

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

ВИДАЄТЬСЯ З 1947 р.

№ 5–6 (262) 2008

ВЕРЕСЕНЬ–ГРУДЕНЬ

ЗМІСТ

Голодомор 1932–1933 років – геноцид українського народу

Міжвідомче засідання “Внесок архівістів України у відродження історичної пам’яті (до 75-х роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні)”	5
<i>Буценко Н.</i> Організація виявлення працівниками державних архівів документів про Голодомор 1932–1933 рр. та складання реєстрів фондів меморіального характеру	12
<i>Левченко Л.</i> Збір, приймання на державне зберігання та організація використання свідчень жертв і очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні	16
<i>Воробей Р.</i> Зміст і склад документів, переданих до державних архівів відділами РАЦС/Методика виявлення фактів про смерть від голоду, встановлення населених пунктів, що постраждали від Голодомору 1932–1933 рр.	22
<i>Хаварівський Б.</i> Діяльність державних архівів західних областей України з виявлення документів, що містять інформацію про трагедію українського народу 1932–1933 років	27
<i>Кім В.</i> Роль Української греко-католицької церкви в допомозі голодуючим УРСР у 1932–1933 роках	33
<i>Берковський В., Григорчук Н., Петрук О.</i> Голодомор 1932–1933 років очима українців діаспори (документи з фондів ЦДАВО України)	44

Статті та повідомлення

<i>Матяш І.</i> Українське архівознавство: основні періоди та етапи розвитку	56
<i>Папакін Г.</i> Джерельна та історіографічна база дослідження історії державних установ України	66
<i>Леміш Н.</i> Організація роботи зі службовими документами в органах державної влади Чернігівської губернії в першій половині XIX ст.	81

Публікації архівних документів

<i>Мариновський Ю., Удовик І.</i> Невідомі архівні документи про смілянську маєтність (Смілянщину) Г. О. Потьомкіна (1787–1796/1797)	96
--	----

До історії архівної справи в Україні

<i>Даниленко В., Юсов С.</i> Архівіст, археограф, історик Пантелеймон Гудзенко: діяльність у 1941–1945 рр. у контексті роботи архівних органів УРСР ...	128
---	-----

Огляди джерел та документальні нариси

<i>Аксьом А.</i> Майстер пензля і слова (документи ЦДАМЛІМ України до біографії художника-графіка Валентина Литвиненка)	152
<i>Балишев М.</i> Документальні пам'ятки Харківської обсерваторії: проблеми збереження та введення до наукового обігу	156

Архівна справа за рубежом

<i>Лащук А.</i> Стан інформатизації державних архівів Польщі	160
--	-----

Документальні виставки

<i>Вовк О.</i> Документи з фондів українських архівів на міжнародних виставках “Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття)” та “Вірменська діаспора України: історія і сучасність”	190
--	-----

Критика та бібліографія

<i>Верба І.</i> Наукова спадщина академіка Миколи Василенка	202
<i>Пащенко О.</i> Постать, що символізує епоху: книга про Героя України П. Т. Тронька	208
Перелік матеріалів, видрукованих в “Архівах України” 2008 року	212
Відомості про авторів	216

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Олександр УДОД (головний редактор),
 Геннадій БОРЯК, Людмила ВАСЬКО (заступник головного редактора),
 Володимир ЛОЗИЦЬКИЙ, Наталія МАКОВСЬКА, Ірина МАТЯШ,
 Ольга МУЗИЧУК, Костянтин НОВОХАТСЬКИЙ,
 Георгій ПАПАКІН, Руслан ПИРИГ, Майя ПРИТИКІНА (технічний редактор),
 Світлана СЕЛЬЧЕНКОВА, Леонід СКРИПКА, Валерій СМОЛІЙ,
 Павло СОХАНЬ, Ніна ТОППШКО

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій та не несе відповідальності за достовірність наведених ними даних.

“Архіви України” on-line: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/>

CONTENTS

The 1932–1933 Famine – Genocide against Ukrainian People

“Ukrainian Archivists’ Contribution to Revival of Historical Memory” Inter-agency Meeting (on Occasion of the 75 th Anniversary of the 1932–1933 Famine in Ukraine)	5
<i>Butsenko N.</i> Organization of Revealing Archival Documents Related to the 1932–1933 Famine by Ukrainian Archivists and Compiling Memorial Fonds Registers	12
<i>Levchenko L.</i> Collection, Acquisition for Storage and Use of Testimonies of Eyewitnesses and Survivors of the 1932–1933 Famine in Ukraine	16
<i>Vorobei R.</i> Contents and Composition of Documents Transferred to State Archives by <i>RATsS</i> Departments / Methods of Revealing the Facts with Respect to Death from Starvation and Inhabited Localities Suffered from the 1932–1933 Famine in Ukraine	22
<i>Khavarivs'kyi B.</i> Activities of State Archives in Western Oblasts of Ukraine With Regard to Revealing Documents about the 1932–1933 Tragedy of Ukrainian People	27
<i>Kit V.</i> Role of Ukrainian Greek – Catholic Church in Providing Support to Starving People in Ukrainian SSR in 1932–1933	33
<i>Berkovs'kyi V., Hryhorchuk N., Petruk O.</i> The 1932–1933 Famine in Ukraine through the Eyes of Ukrainian Diaspora (Documents from the Fonds of <i>TsDAVO</i> of Ukraine)	44

Articles and Reports

<i>Matiash I.</i> Ukrainian Archival Studies: Main Periods and Stages of Development	56
<i>Papakin H.</i> Source and Historiographic Basis for History Research of Ukraine’s State Institutions	66
<i>Lemish N.</i> Organization of Office Files Work within State Power Bodies of Chernihiv Province in the First Half of XIX Century	81

Archival Publications

<i>Marynovs'kyi Yu., Udovyk I.</i> Unknown Archival Documents Respecting H. Potiomkin’s Smila Real Estate (<i>Smilianshchyna</i>) (1787–1796/1797)	96
--	----

On History of Archival Affairs in Ukraine

<i>Danylenko V., Yusov S.</i> Panteleimon Hudzenko, Archivist, Specialist in Early Texts Studies, Historian: Activities in 1941–1945 in the Context of Operation of Archival Bodies of Ukrainian SSR	128
--	-----

Sources and Documentaries Reviews

<i>Aksiom A.</i> Master of Brush and Word (Documents of <i>TsDALM</i> of Ukraine with Regard to Biography of V. Lytvynenko, Artist)	152
<i>Balyshev M.</i> Documentary Monuments of Kharkiv Observatory: Issues Related to Preservation and Implementation in Scientific Circulation	156

Archival Affairs Abroad

<i>Lashuk A.</i> Informatization Situation at Polish State Archives	160
---	-----

Documentary Exhibitions

<i>Vovk O.</i> Documents from Ukrainian Archives' Fonds on "Ukraine – Sweden: at Historic Crossroads (XVII – XVIII Centuries)" and "Armenian Diaspora of Ukraine: History and Modern Times" International Exhibitions	190
---	-----

Critique and Bibliography

<i>Verba I.</i> Scientific Heritage of Mykola Vasylenko, Academician	202
<i>Pashchenko O.</i> Figure as a Symbol of Epoch: a Book about P. Tron'ko, Hero of Ukraine	208

List of Materials Published in "Archives of Ukraine" in 2008	212
---	------------

Notes on Authors	216
-------------------------------	------------

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ – ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

МІЖВІДОМЧЕ ЗАСІДАННЯ “ВНЕСОК АРХІВІСТІВ УКРАЇНИ У ВІДРОДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ’ЯТІ (до 75-х роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні)”

Страшне лихо, що спіткало народ України на початку 30-х рр. ХХ ст., знайшло своє відображення у збережених архівних документах, які десятиліттями перебували під суворою забороною розголошення або просто ігнорувалися.

Державні архіви областей розпочали перші спроби заповнення цієї “білої плями” історії ще на початку 90-х років минулого століття. Так, дніпропетровськими архівістами у 1989 р. започатковано колекцію спогадів про голод 1932–1933 років. Групою архівістів Львівської області – членів первинного осередку Товариства “Просвіта” у 1990-х рр. зібрано та опрацьовано спогади свідків та постраждалих від Великого голоду, які на той момент проживали у східних областях України. Подібною роботою займалися і в деяких інших архівах. Проте актуальна проблема системного перегляду фондів обласних та центральних архівів на предмет виявлення документів стосовно Голодомору залишалася невирішеною.

Безпрецедентна за масштабами діяльність архівів з реалізації положень Указу Президента України від 28 березня 2007 р. № 250 “Про заходи у зв’язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні” здійснювалася за кількома напрямками: приймання на державне зберігання, виявлення та популяризація документів, що відображають причини, перебіг та наслідки голоду 30-х рр.

Записи актів громадянського стану за 1933 рік згідно з існуючими нормативними вимогами повинні були передаватися на зберігання до

Міжвідомче засідання, присвячене 75-м роковинам Голодомору 1932–1933 років в Україні. Виступає завідувач відділу Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор Р. Я. Пиріг.
18 листопада 2008 р.

державних архівів лише у 2008 р., тоді як за погодженням з Міністерством юстиції України з метою розширення документної бази з історії Голодомору Держкомархів організував їх дострокове приймання у 2007 р.

У результаті протягом 2007–2008 рр. прийнято на зберігання 12 311¹ метричних книг та книг ЗАГС за 1932–1933 рр. На жаль, книг по багатьох населених пунктах або районах не збереглося. Крім того, значна частина книг знаходилась у незадовільному стані й потребувала реставрації.

Більшість записів має згасаючий характер, тому з метою збереження та удоступнення інформації, що міститься в них, окремими архівами вже оцифровано актові записи про смерть за 1932–1933 рр. Зокрема, Державним архівом Сумської області зроблено цифрові копії всіх 266-ти книг реєстрації смертей за цей період.

Саме в держархіві цієї області й було віднайдено унікальний актовий запис про смерть по с. Тучне Улянівського району від 13 травня 1933 р.² У ньому в графі “причина смерті” зазначено “Українець”. Ця промовиста фраза була використана Президентом України В. Ющенком під час виступів на заходах, присвячених 75-м роковинам Голодомору в Україні.

Архівісти активно залучилися до складання списків жертв Голодомору в Україні, формування Національної та відповідних регіональних

Історики, архівісти, представники громадськості – учасники міжвідомчого засідання з нагоди 75-річчя Голодомору в Україні

книг пам'яті. Співробітників більшості обласних архівів було введено до складу редакційних колегій або авторських колективів обласних томів Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. До складу редколегії Зведеного тому Національної книги пам'яті увійшов Голова Держкомархіву України О. А. Удод, одним з її авторів-упорядників є директор Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного Н. О. Топішко.

У результаті аналізу записів відповідно до переліку діагнозів, розроблених Українським інститутом національної пам'яті, виявлено 601 079 фактів смертей від голоду. Їх було покладено в основу Мартирологу жертв Голодомору 1932–1933 рр., поданого в Національній книзі пам'яті.

Протягом 2007–2008 рр. взято на спеціальний облік 221 137 архівних документів, що висвітлюють події Голодомору, з них 210 525 виявлено вперше. Ці документи не лише фіксують випадки вилучення у селян заробленого хліба, вивезення всіх колгоспних фондів у рахунок хлібозаготівлі, факти смертей від голоду, відомості про занепад колгоспів, нестачу продуктів харчування у дитячих будинках, на заводах та фабриках або явища канібалізму. Чи не вперше звернено увагу на такі аспекти питання, як опір українського селянства Голодомору, що не був пасивним учасником трагічних подій початку 30-х рр., морально-психологічний стан тих, хто ставав заручниками рішень влади і був змушений вилучати хліб у голодуючого села, т. зв. “рух праведників”, тобто допомогу окремих людей вмираючим від голоду.

Інтерв'ю Голови Держкомархіву України О. А. Удода
тележурналістам “Нового каналу”.
18 листопада 2008 р.

Виявлено документацію державно-партійних структур та карально-репресивних органів періоду 1932–1933 рр., а саме: численні накази, постанови, розпорядження, директивні вказівки, повідомлення та довідки вищих органів влади СРСР та УРСР, обласних, районних та сільських парторганів, що також свідчать про свідоме знищення українського народу, насамперед голодуючого села.

До складеного переліку населених пунктів, що постраждали від Голодомору, увійшло 10 440 міст, селищ та сіл України. Архівісти долучилися й до збору т. зв. “усної історії”, тобто свідчень очевидців подій 1932–1933 рр., що здійснювався представниками органів місцевої влади, громадських та державних установ і організацій, учнівською та студентською молоддю. У результаті з 67 002 свідчень, переданих до держархівів на постійне зберігання, 22 310 зібрано працівниками архівів.

Завершується формування електронного архіву Голодомору, тобто зведеного реєстру архівних документів даної тематики. На сьогодні він налічує вже 1 754 документи. Діяльність у цьому напрямі здійснюватиметься у рамках державної програми дослідження Голодомору до 2012 р. Триває складання реєстру меморіальних фондів, у якому на сьо-

Видання державних архівних установ,
що висвітлюють Голодомор в Україні 1932–1933 років

годні міститься 7 000 позицій. Це – підґрунтя майбутнього Єдиного національного реєстру всіх джерел про Голодомор.

Виявлені документи, які відображають події, пов'язані з геноцидом українського народу, оприлюднюються шляхом підготовки та видання збірників документів, розміщення публікацій у періодичній пресі, організації постійно діючих експозицій, виставок архівних документів та фотоматеріалів, радіо- та телепередач. За участю архівістів проводяться тематичні уроки в загальноосвітніх школах, лекції та практичні заняття у вищих навчальних закладах.

Результати багатомісячної та багатопланової роботи щодо розширення документно-доказової бази Голодомору 1932–1933 років в Україні було узагальнено, проаналізовано й оприлюднено на міжвідомчому засіданні “Внесок архівістів України у відродження історичної пам’яті (до 75-х роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні)”, що відбулося 18 листопада 2008 р. в “Українському домі”.

У засіданні взяли участь заступник Міністра культури та туризму України М. М. Яковина, в. о. Голови Українського інституту національної пам’яті І. Р. Юхновський, відповідальні працівники Секретаріату Президента України, Секретаріату Кабінету Міністрів України, Українського інституту національної пам’яті, Інституту історії України НАН України, органів державної влади, громадських організацій, апарату Держкомархіву України, керівники та фахівці державних архівних установ України.

З оцінкою праці архівних установ виступили заступник Міністра культури та туризму України М. М. Яковина, Голова Державного комітету архівів України О. А. Удод, Голова київської міської організації ТОВ “Меморіал” ім. В. Стуса Р. М. Круцик, завідувач відділу Інституту історії України НАН України Р. Я. Пиріг та ін.

Заслухано доповіді директорів державних архівів областей Н. Д. Буценко (Донецьк), Л. Л. Левченко (Миколаїв), Р. Б. Воробей (Чернігів), Б. В. Хаварівського (Тернопіль), в яких висвітлено окремі напрямки і форми роботи з джерелами, які стосуються історії Голодомору. Презентовано документальний фільм “Плакат 2003”, під час зйомки якого використано плакати художників до 70-річчя Голодомору 1932–1933 рр. із колекції, переданої Міжнародним благодійним фондом “Україна-3000” на державне зберігання до Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України.

Учасники ознайомилися з новим виданням Центрального державного архіву громадських об’єднань України “Голодомор 1932–1933 років: злочин влади, трагедія народу”, яке за масштабністю, об’єктивністю та суспільним значенням можна порівняти з виданим у 2007 р. фундаментальним дослідженням-збірником “Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Документи і матеріали” (упор. Р. Я. Пиріг).

Було переглянуто документальний фільм тележурналіста Б. Трофим’юк “Німа правда. Свідчення, загублені в стерні”, підготовлений Рівненською обласною держтелерадіокомпанією на замовлення Рівненської обласної державної адміністрації. Цей фільм виборов Гран-прі на XIII Всеукраїнському фестивалі теле- та радіопередач “Калинові острови”.

До міжвідомчого засідання, присвяченого Голодомору 1932–1933 рр., було організовано виставки “Геноцид українського народу: Голодомор 1932–1933 рр.” та “Внесок архівістів України у відродження історичної пам’яті (до 75-х роковин Голодомору 1932–1933 років)”.

Експозиція виставки “Геноцид українського народу: Голодомор 1932–1933 рр.” складалася з копій вражаючих документів, наданих центральними та обласними архівами. Серед них: резолюції державних органів про вивезення всіх колгоспних фондів у рахунок хлібозаготівлі, акти медичних комісій про обстеження стану здоров’я робітників заводів, документи про випадки самогубств та канібалізму в цей час, високу смертність у дитбудинках, масові випадки голодної смерті серед селян, випадки самогубств тих, хто не з власної волі був змушений виконувати плани хлібозаготівель, повідомлення іноземної преси про трагічні події 1930-х рр. в Україні.

В експозиції виставки “Внесок архівістів України у відродження історичної пам’яті (до 75-х роковин Голодомору 1932–1933 років)” було

представлено фото, що висвітлюють створення за книгами реєстрації відділів РАЦС електронних баз даних на громадян, померлих на території тієї чи іншої області в 1932–1933 рр., упорядкування свідчень очевидців Голодомору, організацію та проведення архівних виставок, ознайомлення з ними відвідувачів. Експонувалися фото, які розповідають про роботу над збірниками документів про Голодомор, архівістів – учасників пішої ходи пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр., про зйомку телевізійних сюжетів, присвячених трагічним подіям, інтерв'ю архівістів на радіо, їхні виступи з лекціями перед викладачами та студентами вищих навчальних закладів, учнями загальноосвітніх шкіл.

Привернули увагу лист-подяка за співпрацю від творчої знімальної групи із США, яка спільно з *Moksha Films ma Tomkiw Entertainment* працювала в ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного над повнометражним документальним фільмом “HOLODOMOR; Ukraine’s Genocide of 1932–1933”, а також фото з офіційної зустрічі представників Держархіву Харківської області з Надзвичайним і Повноважним Послом Литовської Республіки в Україні Альгирдасом Кумжею та учасниками знімальної групи литовського телебачення, що працювали над документальним фільмом про події початку 30-х рр. в Україні.

Окрему експозицію було присвячено друкованим виданням архівів на тему Голодомору, серед яких: збірник документів “Столиця відчаю”: Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині в устами очевидців. Свідчення, коментарі”, науково-документальне видання “Голодомор на Луганщині 1932–1933 рр.”, збірник усних свідчень “Правда про Голодомор на Одещині. Березівський район”, збірники документів “Голодомор 1932–1933 років на Дніпропетровщині та Запоріжжі”, “Голодомор 1932–1933 рр. в Києві: факти, події, свідчення”, “Голодомор 1932–1933 років на Сумщині”, “Голодомор 1932–1933 років на Черкащині: документи і матеріали” та ін.

Архівні виставки, поряд з багатьма іншими експозиціями, відкритими до роковин Голодомору в “Українському домі”, були доступні 18–30 листопада 2008 р. Їх змогли оглянути учасники презентації Національної книги пам'яті жертв Голодомору та численні відвідувачі “Українського дому”. Особливо зацікавилися ними представники української діаспори, зокрема президент Українського комітету прав людини – членської організації Українського Конгресового Комітету Америки, голова Комітету громади Філадельфії з відзначення 75-ї річниці Голодомору пані Уляна Мазуркевич. Вона також запропонувала українським архівістам провести в недалекому майбутньому аналіз та копіювання документів, що зберігаються в Комітеті оборони людських прав (м. Філадельфія) та висвітлюють діяльність українських громадських і урядових організацій за кордоном.

Президент України В. Ющенко 18 листопада 2008 р. під час презентації Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні високо оцінив внесок архівістів у виявлення, опрацювання та оприлюднення документів з тематики Голодомору.

Проте робота у цьому напрямку не завершена, адже поза науковим обігом залишається ще значний масив документів. Тому виявлення та оприлюднення документів триватимуть і надалі, залишаючись одним з перспективних напрямків діяльності державних архівних установ.

¹ Усі кількісні показники подано станом на 1 листопада 2008 р.

² Держархів Сумської області, ф. Р-7720, оп. 1, спр. 458, арк. 34.

Надія БУЦЕНКО

**ОРГАНІЗАЦІЯ ВИЯВЛЕННЯ
ПРАЦІВНИКАМИ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ
ДОКУМЕНТІВ ПРО ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр.
ТА СКЛАДАННЯ РЕЄСТРІВ ФОНДІВ
МЕМОРІАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ**

З метою забезпечення виявлення документів, пов'язаних з трагічними подіями в Україні 1932–1933 років, архівними установами держави було проведено комплекс робіт. Вони здійснювалися в кілька етапів.

Перші спроби відновити історичну пам'ять про події 1932–1933 рр. архівісти здійснили ще на початку 90-х років ХХ століття. Саме тоді було проведено розсекречення документів у фондах обкомів партії, контрольних комісій робітничо-селянських інспекцій, обласних прокуратур, відділів охорони здоров'я та ін. Уперше було виявлено та взято на облік документи про голод на Україні в 20-х, 30-х, 40-х роках минулого століття. Інформація стала важливим історичним джерелом і була використана дослідниками – науковцями, краєзнавцями, архівістами – для написання низки книг та видання збірників документів за даною тематикою, зокрема, “Голод 1932–1933, 1946–1947 рр. Вінницька область. Документи та матеріали” (1999), Задніпровський О. “Голод в історії України”, Троян. “Голод 1932–1933 років в Донбасі”, збірник документів з історії сільського господарства на Одещині, “З історії Голодомору на Херсонщині 1932–1933 рр.”, “Голод на Черкащині”.

Новим поштовхом до активізації виявлення та оприлюднення документів даної тематики стало прийняття Закону України про Голодомор 1932–1933 років в Україні. У 2006 р. архівістами було розпочато планомірну роботу з перегляду архівних фондів і виявлення документів, створення джерельної бази для вивчення історичних передумов, пере-

Виступ директора Держархіву Донецької області Н. Д. Буценко на міжвідомчому засіданні “Внесок архівістів України у відродження історичної пам’яті (до 75-х роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні)”

бігу та наслідків подій тих часів. Задля виконання цього завдання у стислі терміни архівістам, за попередніми підрахунками, треба було переглянути більш як 4 тис. фондів, що включають майже 150 тис. од. зб. за 1932–1933 роки. Державні архіви Дніпропетровської та Полтавської областей розширили хронологічні рамки перегляду документів, додатково перевірили 1931 та 1934 роки. Головною проблемою, яка поставила перед архівами на початку роботи, була недостатня кількість кадрів. Окрім того, пізніше архівам було передано книги актів громадянського стану, а також спогади очевидців подій, причому в невпорядкованому стані, які також потребували термінового опрацювання. Обсяги робіт були великими та вимагали значних витрат бюджету робочого часу, запланувати які було просто неможливо. Звичайно, найкращим шляхом розв’язання цієї проблеми було б встановлення реальних термінів виконання робіт, поетапність її проведення. І надалі, за умови прийняття Державної програми вивчення різних періодів історії України починаючи з 1917 р., необхідно обов’язково вирішити питання збільшення штатної чисельності архівів, оскільки ця робота потребує максимального зосередження фахівця на тематиці дослідження.

Труднощі при виявленні й роботі з документами про Голодомор полягають передусім у тому, що їхній текст, як правило, згасаючий, багато рукописного тексту, написаного нерозбірливо. Подеколи він переходить на зворотну частину аркуша, що ускладнює його прочитання. Окрім того, бракувало методичних рекомендацій, що роз’яснювали б,

як слід проводити роботу, а головне – яким чином оформляти її результати. Кожен архів розпочинав роботу на власний розсуд. Методичні рекомендації Українського інституту національної пам'яті архіви отримали вже в процесі роботи, причому вони неодноразово змінювалися та доповнювалися. Через це виникала потреба в коригуванні, на що витрачалося багато часу. Частина архівів проводили роботу силами спеціалістів відділу інформації та використання документів. У низці архівів було створено робочі групи із залученням спеціалістів інших відділів. Це було доцільно, якщо перегляду підлягали не дуже великі об'єми документів. Інакшою була ситуація в архівах, де кількість документів, які треба було переглянути, складала десятки тисяч справ.

У Держархіві Донецької області, щоб своєчасно переглянути справи 1 113 фондів подокументно, до роботи було залучено не тільки власних спеціалістів, але й фахівців з інших архівних установ області. Було складено графік роботи, за яким кожна людина відпрацювала в архіві по п'ять днів. При цьому для перегляду їм спочатку надавалися ті фонди, які територіально мали відношення до їхніх міст та районів. Таким чином, уже на початку роботи начальник кожного архівного відділу ознайомлювався з документами, які надалі могли використовуватися при підготовці виставок, написанні статей тощо. Якщо документів у зазначених фондах було небагато і залишалися ще дні для роботи, людина отримувала документи з інших фондів, які не відносилися до її території. Так вдалося провести поаркушний перегляд усіх справ. Паралельно виявлену інформацію працівники заносили до бази даних (далі – БД), яку було розроблено спеціалістами відділу інформаційно-пошукових систем. БД мала позиції описової статті архівного реєстру фондів меморіального характеру. Для складання реєстру в електронному вигляді облдержадміністрацією архіву було надано два комп'ютери. Після завершення роботи спеціалісти відділів використання документів та інформаційно-пошукових систем переглянули всі виявлені документи, ще раз уточнили коротку анотацію документів та внесли корективи до БД. Таким чином було виявлено та внесено до реєстру фондів меморіального характеру 907 документів. Роботу було завершено в червні 2008 р. Так працювали ще кілька архівів. Наприклад, Держархів Одеської області залучав до роботи спеціалістів архівних відділів райдержадміністрацій. У Держархіві Харківської області над виявленням документів у фондах під час проведення практики працювали студенти гуманітарних факультетів вузів. Виявлені та опрацьовані документи передано до Державного комітету архівів України, складено загальнодержавний реєстр фондів меморіального характеру, до якого включено 221 137 документів даної тематики. Первинне вивчення усіх фондів завершено, але надалі архіви планують здійснити більш детальний перегляд окремих фондів та справ. Паралельно з цією роботою розпочато звірку наявності справ у фондах.

Найбільшу кількість документів, що стосуються Голодомору 1932–1933 рр., було виявлено у фондах обкомів, міськкомів, райкомів партії, робітничо-селянських інспекцій, комітетів незаможних селян, райвиконкомів, рад профспілок, споживчих товариств, прокуратур, судів, відділів охорони здоров'я, політвідділів МТС, сільгоспартілей, колгоспів та ін. Виявлені архівні джерела містять відомості про причини голоду, проведення згубної для селянства хлібозаготівельної політики, вилучення продовольчих, насінневих, фуражних фондів. Документи містять інформацію про тогочасний стан сільського господарства, економіку регіонів, організацію харчування робітників промислових підприємств тощо, дають уявлення про настрої та ставлення населення до проведення сільськогосподарських кампаній, свідчать про випадки загибелі посівів, зрив проведення сівби, факти усуспільнення худоби, посилення боротьби з розкраданням хліба. Збереглися заяви та скарги селян на голодування сімей, прохання надати допомогу, повернути майно та вилучені продукти харчування. У низці документів йдеться про факти дитячої безпритульності, відправлення до дитячих будинків, про поширення епідемії тифу, шлунково-кишкових захворювань та ін. Окремою групою джерел є ті з них, що висвітлюють трагічну долю людей, які чинили опір репресивним діям влади, жорстку позицію партійного керівництва щодо сільських активістів, які допускали уповільнення проведення хлібозаготівельної кампанії, не бажали бути учасниками пограбування селян або самовільно видавали помираючим від голоду людям зерно із колгоспних комор.

Документальні джерела стали науковим підґрунтям для дослідження Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Державні архіви забезпечують роботу науковців, краєзнавців, представників громадських організацій, студентів у читальних залах. У 2007–2008 рр. з документами даної тематики в архівах працювали більш як 600 дослідників. Активно використовувалися бази даних архівів. Виявлені архівістами документи потребують наукового аналізу, вивчення їх у контексті з іншими джерелами, ґрунтовного підходу та систематизації виявленої інформації.

Активно долучаючися до використання інформації виявлених документів, архівісти стали дійовими членами координаційних рад з підготовки заходів до 75-х роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні. Спільно з іншими установами державні архіви брали участь у підготовці обласних томів Національної книги пам'яті “Голодомор 1932–1933 років на Україні”. Самостійно або в співпраці з іншими установами підготовлено та видано 26 збірників документів, ще 4 – плануються до видання. Працівники державних архівів Кіровоградської та Харківської областей взяли участь у підготовці виставок документів про трагічні події Голодомору 1932–1933 років під час проведення виїзних засідань згаданої Координаційної ради за участі Президента

України В. А. Юценка. Архівами оцифровано документи зазначеної тематики, архівним установам низової ланки, всім зацікавленим установам надано компакт-диски для подальшого використання. Протягом 2007–2008 рр. підготовлено 314 виставок та експозицій документів – як постійно діючих в архівах, так і пересувних або організованих спільно з іншими установами. На сайтах архівів або веб-сайтах облдержадміністрацій, веб-порталі Держкомархіву України розміщено онлайнві виставки документів. За виявленими документами архівами підготовлено та проведено цикли радіопередач (116), телепередач (115), створено документальні фільми з демонстрацією документів. У засобах масової інформації архівами опубліковано 293 статті. Архівісти Харківщини взяли участь у телемарафоні “Розгойдані дзвони”, під час якого відбулася презентація відкритого порталу “Голодомор 1932–1933 років у Харківській області”. Архівісти беруть активну участь у роботі науково-практичних конференцій, круглих столів, залучаються до проведення уроків пам’яті у навчальних закладах, Всеукраїнських акцій “Колосок пам’яті”, “Україна пам’ятає”. Таким чином, архівісти України всіляко сприяють вивченню та оприлюдненню інформації про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні.

Лариса ЛЕВЧЕНКО

**ЗБІР, ПРИЙМАННЯ НА ДЕРЖАВНЕ ЗБЕРІГАННЯ
ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ВИКОРИСТАННЯ СВІДЧЕНЬ ЖЕРТВ
І ОЧЕВИДЦІВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР. В УКРАЇНІ**

Роботу державних архівів України зі свідченнями очевидців Голодомору 1932–1933 рр. можна розподілити на два напрямки: збір свідчень з “усної історії” співробітниками державних архівів та приймання на державне зберігання матеріалів, зібраних іншими установами і пошуковими групами.

Більшість архівів розпочали збір свідчень з історії Голодомору 1932–1933 рр. ще 1989 року. Деякими з них було створено колекції документів “усної історії” або окремі фонди, на базі яких пізніше організовано дослідницьку роботу, виставки та видання збірок документів. Так, на межі ХХ–ХХІ ст. колекції свідчень уже були зібрані в державних архівах Дніпропетровської (1989 р. – колекція спогадів про Голодомор 1932–1933 рр.), Вінницької (2004 р. – “Спогади вінниччан – очевидців Голодомору”, 36 справ), Волинської (1989 р. – “Спогади громадян про відлуння голоду на Україні в 1932–1933 рр.”, 13 справ), Київської (1993 р. – “Колекція документів про голод на Київщині і Волині

Перед учасниками міжвідомчого засідання виступає директор Держархіву Миколаївської області Л. Л. Левченко

у 1932–1933 рр. і 1947 р.”, 77 справ), Львівської (2 справи), Полтавської (1990 р. – колекція спогадів очевидців Голодомору 1932–1933 рр., 21 справа), Харківської (1995 р. – Колекція документів про голод 1932–1933 рр. та 1946–1947 рр., 57 справ), Хмельницької (колекція, зібрана фондом “Україна-3000” і передана на зберігання до держархіву в 2005 р., 1 230 свідчень), Черкаської (1994 р. – колекція “Голод на Черкащині у 1932–1933, 1946–1947 рр.”), Сумської (2001 р. – фонд “Голод на Сумщині у 1932–1933 рр.”, 109 справ) областей.

Збір свідчень з історії Голодомору 1932–1933 рр. державними архівами активізовано 2007 року. Після виходу Указу Президента України до цієї роботи залучилися усі державні архівні установи України. В Одеській області центром зі збору й узагальнення свідчень очевидців Голодомору 1932–1933 рр. став Державний архів Одеської області, у Миколаївській області на базі архіву був створений центр збору та узагальнення таких свідчень (у роботі центру брали участь як співробітники відділу інформації і використання держархіву, так і спеціально призначені для цієї роботи три працівники, фінансування яких було організовано через редколегію видання “Реабілітовані історією”), на Львівщині було створено робочу групу в держархіві області, в Сумській області науково-редакційна група з підготовки обласного тому Книги пам’яті орендувала приміщення в держархіві області й активно співпрацювала з архівом. У Закарпатській, Кіровоградській, Чернігівській областях при державних архівах областей не було створено окре-

мих центрів для збору й узагальнення свідчень, проте співробітники архівів активно проводили їхній збір як самостійно, так і співпрацюючи з іншими установами. В інших областях до збору свідчень активно залучались архівісти низової ланки – співробітники архівних відділів районних державних адміністрацій та міських рад.

Окрім участі у зборі матеріалів, державні архіви областей протягом 2007–2008 років приймали на державне зберігання свідчення з історії Голодомору 1932–1933 рр., зібрані іншими інституціями та спеціальними пошуковими групами. За останніми даними, в Україні працювали 9 377 таких груп. На сьогоднішній день, згідно з відомостями Держкомархіву України, в архівах зосереджено 67 002 свідчення з “усної історії” Голодомору 1932–1933 рр., серед яких співробітниками державних архівів їх зібрано 22 310, іншими установами зібрано і передано на зберігання до держархівів 44 692 свідчення. За останніми підрахунками, нині кількість свідчень збільшилась і зараз становить 72 556 документів. Зібрані матеріали поповнили або поповнюють уже існуючі архівні колекції в державних архівах Дніпропетровської, Вінницької, Черкаської, Харківської, Хмельницької областей; створено або створюються нові колекції й архівні фонди в державних архівах Чернігівської, Житомирської, Запорізької, Луганської, Миколаївської, Одеської областей. На сьогоднішній день найбільші в Україні колекції свідчень створено в держархівах Чернігівської (26 154 документи), Миколаївської (13 254), Дніпропетровської (9 283), Хмельницької (5 300), Луганської (4 000), Одеської (3 245), Житомирської (2 897), Вінницької (1 917), Черкаської (1 523 документи) областей. Архіви інших областей також готові прийняти документи з “усної історії” Голодомору 1932–1933 рр. Значну кількість свідчень зібрано у Вінницькій (23 569 документів), Кіровоградській (20 832), Миколаївській (18 860), Сумській (34 911), Чернігівській (27 256), Київській (близько 40 000), Черкаській (7 669), Хмельницькій (8 289), Харківській (5 190) та інших областях. Очікується, що в державних архівах областей буде зосереджено більш як 200 тис. свідчень.

У ряді областей свідчення очевидців фіксувались та передані до державних архівів як відеоматеріали. Йдеться про Дніпропетровську (41 відео, 3 аудіо), Донецьку (19 відео, які передано Інституту національної пам’яті), Житомирську (7 відео), Київську (1 200 відео), Миколаївську (24 відео, 71 аудіо), Одеську (10 відео), Полтавську (більш як 200 відео), Черкаську (5 відео) області.

Приймання свідчень на державне зберігання проводиться відповідно до Правил роботи державних архівів України і супроводжується експертизою цінності та науково-технічним опрацюванням. Під час експертизи цінності архівами виявлено ряд проблемних моментів. Зокрема, у більшості архівів присутня дублетність документів. Це пояс-

нюється тим, що одних і тих же свідків опитували різні пошукові групи. Шість архівів областей вказали на низький інформативний рівень відомостей, який пояснюється лаконізмом відповідей на запитальник, підготовлений Українським інститутом національної пам'яті. Багато питань у запитальнику передбачають відповіді “так”, “ні”, “не знаю”. Деякі питання взагалі залишилися без відповіді. Інші архіви вказали також на незручність роботи із запитальником. Найбільшими проблемами при збиранні свідчень є похилий вік та слабка пам'ять опитуваних. Подеколи вони розповідали, наприклад, про події голоду 1946–1947 рр. Присутній також емоційний фактор – є непоодинокі випадки, коли очевидці відмовлялися підписувати свої спогади. Держархів Херсонської області вказав на те, що паралельно з пошуковими групами в районах проводили роботу представники комуністичної партії, які підбурювали людей не давати свідчення.

Одним з основних недоліків цієї акції є невідповідність самих інтерв'юєрів, у ролі яких виступали як учні 5–6 класів шкіл, так і, наприклад, працівники управління внутрішньої політики, а також відсутність методичного забезпечення, інструктажу. У результаті, значна кількість свідчень не містить підписів, назв населених пунктів, де відбувалися події, прізвищ свідків, імен та прізвищ загиблих тощо. Державний архів Вінницької області наголошує на тому, що більшість свідчень, зібраних в області, – це емоційні перекази нащадків жертв Голодомору 1932–1933 рр. або людей, які в 1932–1933 рр. були у віці до п'яти років. Їхні свідчення мають різний ступінь достовірності і до введення їх у науковий обіг підлягають ретельному джерелознавчому аналізу. З цим положенням сьогодні можуть погодитися всі архіви, до яких надійшли свідчення, зібрані протягом 2007–2008 рр. Більша достовірність притаманна свідченням, зібраним у 1990-ті роки: в цей період в Україні був більший відсоток людей, які пережили Голодомор 1932–1933 рр. у віці від 10 до 20 років, коли людина могла не тільки запам'ятати події, імена, дати тощо, а й поставитися до них критично.

Проте, попри зауваження, обов'язок архівістів – прийняти на державне зберігання та упорядкувати всі зібрані свідчення, а після проведення критичного джерелознавчого аналізу ввести до наукового обігу ті з них, які достовірно репрезентують події Голодомору 1932–1933 років.

На сьогодні частину свідчень уже введено до наукового обігу. Свідчення очевидців стали частиною обласних томів Національної книги пам'яті жертв Голодомору, їх розміщено на веб-порталах обласних архівів, обласних та районних державних адміністрацій. У державних архівах видано до читальних залів 13 789 справ, які містять документи, що розкривають причини та наслідки геноциду українського народу. Серед них – і справи зі свідченнями з тих колекцій і фондів, що були

сформовані держархівами раніше. Архіви випустили 26 збірників документів, до більшості з яких вміщено свідчення очевидців Голодомору 1932–1933 рр., підготували 314 постійно діючих та періодичних виставок документів, 115 телепередач, 116 радіопередач, у періодичній пресі вийшло 293 публікації, що висвітлюють події, пов'язані з Голодомором. Так, у Херсонській області до обласного тому Книги пам'яті включено 416 свідчень, у Миколаївській області – 150, Полтавській області – більш як 100.

Держархів Сумської області видав збірник документів “Голодомор 1932–1933 рр. на Сумщині”, до якого увійшли 53 свідчення очевидців; Держархів Львівської області випустив збірку “Голгофа українського народу”, яка базується на спогадах очевидців Голодомору, в тому числі 26-ти свідченнях, зібраних у 90-ті роки ХХ ст.; до збірника документів “Голодомор на Харківщині” Держархівом Харківської області включено 22 свідчення. Чернігівський архів оприлюднював спогади очевидців на сторінках обласного тому “Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років”, у навчальному посібнику Т. П. Демченко “Колективізація та Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині”, інформаційному бюлетені держархіву області “Архівний вісник” (№ 3 за липень 2007 р., № 4 за жовтень 2008 р.), а також на шпальтах газет “Деснянська правда” та “Наше життя”. Свідчення очевидців та жертв Голодомору 1932–1933 рр. видрукувано у збірниках документів і матеріалів “Голод та Голодомор на Поділлі 20–40 рр. ХХ століття”, який підготували Держархів Вінницької області спільно з науковцями Інституту історії України НАН України, та “Голод 1932–1933, 1946–1947 рр. Вінницька область. Документи та матеріали” (упорядники Ф. Винокурова і Р. Подкур). Держархів Житомирської області оприлюднив свідчення жертв та очевидців Голодомору 1932–1933 рр. на сторінках газети “Інтерес” у публікаціях “Не дай, Боже, комусь таке пережити... (свідчать мешканці Ємільчинського та Червоноармійського районів)”, “Коли божеволіли від жаху... (зі спогадів очевидців Голодомору Коростенського та Малинського районів)”, “Забуте “голодне кладовище”. Про геноцид українського села свідчать мешканки с. Вигода Житомирського району” тощо. У часопису “Праці Держархіву Одеської області” спогади жертв та очевидців Голодомору друкувались у 2005, 2007 та 2008 рр. Подібні свідчення увійшли окремими розділами до збірок “Голодомор: говорять свідки трагедії. Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років на Кодимщині присвячується”, “Голодомор 1932–1933 років. Свідчення очевидців м. Котовськ. Одеська область”, “Голодний хліб. Овідіопольський район Одеської області”. Працівники Держархіву Одеської області розміщували свої статті з використанням свідчень очевидців на сторінках інформаційного бюлетеня “Одеські архіви”, в газетах “Чорноморський гудок”, “Чорноморські новини”, “Думська площа”, “Юг” тощо. На теренах Миколаївської області з використанням свідчень ви-

йшло близько 60 добірок документів, у тому числі Держархівом Миколаївської області видано анотований реєстр документів “Голодомор на Миколаївщині 1932–1933 рр. Спогади архівні документи”, в якому разом з документами держархіву представлено свідчення жертв та очевидців трагедії. Свідчення очевидців, зібрані архівістами Волині, використані у книзі А. Бондарчука “Знімали у тайзі кіно про хліб”; вони свідчать про Голодомор у Запорізькій області. 23 свідчення колишніх мешканців різних областей України, що зараз проживають на території Автономної Республіки Крим, опубліковані науково-редакційною групою “Реабілітовані історією”.

Значну увагу держархіви областей приділяють оприлюдненню свідчень трагедії через мережу Інтернет. Спеціальну рубрику “До 75-х роковин Голодомору в Україні” було започатковано Держархівом Миколаївської області. У ній розміщено документальні виставки “Голодомор 1932–1933 рр. на Миколаївщині”, “Режим чорних дошок на Миколаївщині”, “Спротив українського населення більшовицькій політиці колективізації та розкуркулення (1929–1933 рр.)”, подано переліки населених пунктів, постраждалих від Голодомору, списки громадян, загиблих у цей період, а також осіб, репресованих за часів Голодомору, анотований реєстр документів про Голодомор 1932–1933 рр. (1 391 документ). На окремій виставці в рубриці під назвою “Свідчення очевидців” оприлюднено свідчення мешканців Жовтневого, Новобузького, Доманівського, Братського, Первомайського районів Миколаївської області. Результатом співпраці Держархіву Харківської області з Дослідним центром медіатехнологій став портал “Голодомор 1932–1933 рр. в Харківській області”, на якому розміщено 331 документ та перелік на 777 документів про Голодомор, виявлених у фондах держархіву області. Там же подано 160 спогадів очевидців Голодомору з різних міст і сіл Харківської області, які зібрали працівники згаданого Дослідного центру.

У травні 2008 р. Миколаївську та Чернігівську області відвідала група американських та канадських журналістів з Бі-Бі-Сі на чолі з режисером Робертом Лі, які знімали документальний фільм про Голодомор 1932–1933 років в Україні. У рамках проекту було відзнято інтерв’ю з директорами і працівниками держархівів щодо роботи установ та документів, які свідчать про події часів Голодомору, записи з книг РАГСів про смерть від голоду, документи про вилучення в жителів Миколаївщини та Чернігівщини продовольства за невиконання планів хлібоздачі, статистичні відомості про експорт зерна через Миколаївський порт, свідчення очевидців. Група виїжджала на інтерв’ю до свідків, які мешкають зараз у населених пунктах Миколаївської і Чернігівської областей, та записувала їхні свідчення. Прем’єру 95-хвилинної стрічки під назвою “Голодомор: Геноцид України в роках 1932–1933” приурочено до Дня пам’яті жертв Голодомору.

Свідчення та цитати зі згаданих вище матеріалів використовувались архівістами та користувачами архівної інформації під час проведення міжнародних акцій “Незгасима свічка”, “33 хвилини”, Всеукраїнської акції “Колосок пам’яті”, на шкільних уроках, під час церемоній відкриття пам’ятників та меморіалів, поминальних богослужінь тощо.

Загалом архіви планують протягом кінця 2008–2009 років завершити приймання на державне зберігання свідчень жертв та очевидців Голодомору 1932–1933 років, провести їх упорядкування з метою подальшого використання через читальні зали, у виставкових проектах, для публікацій у пресі та наукових збірках, для оприлюднення у теле-радіопросторі та мережі Інтернет.

Раїса ВОРОБЕЙ

ЗМІСТ І СКЛАД ДОКУМЕНТІВ, ПЕРЕДАНИХ ДО ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ ВІДДІЛАМИ РАЦС. МЕТОДИКА ВИЯВЛЕННЯ ФАКТІВ ПРО СМЕРТЬ ВІД ГОЛОДУ, ВСТАНОВЛЕННЯ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ, ЩО ПОСТРАЖДАЛИ ВІД ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

У ході реалізації заходів із вшанування пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. державними архівами прийнято від відділів Реєстрації актів цивільного стану на державне зберігання 12 311 книг реєстрації актів цивільного стану за 1932–1933 роки, які стали основним джерелом інформації для складання мартирологів та переліків населених пунктів, що постраждали від Голодомору.

Наприкінці 2007 р. при обласних державних адміністраціях були утворені робочі групи з опрацювання книг реєстрації смертей та виявлення й аналізу документів про причини, перебіг та наслідки Голодомору 1932–1933 рр., координаторами яких, як правило, стали керівники державних архівів областей. Робочі групи надавали рекомендації відділам РАЦС щодо впорядкування документів, а також вирішували практичні питання стосовно складання списків громадян, померлих за часів Голодомору. У ході впорядкування з’ясувалося, що частина книг реєстрації актових записів була сформована з актових записів за період до 1937 року. Було надано рекомендації про розширення таких книг та формування окремих справ з документів 1932–1933 рр. та більш пізнього періоду. Таким чином, було створено передумови для приймання на державне зберігання всіх актових записів за 1932–1933 роки в упорядкованому стані відповідно до вимог чинного законодавства.

Державними архівами областей, територія яких була охоплена голодом, переважно за книгами реєстрації смертей, кількість яких становить

3 502, виявлено 601 079 фактів смертей у період 1932–1933 років.

Документальний комплекс книг реєстрації актових записів виявився неповним. У більшості областей відсутні книги повністю по окремих містах і районах: від одного міста в Луганській області до 15-ти районів (найбільше) – у Полтавській області. За окремими районами актові записи про смерть збереглися по 2–3-х населених пунктах.

Одразу після надходження до архівних установ книг реєстрації актових записів розпочалось їхнє опрацювання. Під час роботи було використано Методичні рекомендації щодо підготовки Національної книги пам'яті та обласних томів Національної книги пам'яті “Голодомор 1932–1933 років”, розроблені Українським інститутом національної пам'яті. Методичними рекомендаціями визначено єдину табличну форму складання списку громадян, загиблих від Голодомору. Окрім того, з метою підвищення рівня наукового опрацювання документів і введення їх до наукового обігу, в окремих архівних установах на базі загальної методики розроблялися більш детальні методичні рекомендації. Так, у Державному архіві Вінницької області було підготовлено “Методичні рекомендації щодо складання та порядку оформлення списків громадян, загиблих, постраждалих від Голодомору 1932–1933 років, а також документів “усної історії” про українську трагедію 30-х років ХХ століття”.

До Списку громадян, загиблих від Голодомору, заносилися такі відомості: прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання та місце смерті, рід занять або соціальний стан, дата смерті, вік, причина смерті за офіційними даними та джерела інформації. Таким чином, за актовими записами про смерть було створено електронну базу даних про смерть померлих протягом 1932–1933 рр. громадян України. На кожному район та місто обласного підпорядкування заведено окремі файли.

Загальний список систематизовувався за абеткою районів, у межах районів – за абеткою назв населених пунктів станом на 1932 рік.

Директор Держархіву Чернігівської області Р. Б. Воробей розповідає про склад і зміст документів за 1932–1933 рр., переданих до державних архівів відділами РАЦС

У межах населених пунктів прізвища систематизувалися також за абеткою. При виявленні інформації про адміністративне підпорядкування населеного пункту в 1932–1933 рр. іншому району, це зазначалося після його назви. Відомості про зміни назв населених пунктів, приєднання їх до інших населених пунктів або зняття з обліку наводилися після тогочасної назви населеного пункту в дужках.

При визначенні соціального стану дітей та непрацюючих утриманців, як правило, вказувався соціальний стан їхніх батьків або тих, хто їх утримував.

У процесі роботи над поіменними списками виникали певні складнощі. Хоч актові записи складалися на спеціальних бланках, але частина з них містила неповну інформацію. Так, не завжди були узгоджені по статі прізвище, ім'я та по батькові померлого (наприклад, Скражинський Марія Петрівна). Подеколи зазначалося розмовне ім'я, наприклад, Пріська, Хівря, Феська, Олекса, які доводилось уточнювати за спеціальними довідниками. Що стосується імені та по батькові, то доволі часто зазначалися лише перші літери або їх було написано скорочено та орфографічно неправильно: Юхимов., Леон., Фактис., Юд. По можливості вони розшифровувалися повністю, а у випадках, коли була ймовірність варіантів їхнього написання (наприклад, скорочено Ан. – можливо, Андрійович, Антонович, або Олекс. – можливо, Олексійович, Олександрович), подавалася їх частина із закінченням у вигляді трикрапки у квадратних дужках (Олекс[...], Мик[...]).

В актових записах зустрічалися помилки у зазначенні дати народження та смерті. Наприклад: народився 1 квітня 1933 р., а помер 10 грудня 1932 р. Не повсюдно зазначалися повні дати народження та смерті.

Проте найбільші складнощі виникли із причинами смертей, оскільки досить часто вони зазначалися не медичними, а розмовними термінами. Окрім того, часто записи велися низькокваліфікованими особами й тому один і той самий діагноз зустрічається в різноманітних написаннях (наприклад, недоїдання, від недостатнього харчування, від недостатчі харчів, розлад харчування).

За дорученням Українського інституту національної пам'яті у квітні 2008 р. працівники архівних установ провели детальний аналіз змісту книг реєстрації актів цивільного стану за 1932–1933 рр., які надійшли до державних архівів, щодо наявності в них інформації про смерть, у тому числі від голоду. Були складені переліки всіх діагнозів, наявних у книгах записів смертей.

Усього нараховано більш як 300 різних діагнозів. Серед численних діагнозів є такі діагнози хвороб від голоду, як “загальне виснаження”, “опухання”, “дистрофія”, “безбілкові набряки”, “водянка”, “слабкість”, “старість” та “виснаження”. Найбільшу кількість таких фактів встановлено державними архівами Дніпропетровської (65 332), Доне-

цької (105 404), Київської (40 140), Кіровоградської (40 132), Луганської (68 742), Сумської (55 793) областей.

Водночас впало в око, що, наприклад, в актових записах села Дубовий Гай Прилуцького району Чернігівської області, за свідченням архівних документів, є одним з найбільш постраждалих у районі під час Голодомору, причина смерті “виснаження” закреслена і записана як “невідомо”.

18 червня 2008 р. Український інститут національної пам’яті надіслав листа із роз’ясненнями щодо визначення зафіксованих в актах реєстрації цивільного стану діагнозів, що спричинили смерть, які можна кваліфікувати як наслідок Голодомору. У ньому, зокрема, зазначено, що у зв’язку з тим, що вичерпний перелік діагнозів встановити неможливо і для уникнення різночитань, а також з огляду на те, що існували вказівки про уникання в книгах реєстрації смертей записів, які б вказували на голод як причину смерті, інститут запропонував включати до Мартиролога інформацію про всі випадки смертей, які збереглися в книгах реєстрації актів цивільного стану за 1932–1933 роки із зазначенням офіційного діагнозу смерті.

Таким чином, для обласних томів Національної книги пам’яті було складено Мартирологи, до яких увійшла інформація про всі випадки смертей у 1932–1933 роках, що збереглися в книгах реєстрації актів цивільного стану.

Окрім того, більшість архівних установ доповнили списки померлих громадян даними документів інших фондів та свідченнями очевидців Голодомору. Найбільш інформативними в даному випадку стали фонди обкомів КП(б)У, обласних прокуратур, обласних відділів охорони здоров’я, райвиконкомів, уповноважених у справах заготівель, міських комітетів партії, міських контрольних комісій робітничо-селянської інспекції, сільських рад тощо. Інформацію щодо померлих від Голодомору було закаталогізовано та введено до електронної бази даних, після чого сформовано загальні списки померлих. Відомості були уніфіковані для публікації їх в обласних томах Національної книги пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні.

Значну роботу архівісти України провели зі складання переліків населених пунктів, постраждалих від Голодомору 1932–1933 рр. Український інститут національної пам’яті у Методичних рекомендаціях виклав методичку складання Переліку населених пунктів, що постраждали від Голодомору або зникли у зв’язку з Голодомором 1932–1933 років, за якою архівні установи здійснювали цю роботу.

За виявленими державними архівами документами такі переліки, до яких увійшло 10 440 населених пунктів, складено і передано до Українського інституту національної пам’яті. Найбільшу кількість

таких населених пунктів названо в переліках, підготовлених державними архівами Дніпропетровської (834), Запорізької (882), Луганської (1 170), Полтавської (1 990), Сумської (684), Хмельницької (835), Черкаської (845), Чернігівської (1 020) областей.

До Переліку населених пунктів, постраждалих від Голодомору, увійшли відомості з книг РАЦСів за 1932–1933 роки, з документів, включених до реєстру фондів меморіального характеру, а також зі свідчень очевидців Голодомору. Переліки складено за абеткою районів, у межах районів населені пункти розміщені за абеткою своїх назв станом на 1933 рік. У Переліку також міститься інформація про адміністративне підпорядкування населеного пункту станом на 1933 р., його сучасну назву та сучасне адміністративне підпорядкування, кількість жертв та репресивні заходи, що застосовувалися до населеного пункту. Найчастіше зустрічаються факти занесення на “чорну дошку” винних у невиконанні планів хлібозаготівлі по окремих містах, селах, МТС, а також груп людей (так званий одноосібний сектор) та окремих осіб.

Зацікавлені громадяни можуть більш детально ознайомитися з документами з інформацією по окремих населених пунктах, адже на кожному з них вказані пошукові дані та джерела інформації.

Виявлення населених пунктів за книгами реєстрації актових записів про смерть ускладнювалось у зв'язку з тим, що в актових записах відсутня графа “місце смерті людини”, у частині випадків місце смерті й місце проживання не співпадають, до того ж, найчастіше за пунктом “постійне місце проживання людини” неможливо встановити приналежність населеного пункту до сільської (селищної) ради.

Ускладнювала роботу й відсутність будь-яких довідників про адміністративно-територіальний поділ тих часів. І тут стали в пригоді документи районних комітетів партії, за якими було визначено приналежність частини населених пунктів станом на 1933 р. Проблеми виникали також у зв'язку з неодноразовими змінами адміністративного поділу території України після 1933 р. та зникненням частини сільських населених пунктів, а також через відсутність у документах назв районів, до яких на той час відносився той чи інший населений пункт.

У березні–квітні 2008 р. переліки населених пунктів, що постраждали від Голодомору 1932–1933 років, були надіслані до Українського інституту національної пам'яті.

Сподіваємося, що значна за обсягом робота зі складання Мартирологів та Переліків населених пунктів України, постраждалих від страшного лиха українського народу, проведена архівістами, започаткує велику дослідницьку роботу щодо розкриття правди про геноцид українського народу.

Вшануймо пам'ять усіх померлих від голоду: і тих, чиї імена встановлені, і безіменних жертв. Пам'ятаймо про них!

Богдан ХАВАРІВСЬКИЙ
ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ
ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ
З ВИЯВЛЕННЯ ДОКУМЕНТІВ,
ЩО МІСТЯТЬ ІНФОРМАЦІЮ ПРО ТРАГЕДІЮ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1932–1933 років

На виконання Указу Президента України, плану заходів державних архівних установ у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 рр. в Україні державними архівами західних областей у 2008 р. проводилася широкомасштабна робота.

Так, на Волині створено 138 наукових груп щодо збору спогадів очевидців Голодомору при комісіях зі сприяння підготовці видань “Реабілітовані історією. Волинська область” та “Книга скорботи України. Волинська область” у навчально-виховних комплексах, загальноосвітніх школах, бібліотеках, громадських організаціях, сільських і селищних радах. 20 жовтня 2008 р. на засіданні “Наукового центру історичних студій Волині” підбито підсумки цієї роботи.

Роботу щодо збору свідчень проводять на Волині як Держархів Волинської області, так і архівні відділи райдержадміністрацій і міських рад. Вони поповнюють фонд “Спогади громадян про відлуння голоду на Україні в 1932–1933 роках”, створений у держархіві області у 1989 р. На сьогодні він включає 34 спогади, які складають 13 справ за 1990–2008 рр. Тексти 14-ти спогадів розміщено на веб-сторінці Держархіву Волинської області та веб-сайті Волинської державної адміністрації, а з 24.09.2008 року – на веб-порталі Держкомархіву України. 48 документів із фондів Держархіву Волинської області виставлено на веб-сайті облдержадміністрації.

Архівістами Івано-Франківської області ще у 2007 р. укладено “Реєстр фондів меморіального характеру про Голодомор 1932–1933 рр.”, до якого увійшли 27 документів, у т. ч. 24 нововиявлених.

Державний архів Львівської області започаткував збирання усних свідчень очевидців. Нині вони складають два томи, що зберігаються у фондах архіву. Опрацьовано 27 документів, які передано до відділу внутрішньої політики облдержадміністрації для внесення до відповідного розділу Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. (Львівська область).

У 2007 р. доцент кафедри українознавства Тернопільської академії народного господарства, один з укладачів книги “Чорна тінь Голодомору над Тернопіллям” Р. Матейко передав на зберігання до Держархіву області (акт від 16.01.2007 р. № 1) збірку оригінальних документів. Це

До учасників міжвідомчого засідання звертається директор Держархіву Тернопільської області Б. В. Хаварівський

списки осіб – жителів Тернопільської області, які пережили Голодомор 1932–1933 рр. у радянській Україні, а також свідчення “усної історії” – збірка спогадів жителів області про пережитий у радянській Україні Голодомор 1932–1933 років. Разом це 32 од. зб., або 127 документів. На кожен із зазначених документів складено описові статті, які в письмовому та електронному вигляді у травні 2007 р. надіслано до Держкомархіву України.

Через відсутність на території Чернівецької області автентичних документів про Голодомор 1932–1933 рр. на Україні внаслідок перебування території області у складі Румунії (1918–1940) роботу зі збору свідчень очевидців Голодомору чернівецькі архівісти не проводили. Таку роботу здійснювало Чернівецьке відділення пошуково-видавничого агентства “Книга пам’яті України”. На жаль, 86 зібраних ними свідчень на державне зберігання не передано.

В архівах західного регіону України виокремлюються дві дотичні до теми групи документів.

Перша з них пов’язана з акціями організованого українства, а також Української греко-католицької церкви щодо організації допомоги жертвам Голодомору на Радянській Україні, демонстрацій на підтримку голодуючих.

Другу групу документів складають інформації офіційних польських органів, у тому числі дипломатичних представників, про події

в УРСР, про біженців з неї, які свідчили перед відповідними органами Речі Посполитої.

Так, матеріали галицької преси, записки польської поліції, спогади жертв голоду в Україні представлені на виставці документів 1932–1933 рр. у Державному архіві Львівської області. На стендах з цими документами рясніють штампи “Skonfiskowano”, “Tajne”, “Секретно”. Тодішній польський уряд, побоюючися погіршення відносин зі східним сусідом, встановив цензуру на публікації у вітчизняній пресі, тому чимало статей і навіть накладки газет з матеріалами про голод вилучалися судовими та прокурорськими органами і передавалися до архівів.

Тоді про голод писали, зокрема, галицькі видання “Діло”, “Нова зоря”, “Нове село”, “За Україну”, “Боротьба”. Частина цих публікацій, а також листування польських державних установ, аналітичні записки та повідомлення поліції, судових органів представлені на вже згаданій виставці у Державному архіві Львівської області. Поряд з ними – численні інформації про акції протесту по селах і містах Західної України проти голоду. В усіх львівських церквах відбулися за тих часів Богослужіння, було зачитано Пастирське послання митрополита Андрея Шептицького.

Унікальними є документи Держархіву Львівської області про роботу спеціально створеного комітету України – УГКРУ, який очолив Дмитро Левицький, що став центральним органом для координації політичних акцій, пов’язаних із голодом в Україні.

У Львові було видано у той час низку обіжників і повідомлень з інструкціями, а саме: як повітовим громадам утворювати комітети, проводити акції протесту; як збирати й відправляти до комітетів листи з радянської України; як проводити збір пожертв, збіжжя, одягу; як збирати літературу про голод та матеріали про діяльність комітетів.

Львівські архівісти готують і проводять також виїзні тематичні виставки. Їх організовано, зокрема, в ліцеї “Оріона”, в Національному університеті “Львівська політехніка”.

Документи Державного архіву Волинської області використано для експонування на виставках, зокрема “Волинь пам’ятає. Відлуння на Волині Голодомору 1932–1933 рр. у Радянській Україні”. Тут представлено ксерокопії з газети “Українська нива” за 1933 р., яка виходила в Луцьку, у тому числі відомості про діяльність Волинського громадського комітету допомоги голодуючим на Україні, карта голоду та ксерокопії з друкованих видань за 1970–1980 рр., які передано до НДБ архіву Степаном Радіоном (Австралія), тексти спогадів. Виставку мають змогу оглядати всі користувачі читального залу, а також студенти та учні шкіл.

Архівістами Державного архіву Івано-Франківської області самостійно або спільно з іншими установами на вшанування пам’яті жертв

Голодомору проведено 4 виставки: “Упокорення голодом” (2006); пам’яті жертв та постраждалих від Голодомору (спільно з краєзнавчим музеєм, 2006); “Голодомор. Політичні репресії” (спільно з будинком “Просвіти” 2006 р.); “Ми звинувачуємо. Голодомор 1932–1933 рр. – геноцид українського народу” (спільно з краєзнавчим музеєм 2008 р.).

У Державному архіві Тернопільської області виявлено 36 документів, дотичних до тематики Голодомору. Це документи повітових Комітетів Рятунку України про збір коштів на підтримку голодуючих, проведення мітингів, зібрань з протестом проти дій радянської влади, днів жалоби за померлими від Голодомору, звіти воєводського управління про молебни і панахиди за невинно замордованих голодом, донесення постерунків держполіції про незаконний перехід кордону польської держави українцями, причиною якого вони називали голод у Східній Україні, деякі архівно-кримінальні справи, передані Службою безпеки України, з яких випливає, що робота окремих людей у Комітетах рятунку України, негативне ставлення до дій радянської влади пізніше стали підставою для їхніх арештів та винесення обвинувачувальних вироків.

Ці безцінні документи стали основою трьох виставок, одна з яких є постійно діючою – “Жнива скорботи” (2007–2008). Матеріали експозиції ввійшли до каталога з однойменною назвою – “Жнива скорботи” (до 75-ї річниці жертв Голодомору 1932–1933 рр.).

Буковинські архівісти дотичні архівні матеріали про Голодомор надали для створення експозиції виставки в Чернівецькому краєзнавчому музеї під назвою “До 75-річчя Голодомору на Україні” (2007 р.), а також виставки цього ж музею “Ми звинувачуємо. Голодомор 1932–1933 рр. – геноцид Українського народу” (2008).

Архівісти західного регіону України надали журналістам газет та журналів, радіо- і телепрацівникам значний обсяг матеріалу на тему Голодомору. Так, на Волині за матеріалами обласного архіву підготовлено дві телепередачі та шість радіопередач, а також ряд публікацій.

Заслуговують на увагу видання Державного архіву Івано-Франківської області, а також спільні видання, в яких опубліковано його документи:

1. *Кугутяк М. В.* Голодомор 1933-го і Західна Україна. Трагедія Наддніпрянщини на тлі суспільних настроїв західноукраїнської громадськості 20–30-х років. – Івано-Франківськ, 1994. – 72 с.;
2. “Моєї пам’яті печаль” (електронний макет книги, підготовлений Івано-Франківським обласним відділом пошуково-видавничого агентства “Книга пам’яті України” і поданий Українському інституту національної пам’яті);
3. “Станиславів і Голодомор 1932–1933 рр.” (видання, підготовку якого розпочато спільно з видавництвом “Лілея–НВ”, планується до кінця року опублікувати в серії “Моє місто”).

Держархівам Львівської області перевидано збірник документів “Голгофа українського народу”, перший наклад якого вийшов ще до 70-річчя Голодомору в Україні. Новий, доповнений збірник з однойменною назвою побачив світ у 2008 р.

У Тернополі архівісти, надавши архівні документи, допомогли дослідникові Миколі Лазаровичу в підготовці книги “Чорна тінь голодомору над Тернопіллям”. Книга вийшла у світ за сприяння Державного архіву Тернопільської області. Працівниками архіву підготовлено до друку каталог “Голодомор 1932–1933 рр. у філателії та пропам’ятних виданнях” (2008 р.). Київська студія “Листопад-фільм” зняла оригінали виявлених у архіві і дотичних до теми Голодомору документів для фільму про ці трагічні події в Україні. Географічна складова масиву джерел з історії Голодомору охоплює практично всю територію сучасної України, за винятком хіба що Закарпаття, яке перебувало на той час у складі Чехо-Словацької Республіки, та Автономної Республіки Крим, тоді – частини РСФРР.

Проте архівісти Закарпаття підготували книгу про Голодомор (робоча назва – “Відлуння жахливої трагедії”). На жаль, збір свідчень людей з інших областей, що пережили жахливі часи, самими архівістами не проводився, його здійснили працівники Ужгородського національного університету. Станом на жовтень 2008 р. зібрано дев’ять свідчень, які зберігаються в Держархіві Закарпатської області як колекція документів.

Для порівняння: хоч у Державному архіві в Автономній Республіці Крим документи про Голодомор в Україні 1932–1933 років відсутні, його працівники замовили копії документів з цієї тематики в державних архівах інших областей України (Донецької, Кіровоградської, Хмельницької, Черкаської), які лягли в основу виставки “Пам’яті жертв Голодомору в Україні 1932–1933 рр.”. Підготовлено також вісім телесюжетів, сім радіопередач і три публікації про трагічні події в Україні 1932–1933 рр.

Доволі широкою була тематика заходів державних архівів Чернівецької області з підготовки до вшанування 75-х роковин Голодомору. Окрім радіопередач “Геноцид українського народу 1932–1933 рр.”, що відбулися 28 липня та 7 серпня 2007 р., та виступу по радіо директора архіву Д. Д. Жмундуляка про наявність в архіві дотичної документальної інформації про Голодомор 1932–1933 рр. на Україні, проведено також радіопередачі “На вшанування пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. на Великій Україні” (2008) та “Голодомор на Україні 1932–1933 років мовою дописувачів періодичної преси” (2007), які прозвучали румунською мовою. Газета “Буковинське Віче” опублікувала статтю “Страшне лихоліття на Україні” (№ 48 від 04.07.2007 р.).

Зусилля архівістів України спрямовані значною мірою на відродження історичної пам'яті, з'ясування причин, перебігу та наслідків Голодомору. Документи, виявлені й зібрані працівниками державних архівів Західної України, красномовно свідчать: мешканці цього регіону, довідавшись про Голодомор на Наддніпрянщині, щиро вболівали за долю голодуючих й усіляко намагалися допомогти їм. Але заходи західноукраїнської спільноти з організації допомоги голодуючому населенню Наддніпрянщини не мали успіху, оскільки керівники УСРР за вказівками з Москви відмовилися від неї, заперечуючи самий факт Голодомору. Ця безкорислива, братерська підтримка є ще одним доказом спільності заходу і сходу України, підтвердженням того, що тільки в єдності українського народу наш порятунок і сьогодні.

The materials highlight the activities of “Ukrainian Archivists’ Contribution to Revival of Historical Memory” inter-agency meeting (on occasion of the 75th anniversary of the 1932–1933 Famine in Ukraine), held on November 18, 2008, in Kyiv. The publication summarizes the outcomes of the efforts aimed at expanding documentary and support basis of the 1932–1933 Famine in Ukraine, which were undertaken in early 1990s. It also includes the reports of the Directors of the State Archives of Donetsk, Mykolaiv, Ternopil’, Chernihiv oblasts on key areas of the given activities.

Володимир КІТ

**РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ
В ДОПОМОЗІ ГОЛОДУЮЧИМ УРСР
У 1932–1933 роках**

Голод 1932–1933 рр. на Східній Україні був за своєю суттю геноцидом проти українського населення, яке протидіяло більшовицькому наступу на все українське. Небажання працювати в колективних господарствах та саботаж сільськогосподарських заготівель 1931–1932 рр. стали приводом до надзвичайних хлібозаготівельних акцій з боку радянської влади.

Одним з перших офіційно про голод в Україні повідомляв 14 грудня 1932 р. голова Закордонного бюро у Празі Української радикально-демократичної партії професор Кость Мацієвич¹ у зверненні до митрополита Андрея Шептицького: “...На Україну насувається знову голод, іде в небувалому, в нечуваному досі розмірі та гостроті.

Вже з початку літа населення України голодувало, бо ніяких запасів з попереднього часу не мало, всі лишки харчів були з краю вивезені. Урожай цього року при зменшеному засіві й повному занепаді господарства не може забезпечити навіть мінімальних потреб населення, а втім, увесь час після жнив запаси зерна та інших продуктів немилосердно відбиралися й вивозилися. Уже почалися голодні бунти по містах (Києві, Одесі, на Донбасі), вже реєстровано випадки голодної смерті по селах. Навіть сторонні люди, які попадали на Україну, жахалися того, що буде там діятися протягом ближчих місяців.

Совітська [радянська. – *В. К.*] влада й покірні їй преса свідомо замовчують стан речей, а тому й світова опінія, не маючи жадних самостійних джерел, теж замовчує цю нову трагедію Українського народу.

У такий момент ми звертаємося до Вас, Високопреосвящений Владико, з проханням піднести Свій високий Архипастирський голос на захист Українського народу.

Вас, Високопреосвящений Владико, всі послухають: і високі достойники Церкви, і світова преса, і міжнародні благочинні установи, які зможуть завчасно вирядити на Україну безсторонні анкетні комісії, досвідчитись на власні очі, що там діється, і може своєчасними заходами врятувати життя не одній тисячі людей.

Од Вашого голосу, Всечесний Архипастире, розвіється байдужість цілого християнського світу до тих великих страждань, які переживає зараз і які ще більше переживатиме в ближчі місяці народ України”².

На звернення Закордонного бюро Української радикально-демократичної партії митрополит Андрей Шептицький відповів листом до

секретаря бюро В. Дяконенка 5 січня 1933 р., у якому висловлював підтримку справі рятування голодуючих українців.

Митрополит Андрей у листі зазначав: “...Перед десяти літами³ я піднявся був такої запомогової акції для України і Галичини зруйнованої тоді потрійною війною і тому з власного досвіду знаю, чого потреба на те, щоби з успіхом вплинути на опінію ріжних країв Європи або Америки...”.

Він радив створити центральне бюро (орган), який би зосереджував усі матеріали й дані, потрібні для інформування про трагедію на міжнародному рівні. В листі митрополит звертав увагу і на такі важливі речі, як публікація статей, видання книг, організація конференцій.

“...Будучи днесь о десять літ старшим і так хорим, що не могу стати на ноги ані писати⁴, – писав митрополит Андрій, – подібної акції [мається на увазі центральний орган з допомоги і пропаганди Голодомору в Україні. – В. К.] я не міг би, ані піднятися, ані її перевести”. Посилаючися також на скрутне матеріальне становище в Галичині загалом, Шептицький відмовився від головування зі створення допомогового комітета. Однак наприкінці листа він зазначив: “...В міру спромоги, коли хто інший зачне акцію, помагати очевидно буду. Дай Боже, щоби порушена Вами акція щасливо зачалася й удалась”, і дав своє благословення⁵.

Від цього часу увага західноукраїнських греко-католиків була прикута до подій Голодомору на Великій Україні, про що свідчать численні публікації на сторінках друкованих органів.

Невдовзі про голод на Україні повідомив часопис Української католицької народної партії⁶ “Нова Зоря”⁷ у статті “Голод і гонення на Україні” від 2 лютого 1933 р.: “На Україні брак хліба. В Харкові, Києві, Одесі та інших містах відбуваються щоденно голодові заворушення. Голодуючі нападають на склади й поїзди з харчами мимо сильної сторожі військ ГПУ. Доведені до розпуки голодуючі кидаються на магазини та гинуть від куль чекістів... За недодержання “хлібозаготовки” виселюють масово українських селян на Сибір”⁸.

Починаючи з лютого 1933 р. сторінки “Нової Зорі” рясніли статтями про голод на Великій Україні: “З “раю”, “Голод і редуції на Україні”, “Небувало страшні вісти посилають конзулі чужих держав з ССРСР”, “Страшний голод в ССРСР”, “Нищать українську націю”, “Страшні події на Україні”, “Жахливі вісти з “раю”: 10 мільонів людей погинуло з голоду”, “Всенародне повстання на Вел. Україні?”, “Биймо в дзвін та тривогу!”, “Людоїдство на Україні”, “Голод на Україні”, “Св. Отець голодним в ССРСР”, “Безмежне горе і людоїдство на Україні”, “Не пускають кореспондентів на Україну”, “Голод на Україні. З листа присланого до Чехії”, “Міжнародний Комітет Допомоги голодуючим на Україні та в ССРСР”, “На Україні буде ще більший голод”, “У Хвилі Народного Гора”⁹.

Від липня 1933 р. подібні публікації вміщували й друковані органи Українського католицького союзу – “Мета” та “Христос – наша сила”¹⁰. Чи не в кожному номері газети “Мета” публікувалася інформація про події, пов’язані з голодом на Україні: “Голод на Україні”, “Україна в передсмертних судорогах”, “Український Громадський Комітет Допомоги страждальній Україні”, “Картини з большевицького пекла”, “Биймо у великий дзвін на тривогу!”, “На фронт допомоги Великій Україні”, “Чужа преса про страхіття на Україні і прикордонній полосі”, “Відозва Українського Громадського Комітету рятунку України”, “Нові автентичні вістки про голодові муки населення України”, “Кардинал Інніцер взиває на поміч голодуючій Україні”, “Св. Отець і голодуючі жертви большевизму”, “Комуністичний поклін – царським тіням”, “День національної жалоби та протесту”, “Протестуємо проти большевицького терору й виголодження України!”, “Дальша акція Кардинала Інніцера в справі голодуючих на Україні” та ін.¹¹

До митрополита Андрея Шептицького 21 липня 1933 р. звернулися представники Ради Союзу Українських Емігрантських Організацій в Парижі в особі генерального секретаря Ради Гроссенка з проханням допомоги голодуючим українцям перед Святішим Отцем: “...Ми певні, що голос Вашої Екскеленції буде почутий в Римі і що благословення Святого Отця двигне добродійність цілого християнства на таке добре діло допомоги масам голодного, хворого й доведеного до відчаю Українського Населення в ССРСР...”¹².

Уже через три дні, 24 липня, Українська греко-католицька церква в особі митрополита Андрея Шептицького, Станиславівського єпископа Григорія Хомишина, Перемиського єпископа Йосафата Коциловського, Патарського єпископа Никити Будки, Перемиського єпископа-помічника Григорія Лакоти, Львівського єпископа-помічника Івана Бучка та Станиславівського єпископа-помічника Івана Лятишевського проголосила відозву до вірних Галицької церковної провінції в справі подій на Великій Україні, до всіх людей доброї волі – “Україна в передсмертних судорогах”:

“Україна в передсмертних судорогах. Населення вмирає голодовою смертю; [Побудована. – В. К.] на несправедливості, обмані, безбожництві та деправації людодіна система державного капіталізму довела багатий недавно край до повної руїни. Перед трьома роками Зверхник Католицької Церкви, св. отець Папа Пій XI енергічно протестував проти всего, що в большевизмі є противне християнству, Богови та людській природі, перестерігаючи перед страшними наслідками таких злочинів. – І цілий католицький світ, а з ним і ми, лучилися з тим протестом. Днесь бачимо наслідки поступовання большевиків: положення з кожним днем стає страшніше. Вороги Бога і людства відкинули релігію – основу суспільного ладу, відібрали свободу – найбіль-

ше добро людини, зі свобідних горожан-селян – зробили невільників, і не мають досить розуму, щоби їх кормити за тяжку невільничу працю в поті чола.

На вид таких злочинів німіє людська природа, кров стинається в жилах.

Безсильні принести яку-небудь матеріальну поміч конаючим братам, взиваємо наших вірних, щоби молитвами, постами, всенародною жалобою, жертвами і всіми можливими добрими ділами християнського життя, випрошували з неба помочі, коли на землі нема ніякої надії на людську поміч.

А перед цілим світом знову протестуємо проти переслідування малих, убогих, слабих і невинних, та гонителів оскаржуємо перед Судом Всевишнього.

Кров робітників, що в голоді орали чорнозем України, кличе о пімсту до неба, а голос голодних женців дійшов до ушей Господа Саваота.

Усіх християн цілого світа, усіх віруючих в Бога, а особливо всіх робітників і селян, передовсім усіх наших земляків просимо прилучитися до цього голосу протесту та болю і розповсюдити його у якнайдальші країни світа.

Усі радіостанції просимо рознести наш голос цілому світови: може дійде він і до убогих хатин конаючих з голоду селян.

Нехай перед страшною смертю серед лютих страждань голоду буде для них хоч малою потіхою гадка, що їх брати знали про їх страшну долю, над ними боліли і терпіли, за них молилися...”¹³.

Невдовзі проголошена відозва була перекладена італійською мовою і від імені митрополита Андрея Шептицького надіслана Святішому Отцеві і Священній Конгрегації Східних Церков у Рим та Апостольському Нунцієві у Варшаві¹⁴.

Відозва Української греко-католицької церкви “Україна в передсмертних судорогах” мала вагомий вплив на суспільну думку західноукраїнського населення. Наступного дня після проголошення відозви – 25 липня 1933 р. 35 українських громадських інституцій, серед яких Українська Парламентська Репрезентація, товариство “Просвіта”, Наукове товариство ім. Шевченка, Український католицький союз, Союз українок та інші, створили у Львові Український Громадський комітет рятунку України, який мав стати координатором допомоги голодуючим¹⁵.

Український Громадський комітет рятунку України ініціював створення повітових та місцевих комітетів рятунку України. Особлива увага Громадського комітету була спрямована на пропагандистську роботу, збір документів та спогадів очевидців трагедії для подальшого їх поширення серед міжнародних гуманітарних організацій¹⁶.

Як зазначав у своєму звіті спеціальний папський посланець¹⁷, який відвідав голодуючі райони радянської України і повернувся наприкінці серпня 1933 р. до Риму, “положення в ССРСР дуже поважне. З приходом найближчої зими може вмерти з голоду 12 мільйонів людей”. З цього приводу Папа Римський Пій XI заявив: “Мусимо за всяку ціну знайти дорогу, щоби тому запобігти”¹⁸.

У статті з цього приводу, опублікованій у часопису “Мета”, наголошувалося: “Мабуть прикаже Св. Отець незадовго зорганізувати велику рятункову експедицію, яка повезе на Україну і в Росію поживу [харчі. – В. К.] для голодуючих. Як відомо, подібна експедиція врятувала від смерті тисячі мешканців радянщини під час голодової катастрофи, яка шаліла на Україні і в Росії кілька літ тому”¹⁹.

17 жовтня 1933 р. митрополит Андрей Шептицький та Єпископат УГКЦ склали другий спільний пастирський лист у справі допомоги Великій Україні. У ньому зазначалося: “Протестуючи недавно проти злочинів большевицької влади на Придніпрянській Україні, а передусім проти злочинів поповнених на сільському населенню – Ми спільним письмом заохочували Вас до посту, жалоби, молитви, до добрих діл для випрошення з неба Божого милосердя для страждучих і умираючих з голоду наших братів.

Ціле українське громадянство нашого краю послухало Нашого зазиву і Комітет Рятунку України установив по порозумінню з Нами на 29 жовтня – день національної жалоби і протесту, звертаючись до духовенства з проханням торжественних богослужень і відповідних проповідей на цей день...

Йде про ратування нашого народу, мусимо бути злучені любовю до того народу Христовою любовю в одно...

...З великою вдячністю мусимо на цьому місці згадати ті спочування нашої недолі зі сторони многих людей і народів, викликані Нашим першим письмом. З особлившою вдячністю вітаємо започатковану віденським Кардиналом Архієпископом Теодором Інніцером акцію для рятування України через створення у Відні інтернаціонального, міжконфесійного комітету...”²⁰.

26 жовтня 1933 р. газета “Нова зоря” у статті “Міжнародний Комітет Допомоги голодуючим на Україні та в ССРСР” повідомляла: “...З ініціативи Його Емінінції Кардинала Інніцера²¹ відбулися у Відні збори представників майже всіх народів, котрих співплемінники терплять голод в ССРСР, щоби застановитися над способами допомоги тим нещасним. На конференцію прибули українці, поляки, чехи, серби, греки, вірмени й мадяри без різниці віроісповідання. По представленню справи кард. Інніцером, рішено під його проводом оснувати міжвіроісповідний і понаднаціональний Комітет допомоги голодуючим в ССРСР. Заяву співпраці зложив в імени православних сербів, румунів і греків

архимандрит Ксірухакіс, в імени жидів надрабін д-р Файхтванг, в імени євангеліків надрадник д-р Штек. Комітет оповістив відповідну відозву до людей всего світа. – Від Українців забрав голос на тій конференції безпосередно по промові кард. Інніцера о. канонік д-р Мирон Горникевич. Він подякував кардиналові за його почин і відчитав уривки листів з України, які до живого порушили присутних. Головне діловодство міжконфесійного і понаднаціонального Комітету допомоги голодуючим в ССРСР перебрати заступник голови Австрійського Червоного Хреста Рудольф Мітленер і генеральний секретар Європейського Конгресу Національностей д-р Евальд Амменде, прибалтійський німець. В заклику до opinii цілого світа Комітет підчеркує, що передовсім на Великій Україні і Кубані масово вмирає населення від голоду, т. зн. на українським чорноземі й на українській території”²².

Задум кардинала Інніцера про заснування міжнародної, позаконфесійної інституції по допомозі голодуючим на Україні був висловлений ще наприкінці серпня 1933 р., про що йшлося в його заклику: “...В імя вічно важних законів людського почування і любови ближнього, підношу оцим слово напiмнення і звиваю всіх, зокрема гуманітарні організації світа, зєднатися до спільного діла. Поки ще не запізно, нехай повстане на міжнаціональних і понадконфесійних основах загальна установа для несення негайної і доцільної підмоги загроženим голодовою смертю мiліонам мешканців Радянського Союзу. Цей клич звертається передовсім до Інтернаціонального Червоного Хреста, а там і до всіх тих чинників, які думають над розбудовою господарських взаємин з радянщиною; при переговорах нехай не забувають на мiліони голодних. Так зване гуманне застереження повинно бути основою й передумовою евентуальних взаємин.

А щоби допомогти акцію із Відня відповідно підперти, думаю в найближчих днях візвати представників ріжних конфесій для заснування окремого комітету допомоги...”²³.

День скорботи за мiльйонами померлих від голоду українців та поминальна панахида на заклик-звернення Адміністратора і Апостольського Візитатора для українських емігрантів в Німеччині отця Петра Вергуна відбулися 11 вересня 1933 р. у Берліні²⁴.

13 вересня 1933 р. пастирське слово до українців, що проживали в Канаді, виголосив єпископ Української греко-католицької церкви Канади Василь Ладика. В посланні різко засуджувалися засоби, до яких вдалася радянська влада на Україні, “...що багнетами насадила свою диктатуру на нашій землі, вже цілий ряд літ винищує наш рід морально безбожництвом, матеріально пятилітками – й усею комуністичною господаркою. ...Московські комуністи нищать найкращих синів українського народу розстрілами, мучать тюрмами і засланнями і масово виголоджують все населення України”²⁵.

Приєднуючись до протесту греко-католицького єпископату в Галичині, Українська греко-католицька церква Канади доручила всім своїм священикам проводити окремі богослужіння з проповідями, присвяченими Голодомору на Україні²⁶.

З благословення Української греко-католицької церкви День національної жалоби і протесту з приводу геноциду на українських землях мав відбутися 29 жовтня 1933 р. у Галичині. Планувалося богослужіння в наміренні за народ, який проживає під комуністичною диктатурою, та панахиди за упокій померлих унаслідок політичних репресій в радянській Україні.

Передбачалося проведення народних віч, зборів після закінчення богослужінь по всіх громадських установах Галичини. На них мали ухвалюватися резолюції з протестом проти більшовицького терору та складатися добровільні пожертви. День національної жалоби мав засвідчити активну підтримку голодуючих українців і набути масового характеру²⁷.

Проте, вбивство урядовця радянського консульства у Львові²⁸ стало причиною заборони польською владою масових акцій [віч, мітингів. – *В. К.*], запланованих на 29 жовтня 1933 р.²⁹

У неділю 29 жовтня 1933 р. в Архикатедральному соборі св. Юра у Львові відбулась Архиерейська літургія, на якій були присутні представники Громадського Комітету рятунку України та громадських організацій Галичини. Богослужіння були проведені в усіх церквах Галицької церковної провінції. Саме вони стали центром акції³⁰.

Вагомим кроком у координації дій по допомозі голодуючим на Великій Україні з боку католицької церкви стала конференція представників усіх комітетів допомоги голодуючим в СРСР, скликана Комітетом допомоги голодуючим у СРСР під проводом кардинала Інніцера 16–17 грудня 1933 р. у Відні. Конференція мала згрупувати та впорядкувати всі акції допомоги, які проводилися членами Комітету. У конференції взяли участь представники українських, російських, німецьких і єврейських комітетів.

Представником Української греко-католицької церкви від митрополита Андрея Шептицького був на конференції єпископ Никита Будка. Представниками від Українського громадського комітету рятунку України були послы М. Рудницька, З. Пеленський та радники І. Мартюк, Р. Мармаш, А. Вітошинський. У засіданнях конференції брав участь отець Мирон Горникевич – парох церкви св. Варвари у Відні, постійний член Комітету допомоги голодуючим у СРСР під проводом кардинала Інніцера.

Чернівецький, Празький і Брюссельський комітети рятунку України передали свої повноваження львівським делегатам. Варшавський комітет відрядив до Відня д-ра Левка Чикаленка. Берлінські комітети

представляла п. Е. Скоропадська. Лондонський комітет направив свого представника в якості спостерігача³¹.

У конференції також брали участь делегати Європейського церковного допомогового комітету (політик Соте з Женеви), Світового союзу міжнародної гуманітарної праці (проф. Фішер, Лондон), представники німецьких допомогових організацій (Вінкен – Берлін, Шредер і Шляйнінг – Берлін, проф. Унруг – від “Брідер ін Нот”, Берлін), представники євреїв (віденський рабин д-р Фейхтванг і проф. д-р Ейслер), представники росіян (проф. Курчинський і княжна Трубецька). Українсько-французький допомоговий комітет та Еміграційну раду в Парижі представляв д-р Лотоцький³².

Єпископ Никита Будка у своєму звіті з Конференції у справі голоду на Україні зазначав: “катастрофа голоду є інша як дотеперішні, бо планова, не елементарна, а система економ[ічного] управл[іння]. Совіти [радянська влада. – В. К.] не узнають націй, всі на Україні терплять, але найбільше українці. Цю думку добре представила п. М. Рудницька: ходить прямо о життя цілої нації. Найгірше в цій справі є мовчання Європи, [обоятність]. Часописи не хотять містити описів, а мовчати це злочин. Треба збудити сплячу совість Європи. Малий успіх тут є дуже багато”³³.

Порятунок голодуючої України віденська Конференція планувала здійснити на основі підсумкових рішень, а саме: направлення офіційного звернення Конференції до Ліги народів та урядів країн; бойкотування купівлі пшениці, експортованої із СРСР; вплив на Інтернаціональний Червоний Хрест для його активізації по допомозі голодуючим; активізація всіх благодійних організацій США по допомозі через президента; вплив на ставлення нейтральних країн по відношенню до питання голоду на Україні; активізація роботи харитативних товариств типу Caritas та інших аполітичних організацій у допомозі; активна робота з інформування про голод на Україні через якомога більшу кількість світових часописів для привернення уваги світової громадськості.

На думку єпископа Никити Будки, допомога могла бути здійснена лише на міжнародному рівні під проводом Кардинала [Інніцера – Авт.], уникаючи політичної заангажованості, відводячи основне місце в цій праці парафіяльним організаціям під проводом Єпископату, “...з мотивів чистої християнської любові і людяності сердець”³⁴.

Українська греко-католицька церква, будучи єднальним елементом усіх українців у період бездержавності, брала на себе місію збереження українських національних, державницьких, культурних та історичних цінностей і традицій. Виборюючи національні права українців, які перебували під владою Польщі, церква не залишала поза межами своєї опіки і решту українського населення.

Усвідомлюючи масштабність геноциду, влаштованого радянською владою у Наддніпрянській Україні, греко-католицька церква виступила інституцією, яка однією з перших піднялася на захист українців і організувала європейську спільноту через посередництво Апостольської Столиці до дій щодо припинення геноциду на українських землях, що тривав у 1932–1933 роках.

¹ Мацієвич Кость (1873–1942) – український державний і політичний діяч, учений. Очолював Міністерство закордонних справ УНР у кабінеті С. Остапенка. У 1919–1923 рр. – голова української дипломатичної місії у Румунії. З 1923 р. жив у еміграції в Чехословаччині. Брав участь у суспільно-політичному житті української еміграції, був членом Української радикально-демократичної партії і президентом Українського демократичного союзу в Празі (Енциклопедія Українознавства / Під ред. В. Кубійовича. – Львів, 1994. – Т. 4. – С. 1495).

² ЦДІАЛ України, ф. 201, оп. 1т, спр. 215, арк. 11–12.

³ По допомогу до митрополита Андрея Шептицького звертались і українці Галичини, оскільки 1924 р. на західноукраїнських землях був неврожайним. Селянство стало найбільш незахищеною верствою, яка потерпала від голоду. Західноукраїнська громадськість організувала Крайовий Комітет допомоги “Голодному Селу”. 28 квітня 1925 р. у листі до Андрея Шептицького голова Комітету Юліян Романчук висловлював “... певність і переконання, що лепта, внесена Вашою Ексцеленцією і Капітулою, буде мати великий моральний вплив на всіх вірних і причиниться до збільшення припливу пожертв в краєви на ту ціль, яка буде освячена особистою участю Голови Нашої Церкви...” (ЦДІАЛ України, ф. 358, оп. 1, спр. 110, арк. 80–81).

⁴ Митрополит А. Шептицький важко хворів, про що свідчить дозвіл на право відправляти Святі літургії сидячи, отриманий 22 червня 1932 р. від Священної Конгрегації Східних Церков (ЦДІАЛ України, ф. 358, оп. 3, спр. 6, арк. 3).

⁵ ЦДІАЛ України, ф. 201, оп. 1т, спр. 215, арк. 14.

⁶ Українська католицька народна партія (УКНП) – політична організація, заснована у вересні 1930 р. у Львові на базі Української християнської організації; з травня 1932 р. – Українська народна обнова (УНО). УКНП стояла на засадах католицизму та консерватизму, виступала проти атеїзму, ліберального вільнодумства, масонства та сектантства, вимагала національно-територіальної автономії для українських земель у складі Польщі. Неофіційний пост опікуна партії посідав Станіславівський єпископ Г. Хомишин. Одним із найвизначніших діячів УКНП-УНО був О. Назарук. Неофіційним друкованим органом партії була газета “Нова зоря” (Довідник з історії України / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К., 2001. – С. 921).

⁷ “Нова Зоря” – католицька газета, яка виходила у Львові 1926–1939 рр., спочатку щотижня, з 1928 р. – двічі на тиждень (ред. о. Т. Галушинський, з 1928 р. – О. Назарук), орган Української Християнської Організації (УХО), з 1930 р. – Української Католицької Народної Партії – Української Народної Обнови (Енциклопедія Українознавства / Під ред. В. Кубійовича. – Львів, 1994. – Т. 5. – С. 1776).

⁸ Голод і гонення на Україні // Нова зоря. – Львів, 1933. – Ч. 7 (605). 2 лютого. – С. 1.

⁹ Нова зоря. (Львів). – Лютий–листопад 1933 р., ч.: 7, 13, 14, 34, 35, 37, 46, 52, 61, 65, 66, 72, 75, 81, 82, 91.

¹⁰ Український католицький союз – суспільно-політична організація Галичини в 1930-х рр. Заснована в січні 1931 р. у Львові з ініціативи митрополита А. Шептицького в умовах поглиблення диференціації в українському суспільно-політичному житті, зокрема у внутрішньоцерковних відносинах, та спробах деяких ієрархів створити окрему католицьку політичну організацію. УКС ставив за мету забезпечення католицькій вірі та моралі належного місця в суспільному житті, посилення впливу церкви на національний рух, сприяння консолідації українського суспільства на основі християнських принципів. Від березня 1931 р. УКС видавав тижневик “Мета”, а також додаток “Христос – наша сила” (Довідник з історії України / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К., 2001. – С. 964).

¹¹ Мета. (Львів). – Липень–грудень 1933 р., ч.: 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 42, 43, 44, 49, 51.

¹² ЦДІАЛ України, ф. 201, оп. 1т, спр. 215, арк. 53.

¹³ Там само, ф. 358, оп. 1, спр. 15, арк. 38–40.

¹⁴ Там само, ф. 201, оп. 1, спр. 5877, арк. 16.

¹⁵ Там само, колекція мікрофільмів № 9. Матеріали архіву Наукового товариства ім. Шевченка у Львові з фондів Національної бібліотеки у Варшаві. М/ф ВNW. № 68694/1. К. 1.

¹⁶ З “Українського Громадського Комітету рятунку України” // Мета. (Львів). – 1933. – Ч. 37. – 17 вересня. – С. 8.

¹⁷ Легат Св. Отця.

¹⁸ Св. Отець голодним в ССРСР // Нова зоря. (Львів). – 1933. – Ч. 66, 3 вересня. – С. 1.

¹⁹ Св. Отець і голодуючі жертви большевизму // Мета. (Львів). – 1933. – Ч. 36, 10 вересня. – С. 1.

²⁰ Пастирський лист в справі допомоги Великій Україні // Нова зоря. (Львів). 1933. – Ч. 81, 26 жовтня. – С. 1.

²¹ Кардинал, Архієпископ Відня, доктор теології Теодор Інніцер.

²² Міжнародний Комітет Допомоги голодуючим на Україні та в ССРСР // Нова Зоря. (Львів). – 1933. – Ч. 81, 26 жовтня. – С. 4.

²³ Кардинал Інніцер взиває на поміч голодуючій Україні // Мета. (Львів). – 1933. – Ч. 35, 3 вересня. – С. 1.

²⁴ ЦДІАЛ України, ф. 358, оп. 3, спр. 135, арк. 1.

²⁵ У хвилі народного горя. Пастирське слово до всіх вірних нашої дієцезії в справі погибаючих братів на Великій Україні // Нова зоря. (Львів). – 1933. – Ч. 91, 30 листопада. – С. 1–2.

²⁶ Там само.

²⁷ День національної жалоби і протесту // Мета. (Львів). – 1933. – Ч. 42, 22 жовтня. – С. 1.

²⁸ 21 жовтня 1933 р. Микола Лемик за наказом Проводу ОУН вбив керівника радянського консульства у Львові О. Майлова на знак протесту проти організованого на Україні Голодомору (Енциклопедія Українознавства / Під ред. В. Кубійовича. – Львів, 1994. – Т. 4. – С. 1275).

²⁹ Комунікат Українського Громадського Комітету рятунку України у Львові // Мета. (Львів). – 1933. – Ч. 43, 29 жовтня. – С. 3.

³⁰ День жалоби і протесту // Мета. (Львів). – 1933. – Ч. 44, 5 листопада. – С. 1.

³¹ ЦДІАЛ України, ф. 358, оп. 1, спр. 45, арк. 44; Конференція представників Комітетів допомоги голодуючим на Україні у Відні // Діло. (Львів) – 1933. – Ч. 333, 17 грудня. – С. 1.

³² ЦДІАЛ України, ф. 358, оп. 1, спр. 45, арк. 45; Конференція допомогових комітетів під проводом кард. Інніцера у Відні // Діло. (Львів). – 1933. – Ч. 339, 23 грудня. – С. 1–2.

³³ ЦДІАЛ України, ф. 358, оп. 1, спр. 45, арк. 9–10.

³⁴ Там само.

Kit V.

The author examines the role of the leaders of Ukrainian Greek-Catholic Church, first and foremost, the archdiocese and A. Sheptyts'kyi with regard to the European communities' involvement in the activities aimed at putting an end to the genocide against Ukrainian people and dissemination of information about the 1932–1933 Famine in Ukraine on international level.

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ ОЧИМА УКРАЇНЦІВ ДІАСПОРИ (документи з фондів ЦДАВО України)

Голод 1932–1933 років в Україні – трагічна сторінка її історії. За часів СРСР замовчування факту голоду та утаювання будь-якої інформації про нього були складовою офіційної політики правлячої партії¹. Саме тому сьогодні перед істориками постало питання всебічного дослідження цієї трагедії, всіх внутрішніх та зовнішніх чинників, які вплинули на розвиток подій в 1932–1933 рр. Важливу роль для відтворення цілісної картини подій 1932–1933 рр. в Україні та за її межами відіграють документи української еміграції у США, Канаді, країнах Західної та Центральної Європи. Ці джерела дозволяють розкрити маловідомі в Україні факти т. зв. “допомогових акцій”, звернень до світової громадськості, протестів української еміграції проти злочинної політики радянської влади в Україні в 1932–1933 рр.

З розпадом Радянського Союзу та ліквідацією тоталітарної системи проблематика участі української еміграції в боротьбі з Голодомором набула особливої актуальності. Одним з перших українських дослідників, що звернулися до даної теми, стали Т. В. Вронська, В. І. Марочко, М. Ю. Мухіна, Т. С. Осташко, Р. Я. Пиріг та ін.² Тему участі українських еміграційних кіл у допомозі голодуючій Україні в 1932–1933 рр. вивчали й закордонні дослідники, наприклад Р. Кушнєж³. Разом з тим, як слушно зазначає знаний український історик Р. Я. Пиріг, більшість документів зарубіжних дипломатичних установ, політичних та громадських організацій, матеріалів закордонної преси є маловідомими в Україні⁴. Це пов'язано насамперед з тривалим перебуванням документів української еміграції на секретному зберіганні. Після демократичних зрушень в Україні згадані документи було розсекречено і вже в середині 1990-х років вітчизняні історики дістали можливість звертатися до них у своїх дослідженнях.

Важливі документи, які відображають реакцію української еміграції на вістки про голод в Україні, відклались у фондах ЦДАВО України. Зокрема, лівова частка документів зосереджена в таких фондах: 1) політичних організацій української еміграції, 2) громадських організацій української еміграції, 3) провідних українських діячів, які перебували на еміграції, тобто в тій компактній джерельній збірці, що в сучасній історіографії отримала назву “Празького архіву”. Окрім того, частина документів є складовою фонду 5235 “Уряд УНР в екзилі”.

На основі типово-видової класифікації джерел нами умовно виділено такі групи документів, що відображають ставлення української еміграції до проблеми голоду в Україні у 1932–1933 рр.:

1. Документи, що відображають діяльність українських політичних та громадських організацій у справі допомоги голодуючим в Україні (тексти промов, з якими голови комітетів допомоги голодуючим в Україні зверталися на протестаційних зборах до української спільноти за кордоном, тексти резолюцій, звернення до політичних лідерів, протоколи конференцій, на засіданнях яких порушувалося питання голоду в Україні, організаційне листування, відомості про збір коштів організаціями для голодуючих в Україні).

2. Документи епістолярного та мемуарного характеру (листування емігрантів з рідними, знайомими, які проживали в Україні у 1932–1933 рр., щоденники, в яких робилися записи після спілкування з очевидцями трагічних подій в Україні).

3. Друковані видання (бюлетені українських пресових служб у Берліні, Лондоні, “Комунікат управи Комітету представників українських організацій в ЧСР для допомоги голодним в Україні”, “Бюлетень Товариства бувших вояків армії УНР у Франції”, “Український тиждень”, “Інформаційний листок Комітету допомоги збігцям з Західноукраїнських земель”, в яких містяться повідомлення про голод в Україні, створення комітетів допомоги голодуючим в Україні та їхню діяльність).

4. Графічні документи (листівки із закликами: “Поможіть голодуючим Росії та Вкраїни”, “Не відкладай допомоги на завтра, щоб вона не прийшла запізно!”, афіші, марки, присвячені темі голоду).

Із виявлених 78-ми документів нами вибрано для публікації 10, що найяскравіше характеризують інформаційні можливості трьох перших із зазначених вище груп документів.

Орфографію та стилістичні особливості документів збережено. Розділові знаки розставлено за сучасними правилами пунктуації. Відтворені частини скорочених слів, а також пропуски подаються у квадратних дужках. Окремі документи подаються у скороченні (вилучено нетематичну частину тексту).

Публікацію підготували **Владислав Берковський,**
Наталія Григорчук, Олена Петрук

¹ *Пиріг Р. Я.* Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України // Український історичний журнал. – 2003. – № 5. – С. 82.

² *Вронська Т. В., Осташко Т. С.* Участь українських зарубіжних політичних та громадських організацій в акціях протесту 30-х рр. ХХ ст. проти голодомору в Україні // Український історичний журнал. – 2003. – № 5. – С. 65–81; *Марочко В. І.* Концепції західноєвропейської та російської історіографії // Український історичний журнал. – 2003. – № 5. – С. 125–144; *Мухіна М. Ю.* Упокорення голодом // Архіви України. – 1993. – № 1–3. – С. 16–34; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. *Р. Я. Пиріг*; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – 1128 с.

³ Кушнієж Р. Участь української громадськості Польщі в допомогивих та протестаційних акціях проти голодомору в Україні // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 131–141; Його ж. Львівська українська преса про Голодомор в УСРР // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 199–209.

⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг. – К., 2007. – С. 28.

№ 1

З листа Д. Геродота до О. Кобилянської про голод в Україні

8 червня 1932 р.

До вш. п. Ольги Кобилянської
Чернівці

Високоповажно пані.

[...] З України приходять дуже сумні звістки. По цілій Україні панує голод. В Житомирській та Бердичівській окрузі на ґрунті голоду від черевного тифу вимерли цілі села. Не ліпше й в інших околицях багаті та родючі України. Так, цими днями одним з наших емігрантів отримано листа від брата з Катеринославщини, в якому той пише, що ціла родина пухне з голоду. Крім хліба та солі нічого не мають. Забули навіть, як виглядає мука. На базарі ще можна купити, але не муки, а дерті і то по страшній ціні – 150 карбованців за пуд, в той час як робітник дістає платні 50 карбованців місяшно. Майже через кожні два рядки брат просить не допустити їх до голодної смерті і прислати їм грошей – золотом або долярами. На ці гроші ще можна дещо дістати. Ось до якого лиха попровадила грабіжницька політика червоної Москви ту Україну, яка не тільки не знала ніколи голоду, але годувала і Росію, і навіть частину Європи.

Поки всього доброго. Сердешне привітання панству Панчук.

З правдивою пошаною: *Дмитро Геродот*

ЦДАВО України, ф. 3563, оп. 1, спр. 253, арк. 16. Засвідчена копія. Машинопис.

№ 2

З листа Я. М. Зозулі до П. Петрика про голод в Україні

24 вересня 1932 р.

Дорогий товаришу!

[...] З дому мене бомбардують, щоби вислав харчі, бо гол[од] в очі заглядає, а тут і у мене чорт ма звідки прожити. Вислав уже двічі через Фінляндію, бо туди можна посилати лише через товариства, які мають від влади концесію. Але в цьому місяці уже нічого не міг послати і мене совість мучить. Тут кілька днів було два утікачі, кажуть, що у нас уже формальний голод. [...]*

ЦДАВО України, ф. 3878, оп. 1, спр. 71, арк. 64 зв. Копія. Машинопис.

* Продовження листа не виявлено.

№ 3

**З повідомлення бюлетеня Закордонної делегації
Української соціал-демократичної робітничої партії*
про участь української делегації в Інтернаціональній
соціалістичній конференції в Парижі**

21–25 серпня 1933 р.

Інтернаціональна Соціалістична Конференція в Парижі
(21–25 серпня 1933 р.)**

Надзвичайна Конференція Соціалістичного Інтернаціоналу, що відбулася в Парижі, була викликана сучасними подіями в деяких країнах Західної Європи і, зокрема, зміною режиму в Німеччині. [...]

Перед Конференцією 19–20 серпня засідала Екзекутива Соціалістичного Інтернаціоналу, на якій після звіту секретаря Соц[іалістичного] Інтернаціоналу Ф. Адлера відбулася дискусія про сучасне політичне положення в Європі, головним чином у Німеччині. В цьому засіданні Екзекутиви від УСДРП брав участь т. П. Феденко.

20 серпня т. Феденко запропонував Екзекутиві Соц[іалістичного] Інтернаціоналу звернути увагу на страшну голодову політику російської окупаційної влади на Україні і вказав на факти голодної смерті й людодства на українській землі, яка не так давно була “хлібною коморою” для Європи.

Делегат РСДРП Абрамович зазначив, що не тільки Україна, але й Поволжя, Західний Сибір та інші області СРСР голодують. Ренодель (франц[узська] соц[іалістична] партія) звернувся до т. Феденка з запитом, чи він може подати фактичний матеріал про голод і людодство на Україні, бо ці факти йому потрібні для боротьби з большевизмом у Франції.

Т[овариш] Феденко дав йому позитивну відповідь і разом з тим зазначив, що положення в Росії значно краще, як на Україні. Україна перебуває під колоніальним визиском з боку російського правительства і в цьому відношенні голосні факти самогубства видатних комуністів-українців – Скрипника, Хвильового, Стронського і ін. – мають значіння протесту проти московської політики безоглядного визиску України. Т[овариш] Феденко підкреслив, що тепер саме на Україні йде ліквідація політики “українізації” і що з КП(б)У московський центр виключає всіх більше менше визначних і самостійних комуністів українського походження.

Після цього Голова засідання Де Брукер (бельгієць) запропонував, щоб Екзекутива постановила просити всі соц[іалістичні] партії Східного Союзу подати фактичний матеріал про голод і його причини в СРСР. Ця справа буде розглянена [на] найближчій засіданні Екзекутиви (через 3 місяці).

З розмов із делегатами різних соц[іалістичних] партій т. Феденко переконався, що багато з них не уявляє собі розміру голоду й причин його на Україні. Комуністична пропаганда в цілм світі намагається переконати всіх, що ніякого голоду на Україні та в СРСР нема. Буржуазна преса тих країн, що шукають союзу з Східними, як напр[иклад] Франція, уникає містити відомости про голод.

Перед УСДРП стоїть тепер відповідальне завдання – поставити перед Соц[іалістичним] Інтернаціоналом на всю широчінь не тільки справу голоду, але й цілу проблему рос[ійсько]-укр[аїнських] відносин, з яких випливає “голодова політика” Східної Росії на Україні. [...]

Не слід забувати, що саме большевизм дав фашистам зразок панування меншости над величезною більшістю населення. Терористичні методи, адміністративна практика, способи організації й пропаганди фашисти позичили від большевизму. Брехня, задурювання народніх мас через монополізовану пресу, приватні партійні армії, шпівонство, виховання молоді для мілітаризму й державного рабства – це все спільні ознаки большевицької та фашистівської системи. Ленін та Сталін стали вже давно учителями для Муссоліні й Гітлера. [...] Гітлер, щоб здійснити свою “національну революцію”, рубає голови своїх політичних противників; Сталін виморює голодом мільйони робітників і селян у Совітському Союзі, щоб було по його волі. “Ціль освячує засоби” – це є той клич, що чується з Москви, Рима й Берліна. Про святість цілей, само собою, рішають диктатори.

Страшний голод, що тепер лютує в Совітському Союзі й особливо на Україні – серйозне попередження для тих закордонних робітників, що ще й тепер вірять московським кличам. (Далі т. Феденко навів кілька фактів людоїдства з голоду, що сталися весною й літом цього року на Київщині і продовжував): “Це страшні наслідки большевицького утопізму та “підсиленої езуйтської моралі” московських володарів! Коли б хто-небудь уважав голод та людоїдство за “шлях до соціалізму”, то через те притягальна сила соціалістичних ідей потерпіла б тяжкий моральний удар [...].

(Перейшовши до справи “єдиного фронту” з комуністами, т. Феденко зазначив):

“Як може бути цей єдиний фронт з тим режимом, який уже вдруге в останнім десятилітті довів мільйони робітників і селян Совітського Союзу до голодної смерті? Чи можливий цей єдиний фронт, не вважаючи на жорстокі переслідування українських, російських та грузинських соціалізму в Совітській державі? Надія на єдиний фронт соціалістів із Комуністичним Інтернаціоналом – це ілюзія. Москві не потрібний єдиний фронт із Соціалістичним Інтернаціоналом. Сталін хоче знищити Соціалістичний Інтернаціонал, бо він думає, що після знищення демократичного соціалізму прийде найкраща кон’юнктура для большевизму. [...]

Делегати УСДРП – т. т. Феденко та Малашко мали змогу в персональних розмовах з делегатами різних партій та з представниками соціалістичної преси інформувати про сучасне положення на Україні. Відозва, підписана від імені УСДРП, УСДП та УСРП про голод на Україні, зробила велике вражіння на Конференції. Делегати УСДРП при цій нагоді використали приїзд двох американських українців, що були один місяць на Україні в районах страшного голоду й людоїдства в липні–серпні ц[ього] р[оку]. Їхні підперті фактами оповідання зробили величезне вражіння на членів Соціалістичної Конференції.

24 серпня заходами т. Малашка відбувся реферат т. Феденка для української колонії в Парижі під назвою “Сучасне положення на Україні”. Делегатам УСДРП удалося зав’язати ближче знайомство з соціалістичними журналістами різних країн і з ними умовлено про постійну інформацію чужинної преси про відносини на Україні. [...]

Прага, 15 вересня 1933.

ЦДАВО України, ф. 4412, оп. 1, спр. 5, арк. 1–2 зв.

* Закордонна делегація УСДРП – очільники І. Мазепа, О. Бочковський, П. Феденко, О. Козловський, В. Старосольський. Утворена після виїзду членів УСДРП на еміграцію, мала центр в Празі і належала до Соціалістичного Інтернаціоналу.

** Тут і далі підкреслено в документі.

№ 4

**Повідомлення з бюлетеня “Український тиждень”
про відозву Союзу Українок у Львові
до жінок цілого світу щодо голоду в Україні**

18 вересня 1933 р.
Прага

Українські жінки до жінок цілого світу

Союз Українок у Львові опублікував відозву в справі голоду на Великій Україні. Відозву цю видано в формі летучок на різних мовах і розіслано по жіночих організаціях та до преси. “Жінки українські, – говорить у відозві, – звертаються до жінок всіх народів, країв і континентів, всіх кляс, угруповань і визнань – за поміччю, за спільним змаганням за те, щоби червона сатрапія не могла безкарно знущатися над безборонними. Зкоординована і планова міжнародня акція жінок мусить привести до перегляду поглядів у відношенню світа до большевицького режиму”.

ЦДАВО України, ф. 3801, оп. 1, спр. 755, арк. 27 зв.–28.

№ 5

**Звернення голови Громадського комітету рятунку України
в Чехословаччині О. І. Бочковського до міністра Норвегії
Мовінкеля з подякою за піднесення
справи допомоги голодуючому населенню України**

23 жовтня 1933 р.

До Пана Міністра Мовінкеля

Високоповажний Пане Міністре!

Україна не має багато приятелів. Через те український нарід з великою вдячністю й пошаною згадує кожного чужинця, що цікавиться його долею й симпатизує з його визвольними змаганнями.

Від останньої сесії Союзу Народів наш нарід уважає Вас своїм великим і щирим приятелем. Ми побачили та переконалися, що Ви не тільки зрозуміли, але й відчували трагіку сучасного положення на Радянській Україні, коли підняли справу голодової катастрофи в нашій батьківщині в Раді Ліги Націй.

Як самі Ви зазначили в розмові з кореспондентом “Le Matin”, – найпростіше “було б нічого не робити” і “кинути до кошу зворушливі документи”...*, які Ви одержали з українського боку. Для того Ви мали всі формальні підстави. Але Ви відкинули такий бюрократичний шлях полагодження цієї трагічної справи. Ви не хотіли, немов Пілат, умити від неї руки. Ви вважали, що “SOS” Радянської України є справою Вашого сумління. Для Вас було ясно, що в цьому випадку Ви не можете мовчати й Ви вжили всіх зусиль та заходів, щоб за кожную ціну перевести справу через Раду Союзу Народів. Вам це пощастило. Чи ж треба казати про моральне значіння цього акту для України та українського народу?!

Цей Ваш шляхетний та мужній виступ в обороні від голоду загибаючої Радянської України викликав скрізь по цілому світу серед українського загалу

стихийний вияв почування вдячності до Вас, Високоповажний Пане, і до Вашого народу, від імені якого Ви провели цю справу в Раді Ліги Націй.

До численних проявів вдячності українців, що живуть по цей бік радянського кордону, долучаємо свій голос також ми, представники української еміграції в Чехословаччині, згуртовані в Празькому “Громадському Комітеті Рятунку України”.

Це не вперше перехрестилися шляхи Норвегії та України. Бо вже на початку цього століття, напередодні загибелі московського царату, що прямував до знищення України, Ваш великий національний поет Б. Б’єрнсон виступив на захист нашого народу та мови. Прилюдно тавруючи непримириму українофобію тодішнього міністра Плеве. Згодом, цим разом з приводу польського україножертства в Галичині, він перед цілим світом поставив українську справу руба, звертаючи увагу культурного людства на гноблення українського народу другим його історичним сусідом. Ваш великий національний поет щиро захопився визвольними нашими змаганнями. “Піднести 30 мільйонів українців, – писав норвезький велетень, – до шаблю свідомого та освіченого народу – скинути столітнє ярмо, – така велика річ мусить кожного підбадьорити!!...”

Б’єрнсон до кінця свого життя залишився щирим приятелем і оборонцем українського народу. Його ім’я виписане до анналів української історії серед тих, хто боровся за волю України та промощував до неї шлях.

Минуло 30 років від того часу. Український нарід загибає в большевицькій неволі, ще гіршій за царську. І ось Ви, Високоповажний Пане, немов поновлюючи традицію Вашого безсмертного поета, апостола свободи та непримиримого ворога неволі, – взяли на себе шляхетне завдання піднести справу фізичного винищування українського народу перед найвищим європейським ареопагом сучасної доби.

Таємниць історичної кавзальности ще не виявлено остаточно. Проте, не підлягає сумніву, що кожний факт або подія в життю народу має завжди свою рацію, свою глибшу причину. Не є, отже, випадком, що вже вдруге історія звела Норвегію з Україною. Адже ж є певна спорідненість долі цих двох народів. Бо ж чи не була Норвегія протягом цілих століть скандинавською Україною?! Чи не мусіла вона вибороти свою самостійність також проти двох своїх історичних сусідів?! Або чи ж норвезький нарід не є так само суто селянська та від давніх часів демократична нація, як український нарід. Чи ж його ідеологія національно-визвольної боротьби Норвегії в XIX столітті, в основу якої покладені були засади людяности, справедливости та волі, не є та сама, що присвячувала національному відродженню українського народу, за що катований був в азіатській неволі найбільший український поет Тарас Шевченко й за що непохитно боролися провідники українського національного руху?!

Отже, не було тільки примхою історії, що Б’єрнсон захопився визвольною боротьбою України й не є також припадком, що Ви, Високоповажний Пане, так живо відгукнулися на теперішнє страшне лихоліття українського народу. Ні. В обох цих випадках певна аналогія історичної та національної долі Норвегії та України була цього причиною.

Норвегія виборола свою волю та самостійність. Виборе її також і поневолена Україна. Вільна й незалежна Україна згадуватиме двох великих норвезьких приятелів і оборонців українського народу – Б’єрнсона й Мовінкеля.

Прийміть, Високоповажний Пане, вислів нашої щирої вдячності та правдивої пошани.

О. І. Бочковський
Голова Громадського Комітету Рятунку України
в Чехословаччині.

Генеральний секретар *І. Паливода*

Прага. 23. X. 1933.

ЦДАВО України, ф. 4008, оп. 1, спр. 1, арк. 17–17 зв. Склограф.

* Крапки в документі.

№ 6

Звернення до Президента США Франкліна Рузвельта від Громадського комітету рятунку України в Чехословаччині з проханням організувати контрольну комісію на територію Радянської України

Не раніше 29 жовтня 1933 р.

Вашингтон
Панові Президенту Сполучених Штатів

Пане Президенте!

Громадський Комітет Рятунку України в Чехословаччині підтримує домагання американських українців і прохає Вас поставлення вимоги совітській владі про допущення контрольної комісії на територію радянської України, від голоду вмираючої (яку цього року навістив страшний голод, що без сумніву повернеться в 1934 році), для перевірки фактичного стану речей.

Голова *О. І. Бочковський*

ЦДАВО України, ф. 4008, оп. 1, спр. 1, арк. 19. Склограф.

№ 7

Лист голів Союзу українок Америки та Комітету допомоги голодуючій Україні до Голови жіночої національної української ради С. Русової про створення та діяльність комітету*

12 грудня 1933 р.

Професор Софія Русова
Прага, ЧСР

Вельмишановна Пані:

З рамени Союзу Українок Америки в листопаді ц. р. засновано Комітет допомоги голодуючій Україні.

Цей комітет вислав дотепер меморандум і листи до Президента Злучених держав Розвелта**, пані Елеонор Розвелт***, Міжнародного Червоного Хреста в Женеві, Американського Червоного Хреста у Вашингтон і до усіх сенаторів і послів федерального уряду Америки.

На будуче пляном комітету є збудити публичну опінію через американську пресу. Важнішим чинником являється зібрання фондів, які були б готові, як тільки знайдеться дорога посилки.

Ваша організація може допомогти нам своїми вказівками, куди і як посилати провізію, одіння і гроші на Україну.

За Ваші ласкаві поради і відповідь будемо дуже вдячні. Остаємо з високою пошаною до Вас,

За Головну управу Союзу Українок
Америци

Голова *О. [Л]отоцька*

За Комітет допомоги голодуючій Україні

Голова *Н. Пеле[x]ович*

ЦДАВО України, ф. 3963, оп. 2, спр. 26, арк. 43. Машинопис. Оригінал.

* Лист надруковано на бланку Союзу українок Америки.

** Так у документі. Потрібно: Рузвельта.

*** Так у документі. Потрібно: Рузвельт.

№ 8

Звернення українських емігрантських організацій в Чехословаччині до українців за кордоном про організацію одноденної голодовки та збір коштів для Українського Червоного Хреста

Не пізніше 29 жовтня 1933 р.

До Українського громадянства

Невпинно провадить боротьбу Український нарід з всіми окупантами. Боротьба приймає щораз то більш грізних форм. Все ширші круги населення стають під прапор української національної визвольної боротьби. Донедавна завзяті вороги подають собі руки до спільного нищення Українського Народу. Московсько-большевицькі кати голодом нищать змагання України за Самостійну, Соборну Державу. В червоному пеклі міліони українських селян і робітників вже згинуло голодною смертю, але боротьби не лишили.

Ми не сміємо бути в цю грізну для Української Нації хвилю безчинними глядачами, ми також мусимо стояти в лавах борців за краще майбутнє Українського Народу. Нашим обов'язком є всіма можливими для нас способами підтримати наших братів в їхній боротьбі. Нашим обов'язком є подбати про те, щоб весь світ знав про геройську боротьбу нашого народу, знав про ті варварські методи нищення окупантами українського населення. Ми мусимо перед цілим світом зірвати з наших гнобителів маску культурних месій, а показати правдиве обличчя варварів-катів.

Наша праця мусить бути постійною, пляною, а не доривочною, бо насильства, знущання окупантів не тривають час від часу, а постійно і пляново. Акцію мусять провадити люде, які знають за що боровся, бореться і має боротись Український Нарід. Маловірів, слабодухів, запродавців не сміє бути в наших рядах. Нашу Святу Справу най не бруднять ріжні польонофіли та радяно-

філи! Тих раз назавжди викиньмо з наших рядів! Зрадникам вкажім їх правдиве місце!

Свідомий грізної небезпеки, яка загрожує Українському Народові, Секретаріат Європейського Об'єднання Українських Організацій на Чужині (Брюссель) ще в місяці липні приступив до організації Українського Червоного Хреста. Метою УЧХ є несення допомоги грішми, річами, харчами, ліками населенню України, що з причин національних, політичних, господарських терпить морально і матеріально у в'язницях, на засланні, в концентраційних таборах чи на волі, а в сучасний мент організувати негайну допомогу голодуючим на Східноукраїнських Землях. Акція УЧХ буде не доривочною, як до цього часу переводились подібні акції, а постійною. Довкола цієї акції УЧХ буде стреміти об'єднати Всіх Українців, які лише власними силами боряться за Самостійну Соборну Українську Державу.

Для заманіфестування своєї твердої віри в нашу перемогу, для скріплення своїх рядів у боротьбі з окупантами та зокрема для поширення акції допомоги голодуючим на Україні нижче підписані організації оголошують на день 29 жовтня б[іжучого] р[оку] Однодневну Голодівку, а вартість прохарчування за цей день закликають зложити на Український Червоний Хрест та взивають в цей день масово прибути на віче, щоб задемонструвати перед цілим світом не[з]ломну волю до боротьби за свою Самостійну Соборну Державу.

Союз Українських Емігрантських
Організацій в ЧСР
Українська Громада в ЧСР
Центральний Союз Українського
Студентства
Українська Академічна Громада в
ЧСР
[...]

ЦДАВО України, ф. 3963, оп. 2, спр. 26, арк. 100.

№ 9

З листа Н. Я. Григорієва до Б. М. Залевського про голод та канібалізм в Україні

25 березня 1934 р.

Прага

Дорогий Болеславе Миколаєвичу!

[...] Минулого тижня мені пощастило прочитати доповідь чехословацького посла з Москви з минулого року, в якій підтверджується загальна ненависть до уряду і голод: до 1 липня минулого року в самому Києві було зареєстровано 148 матерів, що поїли своїх дітей. Внутрішнє господарське становище ССРСР не поліпшується, а погіршується. Повна апатія комуністів, які втратили віру в свої власні плани й сили. Як буду мати час, то передрукую Вам витяги, зроблені мною з тієї доповіді. Головне, що вона цілком підтверджує те, що пише преса про становище в ССРСР.

ЦДАВО України, ф. 3562, оп. 1, спр. 85, арк. 130–131. Копія. Машинопис.

№ 10

Тези з промови Ю. Лавріненка*, виголошеної на маніфестації
у м. Баунд-Бруку з нагоди 25-ї річниці Голодомору 1932–1933 рр.

26 жовтня 1958 р.

Тези й думки
промови Юрія Лавріненка на Маніфестації
в Бавн-Бруку 26 жовтня 1958 р.**

1. Великі нещастя, катастрофи і поразки в житті народів мали різні наслідки: часом вони вели до остаточного зникнення даної нації, а часом ставали зворотнім пунктом до її піднесення і утвердження в житті. В християнському понятті особливо тісно зв'язуються протилежні поняття смерті і життя, страти і воскресіння. Тут залежить доля нації не тільки від її фізичного стану, а й ще більше від духового***. Одні спільноти вмирають, як миші в повені, інші перетворюють момент катастрофи, саму смерть на нове, ще сильніше відродження.

2. Чи 1933 рік і ціла його доба геноциду над українським народом, яка підірвала капітально біологічну силу і підірвала духовний розвиток народу знищенням культурних кадрів і церкви України на довгі роки, – буде зворотнім пунктом до загибелі, а чи до нового піднесення й остаточної перемоги – залежить від нинішніх живих українських поколінь дома й на еміграції. Національна пам'ять не може бути приспана до таких фактів, якщо нація хоче жити далі. Зникнення пам'яті і розуміння тих народніх жертв – є смерть нації. Тому я високо ціную таких людей, як покійний проф. Іван Дубинець, що написав книжку “Горить Медвин” – про знищення і спалення свого повсталого села російською червоною армією, і який написав книжку про організований Москвою в Україні голод 33-го року як засіб війни проти українського народу.

3. Є різні погляди на внутрішній характер жертв голоду і геноциду в Україні 30-х років. Одні твердять, що це вмерло безпротесно безвольне і нежиттєздатне плем'я чи стадо. Я категорично відкидаю цю тезу, як наклепницьку. Сто разів прав Дубинець, коли твердить (і доводить своє твердження фактами), що український селянин волів умерти, ніж добровільно стати колгоспним рабом, новітнім більшовицьким кріпаком. Це була героїчна постава, безкомпромісне стояння на своєму*. Голод був організований не тоді, коли вмирили; початок його підготовки сягає осені 1928 р. Ізольована від світу Україна до 1933 року була позбавлена своїх провідних кадрів і всіх сильніших людей, а селянство протягом кількох років повільно і непомітно втягнене в голод. Коли сама організація голоду і терору буде досконало задокументована й проаналізована, тоді стане ясно, що в момент, коли голод став загальною катастрофою, вже неможливий був ефективний спротив. Є, однак, тисячі і тисячі фактів запеклого активного спротиву, які старанно занотовані і заховані від світу в архівах НКВД. Демонстративні**** самогубства провідних українських комуністичних діячів в Україні в момент самого апогею катастрофи – це був єдиний спосіб подати у світ страшну вістку і протест*****. Але світ не хотів чути сигналів.

4. Боротьба за правду про Великий Голод і Терор в Україні триває далі. Головна роль і відповідальність у цій боротьбі належить українській еміграції. На мою думку, треба:

а) створити один-єдиний центр документації і вивчення Великого голоду і геноциду в Україні 30-х років. Далі видавати книги про це;

б) усіма силами і безперестану роками і роками домагатися, щоб Рада Оборони Прав Людини, що є при Об'єднаних Націях, створила спеціальну слідчу комісію в справі геноциду в Україні 30-х років;

в) домагатися від уряду СРСР і ЦК КПРС, які досі голо заперечували факт організованого голоду й геноциду в Україні, щоб вони нарешті зробили в цій справі офіційну заяву. Відсутність такої заяви означала б мовчазне визнання фактів, висунених українською еміграцією.

Юрій Лавріненко

ЦДАВО України, ф. 5235, оп. 1, спр. 1987, арк. 13.

* Лавріненко Юрій (1905 – ?) – літературознавець, родом з Київщини, чл. літ. орг-ції “Плуг”, 1935–1942 рр. в ув'язненні й на засланні; з 1944 р. на еміграції.

** Підкреслено в документі.

*** Підкреслено в документі червоним чорнилом.

**** Слово “демонстративні” дописано від руки.

Berkovs'kyi V., Hryhorchuk N., Petruk O.

The publication contains the documents from the fonds of the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine reflecting the Ukrainian diaspora's attitude towards the 1932–1933 Famine in Ukraine. It includes little-known facts related to the so-called “aid actions”, appeals to international community, Ukrainian emigration's protests against the criminal Soviet policy in Ukraine in 1932–1933. The publication is supported with the documents of political and non-government organizations, well-known Ukrainian public figures in Czechoslovakia, the USA, Rumania, Poland, France.

Ірина МАТЯШ

УКРАЇНСЬКЕ АРХІВОЗНАВСТВО: ОСНОВНІ ПЕРІОДИ ТА ЕТАПИ РОЗВИТКУ

Формування та розвиток архівної науки на українських теренах у різні часи відбувалися під впливом європейської, російської та американської теоретичної думки, поступово набуваючи особливих рис і власного “обличчя”. Вони пов’язані як з історичними умовами, у яких закладалися підвалини українського архівознавства, так і з науковою діяльністю репрезентантів цієї галузі знань. Відтак встановлення їх періодизації вкрай необхідне для з’ясування місця і ролі української архівної науки в світовому масштабі, загальних та специфічних особливостей її розвитку. Періодизація як важливе теоретичне питання історичних досліджень є ефективним методом аналізу й упорядкування матеріалу, а також одним із засобів вивчення складного та динамічного процесу генези архівознавчої думки, у т. ч. в Україні.

Конституювання архівознавства (архівної науки, науки про архіви) як наукової галузі знань та навчальної дисципліни в країнах Європи зазвичай пов’язують з кінцем XIX – початком XX ст. Дещо пізніше формування архівної науки розпочалося на українських теренах. З огляду на притаманну науці кумулятивність – рису, пов’язану з узагальненням основних досягнень на кожному історичному етапі, що забезпечує функціонування науки як особливого виду “соціальної пам’яті людства”, яка теоретично кристалізує досвід пізнання дійсності й усвідомлення її законів, у дисциплінарній історії вітчизняної архівної науки можна виокремити три періоди (1917–1938 – “золота доба”, змінена добою ідеологізації; 1939–1990 – “доба централізації й обмежень”; 1991–2006 – “відродження національних традицій”), що мають свою специфіку і різну результативність.

Підґрунтя розвитку українського архівознавства було закладено діяльністю губернських учених архівних комісій (Таврійської, Чернігівської, Полтавської, Катеринославської) щодо збирання, упорядкування й публікації архівних документів, з якими тісно пов’язані імена корифеїв історичної науки: М. Владимирського-Буданова, М. Іванишева, В. Іконникова, І. Каманіна, О. Левицького, Я. Новицького, Д. Яворницького та ін. Могутній імпульс розвиткові архівознавчої думки, спрямування

її в реформаторське русло дали XI та XII Археологічні з'їзди в Києві (1899) та Харкові (1902). Широко обговорювана на з'їздах ідея архівної реформи стимулювала розроблення проекту Археологічного інституту в Києві – багатопрофільного навчального закладу для підготовки археологів, мистецтвознавців, бібліотекарів, архівістів. Ішлося про широкий культурологічний підхід до підготовки спеціалістів, спроможних описати, зберегти й інкорпорувати національну культурну спадщину в інформаційні ресурси світового масштабу.

Періодом конституювання українського архівознавства як науки є 1917–1938 рр., коли було розроблено концепції та моделі організації архівної справи, теоретико-методичні засади архівних технологій (обліку, описування, зберігання архівних документів та використання інформації, що міститься в них), започатковано науково-інформаційну діяльність, закладено основи національної школи архівістики, розроблено понятійний апарат, здійснено спроби створення перших науководослідних і навчальних закладів та заснування фахових журналів, розпочато співпрацю із зарубіжними фахівцями. З огляду на високу результативність цей період можна вважати “золотою добою” української архівної науки, однак нерівномірність її поступу та специфіка, пов'язана із суспільним розвитком, зумовлює виокремлення в межах окресленого періоду трьох етапів.

Першому етапу (вересень 1917 р. – грудень 1922 р.) притаманне усвідомлення архівної справи важливою ланкою культурного будівництва, розуміння значення архівів як скарбниці історичної пам'яті, однієї з гарантій духовного розвитку нації, чинника державотворення. Цей етап справді набув значення “золотої доби” в українському архівознавстві. Розроблення теоретичних питань архівістики розпочали перші органи державного управління в галузі архівної справи – Бібліотечно-архівний відділ МНО УНР (вересень 1917 р. – квітень 1918 р.), Архівно-бібліотечний відділ МНО Української держави (квітень–грудень 1918 р. – січень 1919 р.) та УНР доби Директорії, а також Архівна комісія Кам'янець-Подільського державного університету (липень–листопад 1919 р.). Поряд із суто практичною діяльністю – “рятуванням архівної спадщини” в складних умовах Української революції – невеликими колективами на чолі з О. Грушевським, В. Модзалевським, П. Клименком розроблявся проект архівної реформи, спрямований на створення Національного архіву, розширення доступу до архівної інформації, видання спеціального археографічного часопису, заснування бібліографічної та археографічної комісії з гуртками при них, укладання реєстру документів українського походження в російських архівах. Теоретична думка українських архівістів ґрунтувалася на західноєвропейських (зокрема, французьких і німецьких) та російських напрацюваннях із цієї проблеми. Головна мета такої роботи полягала в налагодженні діяль-

ності в площині “архіви – наука – суспільство”, формування умов для неупередженого використання архівної інформації задля забезпечення наукових, соціальних та інших потреб суспільства, створення повноцінної джерельної бази української науки. З цією метою встановлювалися зв’язки з науковими установами та громадськими організаціями, за допомогою соціологічних методів (зокрема, шляхом анкетування) накопичувалась інформація про стан архівних установ на місцях. У цей час було реалізовано ідею створення на теренах України багато-профільного архівно-бібліотечно-музейного вищого навчального закладу – засновано Київський археологічний інститут (1918–1924), де архівознавство викладалось як одна з базових дисциплін. Однак ані за доби УЦР, ані за часів Гетьманату та Директорії УНР розроблювані плани не знайшли повноцінного втілення, а найяскравішим теоретичним здобутком архівної науки залишилася концепція архівної реформи. Важливою тенденцією розвитку архівної науки на цьому етапі було встановлення “союзу архівів і науки”, коли представники високоосвіченої інтелігенції від функцій користувача архівної інформації переходили до виконання обов’язків співробітників архівних установ, розробляючи теоретичні засади архівознавства, та декларування аполітичності (позапартійності) архівної справи.

Зі створенням у січні 1923 р. Центрального архівного управління (Укрцентрархіву) і підпорядкуванням його ВУЦВК пов’язаний початок *другого етапу* розвитку архівознавства (січень 1923 р. – жовтень 1931 р.). Питання наукового забезпечення розвитку галузі входили до компетенції відділу архівознавства Укрцентрархіву. Історичні, археографічні, хіміко-біологічні дослідження, започатковані відділом під керівництвом В. Веретенникова, В. Барвінського, Р. Шпунта, були орієнтовані на забезпечення практичних потреб архівних установ і створювали передумови для організації науково-дослідної установи. “Практика возможна только тогда, когда она основана на определенном теоретическом фундаменте”, – стверджував В. Веретенников¹. Важливу роль у становленні українського архівознавства відіграв заснований 1925 р. науковий часопис “Архівна справа”.

Першою науково-дослідною установою в галузі архівної справи став в Україні Кабінет архівознавства (з 1932 р. – Науково-методологічний кабінет) ЦАУ УСРР (1930–1934), при якому було створено галузеву спеціалізовану науково-довідкову бібліотеку та хімічну лабораторію. Проте галузева наука відповідно до вимог того часу мала яскраво виражений “технологічний характер” з практичними пріоритетами. Архівознавчі дослідження – як теоретичні (вироблення понятійного апарату, розроблення наукових принципів класифікації, описування архівних документів, використання архівної інформації, вивчення історії архівної справи та архівних установ, хіміко-біологічні дослідження), так і

прикладні (класифікація та описування архівних документів, науково-методичні засади експозиційної діяльності тощо), що викладалися в інструкціях, методичних посібниках, на сторінках архівної періодики, спрямовувалися на задоволення практичних потреб діяльності архівів. Водночас в окремий напрям архівознавчих досліджень виокремилась історія архівів та архівної справи, достатнє матеріальне забезпечення мав розвиток природознавчих досліджень. Підручник В. Романовського з архівознавства з великим історичним розділом був першим не лише в Україні, а й у СРСР.

Наукові дослідження в галузі архівної справи здійснювали також Історично-археографічний кабінет при Волинському окрарху (1930–1931), Київський архівознавчий кабінет при КЦІА (1931), Археографічна комісія при ЦАУ (1928–1931) та її філії в Києві й Одесі. Порівняно з малоефективною діяльністю місцевих наукових осередків інтенсивно працювала архівознавча секція АК ЦАУ УСРР під керівництвом В. Веретенникова, доробок якої склали підручник з архівознавства, концепція видань оглядів фондів тощо. Посібники В. Нікітіна, В. Веретенникова адекватно відображали стан розвитку галузевої науки й засвідчували високий фахово-ресурсний потенціал українського архівознавства. Наукові здобутки Д. Багалія, В. Барвінського, В. Базилевича, В. Веретенникова, О. Водолажченко, М. Гливенка, О. Грушевського, В. Дубровського, В. Куценоса, В. Модзалевського, В. Нікітіна, В. Романовського, І. Шабатіна та інших з плином часу не втратили актуальності.

Істотним чинником поступу архівної науки була багатовекторність взаємозв'язків архівних установ з науковими інституціями, навчальними закладами, громадськими організаціями. Альтернативу державним архівним науковим установам (зокрема, в археографічній діяльності) склали академічні установи (Археографічна комісія ВУАН), наукові товариства. Теоретичні дискусії були важливим чинником поступу архівознавчої думки.

Характерними рисами *третього етапу* розвитку архівної науки, розпочатого II Всеукраїнським з'їздом архівних робітників (Харків, 29 листопада 4 грудня 1931 р.), були утвердження режиму одноосібної влади, розгортання репресій, запровадження марксистсько-ленінської ідеології. Ідеологізація гальмувала розроблення теоретичних аспектів архівної науки, нав'язуючи гасло “архіви – зброя” та зосереджуючи увагу на технологічних питаннях діяльності архівів. Поняття “архівознавство” поступово підмінялося “теорією і практикою архівної справи”. Домінування вказівок Москви щодо основних напрямів розвитку архівної науки фактично нівелювало поняття “українське архівознавство”. Найяскравіше ідеологізація діяльності архівних установ виявилася в царині використання архівної інформації. Теза про “документи як зброю

в класовій боротьбі” активно насаджувалася в теорії архівознавства і в практиці роботи архівів. Тотальна ідеологізація як провідна тенденція цього етапу тісно пов’язувалась із запереченням спадщини попередніх поколінь і суперечила сутності науки як пошуку об’єктивного знання. Розпочата чистками та оголошена на II Всеукраїнському з’їзді архівних робітників боротьба з “буржуазною археографією”, “веретенниковщиною”, “техніцизмом” переросла у війну, що призвела не лише до розгрому кращих кадрів ЦАУ УСРР, а й до замовчування їхніх наукових здобутків або визнання їх політично шкідливими. Моральне та фізичне винищення впродовж 1931–1937 рр. представників “буржуазного архівознавства” за результатами “чисток” і штучних звинувачень, повна ідеологізація архівної справи на тривалий час загальмували розвиток архівної науки в УСРР. Про тимчасову перемогу ідеологічних канонів у архівознавстві свідчило закриття журналу “Архів Радянської України” (1934) й остаточне припинення видання української архівної періодики 1938 р. Загалом упродовж 1917–1938 рр. архівна наука в Україні пройшла шлях від розроблення науково обґрунтованої прогностичної моделі організації архівної справи до звинувачень у шкідництві, від формування школи українського архівознавства з центрами в Києві й Харкові, науковими лідерами В. Романовським та В. Веретенниковим, чітко виробленою дослідницькою програмою, орієнтованою на врахування національних особливостей і творче використання зарубіжного досвіду, та освітніми функціями до повного її знищення, від формули “аполітичності” до ідеологізації всіх напрямів діяльності архівних установ. При цьому тенденція “єднання архівів і науки” поступово змінювалася орієнтацію на зв’язки з громадськістю, зрештою – залежністю від партійних вказівок. Домінанта в діяльності архівів варіювалася від практичної (1-й етап), наукової (2-й етап) до ідеологічної (3-й етап).

З підпорядкуванням 1939 р. архівних установ УРСР НКВС розпочався *другий період* розвитку української архівної науки, який можна охарактеризувати як “добу централізації і обмежень”. Глобальна інтеграція архівів у тоталітарну систему, посилення партійно-державної диктатури спричинили стагнацію українського архівознавства, втрату провідних науковців, переорієнтацію археографічної діяльності архівів, яка фактично витіснила архівознавчі дослідження, на використання архівної інформації в оперативних, політичних цілях. Тим самим наукові основи архівознавства підмінялися тенденційно трактованою методикою едиційної археографії, архівна наука витіснялася на периферію історичних досліджень і зводилася до розроблення правил та інструкцій.

Катастрофою (з точки зору невідновних втрат матеріальних, інформаційних і людських ресурсів) для долі українських архівів стала німецько-радянська війна. Архівознавчі дослідження практично припинилися. Відновлення роботи архівних установ, повернення їхніх

фондів з евакуації розпочалися після звільнення окремих територій України. Нормалізація діяльності архівів потребувала їхнього забезпечення кваліфікованими спеціалістами, розроблення методик архівних технологій. У 1944 р. центром підготовки кадрів для архівних установ України став Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка. Тут було відкрито кафедру архівознавства (згодом – архівне відділення), куди незабаром переведено архівну аспірантуру при ЦДІА УРСР у м. Києві. 1947 р. почав виходити “Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР”², який тривалий час залишався єдиним друкованим органом архівної системи. Одночасно з центральним галузевим друкованим органом видавалися периферійні журнали, на сторінках яких вирішувалися науково-методичні проблеми, тиражувалися науково-методичні документи для забезпечення ними міських та районних архівів. Тим самим було реанімовано архівну періодику. Підпорядкування 1961 р. Архівного управління республіки Раді Міністрів УРСР завершило “добу НКВС” в архівістиці та вселило сподівання на позитивні зміни в організації його діяльності.

Паростки нових поглядів, що полягали в обережній спробі відзначити спадкоємність в українській архівній науці, з’явилися в статтях І. Бутича, Ф. Шевченка³. До планів видавничої діяльності потрапили документальні видання з історії Запорозької Січі, Кирило-Мефодіївського братства, щоденник відомого українського юриста О. Кістяківського. Поступу архівознавчої думки сприяли започатковані в цей час республіканські конференції з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін, результатом першої з яких стало створення міжвідомчого збірника “Історичні джерела та їх використання” (1964). Однак у масштабних наукових проектах (наприклад, у підготовці 26-томної “Історії міст і сіл Української РСР”) архіви брали участь насамперед як постачальники унікальної інформації. Певну загрозу для розвитку архівної науки в Україні становила жорстка централізація наукових досліджень, які зосередились у створеному 1966 р. Всесоюзному науково-дослідному інституті документознавства та архівної справи.

1970-ті роки позначені посиленням диктату в тематиці й формах використання архівної інформації. Нагляд за діяльністю архівних установ з боку партійно-бюрократичного апарату не сприяв формуванню творчої атмосфери в галузі. Партійним керівництвом архівознавство розумілось як другорядна вузькоспецифічна дисципліна. Спроби створення в 1970-х рр. філії ВНДІДАС у Києві не мали успіху. Найпомітнішою архівознавчою працею цих років була монографія О. Мітюкова⁴, в якій уперше у вітчизняній історіографії узагальнювалися фактичні відомості про розвиток архівістики в 1917–1973 рр. Водночас було зроблено спробу побачити ширші ідеї архівістики через творчість конкретної людини в працях О. Коваленко⁵, який відновив біографічні дослідження

в архівознавстві. Однак поодинокі праці не свідчили про активізацію архівознавчих досліджень. До кінця 1980-х рр. набув розвитку лише біографічний напрямок: праця В. Кравченка⁶, присвячена діяльності Д. Багалія, містила огляд внеску академіка в українську архівістику, сприяла реконструкції її загальної картини.

Повернення до традицій “золотої доби” українського архівознавства розпочалося з відродженням державної незалежності України, з яким пов’язано початок *третього періоду* з притаманними йому суспільно-політичними та соціокультурними закономірностями функціонування. Глобальні зміни в парадигмі наукового знання на межі ХХ і ХХІ ст., формування інформаційного суспільства суттєво вплинули на стан архівознавства, зумовили коригування його інтелектуального інструментарію, розширення та зміни характеру зв’язків з іншими науками, опанування результатів, отриманих цими науками, й міждисциплінарного синтезу знання.

Звернення до замовчуваного за радянської доби позитивного досвіду української архівістики, спроби його критичного аналізу й об’єктивної оцінки склали визначальну рису розвитку української архівної науки цього періоду. Водночас апробувалися нові погляди і залучалися до наукового обігу нові поняття; відбувалося філософське осмислення нових явищ у суспільному розвитку та історичному знанні, дедалі більшу увагу дослідників привертало відчутне протиріччя між “технологічним” архівознавством і новітньою філософською парадигмою єдності гуманітарного та природничого знання. Поступ архівознавства прямо залежав від визначення пріоритетних напрямів досліджень, оновлення термінологічного інструментарію, розроблення історіографії архівознавства, створення спеціальних наукових закладів. Важливість заснування таких інституцій посилювалася завданням трансформування наукової системи України зі складової частини союзної в самостійну. В умовах переосмислення методологічних засад суспільних наук, початку інтеграції у світове наукове товариство відкривалася реальна можливість надати повноцінності напівзнищеним і стовідсотково заангажованим за радянської доби маргінальним дисциплінам, зокрема архівознавству, археографії, джерелознавству, документознавству. Відкрилися реальні можливості взаємовигідної міжнародної співпраці у сфері архівістики, зокрема з американськими та канадськими науковцями, особливо відчутні в розвитку інформаційних технологій.

Упродовж першої половини 1990-х рр. було створено профільні наукові установи як у академічному, так і в галузевому секторі – в системі Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України (з 2000 р. – Державного комітету архівів України). На базі відновленої 1987 р. Археографічної комісії УРСР у липні 1990 р. розпочав діяльність Інститут української археографії (з 1995 р. – Інститут української

археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України), завдання якого полягали в цілеспрямованому виявленні, науковому опрацюванні та публікації історичних джерел, виданні творчої спадщини українських учених і громадсько-політичних діячів, розробленні питань історії та теорії археографії. У вересні 1992 р. було створено Інститут рукопису (на базі відділу рукописів) та Інститут архівознавства (на базі відділу архівних фондів) ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України (з 1996 р. – Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського). На обидві наукові установи, окрім розвитку досліджень у галузі науково-дослідної, науково-методичної і науково-інформаційної роботи з рукописними та архівними фондами, покладалися функції центрів зберігання писемних джерел та рукописних книг, архівних колекцій, Архівного фонду НАН України. У травні 1994 р. архівна система України вперше через 60 років після закриття Кабінету архівознавства Укрцентрархіву та невдалих спроб відкриття подібної установи за радянської доби отримала галузеву наукову інституцію – Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, покликану забезпечити архіви теоретико-методичною базою для здійснення їхніх основних функцій та відродити українське архівознавство. Результативність наукових досліджень певною мірою залежала від об'єднання зусиль академічних і галузевих наукових установ у розробленні спільних проектів, посиленні міждисциплінарних зв'язків спеціальних історичних дисциплін, встановлення втрачених контактів із зарубіжними науковими й навчальними закладами та товариствами.

За новітньої доби в українському архівознавстві викристалізувалися кілька напрямів досліджень: історико-архівознавчі, зумовлені їх аксіологічним та когнітивним значенням, активним впливом на формування історичної пам'яті, необхідністю здійснення об'єктивного генетичного аналізу здобутків архівної науки з метою осмислення її теоретичних засад у сучасних умовах та інтеграції вітчизняних науковців у світове наукове співтовариство; біографічні (біоісторіографічні), спрямовані на поцінування персонального внеску архівістів у розбудову архівної справи та архівознавців – у розвиток архівної науки, стимульовані зацікавленням особистістю в історії, пов'язаним зі зміною парадигми історичних досліджень; термінознавчі – з огляду на необхідність оновлення й уточнення понятійного апарату архівознавства, створення національних термінологічних архівних словників; хіміко-біологічні, зосереджені на “вічній” проблемі архівів, що полягає в розробленні оптимальних засобів і способів забезпечення збереженості архівних документів з різними видами носіїв, вивченні процесів старіння документів із різними носіями та засобів продовження строків їх зберігання, удосконаленні методів консервації та реставрації документів; інформатизація архівної справи – як відповідь на виклик часу і нагальна необхідність за-

провадження сучасних засобів у щоденну діяльність архівних установ. Розвитку цих напрямів досліджень, як і поступу української архівної науки загалом, прислужилися праці Г. В. Боряка, Л. О. Драгомірової, Л. А. Дубровіної, Я. С. Калакури, І. Б. Матяш, К. Є. Новохатського, Г. В. Папакіна, Р. Я. Пирога, Н. М. Хрислової та ін.

Для поширення наукових ідей в галузі архівної справи, публікації результатів наукових досліджень у галузі теорії та методики архівознавства, документознавства, спеціальних історичних дисциплін, публікації архівних документів поряд із журналом “Архіви України” у другій половині 1990-х рр. було засновано продовжувані видання УНДІАСД: науковий щорічник “Студії з архівної справи та документознавства” (1996), археографічний щорічник “Пам’ятки” (1998), серійні видання “Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела”, “Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки” (1998), міжвідомчий науковий збірник “Архівознавство. Археографія. Джерелознавство” (1999), а також спеціальні видання Інституту рукопису НБУВ “Рукописна та книжкова спадщина України: археографічні дослідження унікальних архівних і бібліотечних фондів” (1993), Інституту української археографії та джерелознавства “Археографічний щорічник” (1992), “Ukrainica: архівні студії” (1997) та ін. Досить активно наукові видання створювались архівними установами або за їхньої участі: альманах “Константи” (Херсон), журнал “Кримський архів” (Сімферополь), інформаційний вісник “Архівіст” (Суми), “Праці Державного архіву Одеської області”. Заснування спеціальних архівознавчих видань як каналів професійної комунікації сприяло відновленню і продовженню традиції української архівної періодики, створеної в середині 1920-х рр. і знищеної наприкінці 1930-х рр.⁷

Поступ архівознавчої думки другої половини 1990-х рр. відображали міжнародні та всеукраїнські конференції: “Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні” (1995), “Українське архівознавство: історія, сучасний стан і перспективи” (1996), “Архівна та бібліотечна справа в Україні епохи визвольних змагань” (1997), “Національна архівна спадщина: проблеми збереження” і “Архів та особа” (1999), “Архіви і краєзнавство: шляхи інтеграції” (2003). Актуалізації проблеми регіональних архівознавчих досліджень сприяли конференції, проведені в другій половині 1990-х рр. в Одесі, Полтаві, Харкові, Херсоні.

В цілому окреслені особливості всіх періодів розвитку архівознавства притаманні не лише українській архівній науці. У загальних рисах вони є спільними для всіх пострадянських країн та країн колишнього соціалістичного табору. На нашу думку, продуктивним є компаративний аналіз основних періодів/етапів розвитку архівознавства в різних країнах світу з метою вивчення загальної історії архівознавства.

¹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 256, арк. 180.

² Від 1947 р. – “Науково-інформаційний бюлетень АУ МВС УРСР”, від 1961 р. – “Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР”, від 1965 р. – науково-інформаційний бюлетень Архівного управління (з 1974 р. – Головного архівного управління) при Раді Міністрів УРСР “Архіви України”, від 1991 р. – науково-практичний журнал “Архіви України”.

³ *Бутич І. Л.* Література до історії української археографії // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 3. – К., 1968. – С. 161–176; *Його ж.* Радянське архівне будівництво на Україні // Арх. України. – 1968. – № 3. – С. 5–13; *Шевченко Ф. П.* Місце та роль архівознавства серед інших спеціальних історичних дисциплін // Друга респ. наук. конф. з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін. – К., 1965. – С. 10 та ін.

⁴ *Мітюков О. Г.* Архівне будівництво на Україні (1917–1973). – К.: Наук. думка, 1975. – 271 с.

⁵ *Коваленко О. Б.* Модзалевський як історик України // УІЖ. – 1972. – № 4. – С. 121–123; *Його ж. В. Л.* Модзалевский как историк и источниковед: Дисс... канд. ист. наук. – К., 1979. – 223 с.

⁶ *Кравченко В. В. Д. И.* Багалеи: научная и общественно-политическая деятельность. – Харьков: Основа, 1990. – 176 с.

⁷ Докладніше див.: *Матяш І. Б.* Українська архівна періодика 1920–1930-х рр.: історія, бібліографія, бібліометрія. – К., 1999. – 480 с.

Георгій ПАПАКІН

**ДЖЕРЕЛЬНА ТА ІСТОРИОГРАФІЧНА БАЗА
ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ
ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВ УКРАЇНИ**

Як і будь-яка наука історичного циклу, історія державних установ має власну джерельну базу, що частково може співпадати із джерельною базою політичної історії, історії державності, державної служби, але за певними, визначальними ознаками є специфічною. Класифікація історичних джерел, які розкривають історію створення та особливості функціонування, завдання, сфери діяльності державних установ в Україні, – це надзвичайно складна справа, якою дослідники ґрунтовно ще не займалися. Винятками, які лише підтверджують цю тезу, є, по суті, лише монографія О. Купчинського з дослідження всього корпусу актів і документів Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст.¹ та цикл праць В. Шандри, яка уважно й вичерпно дослідила джерельну базу процесу створення та діяльності спочатку Малоросійського генерал-губернаторства², а потім, комплексно, – трьох російських генерал-губернаторств (Малоросійського; Новоросійського та Бессарабського; Київського, Подільського та Волинського) на українських теренах у XIX – на початку XX ст. Головну увагу вона звертала при цьому на документальний склад архіву канцелярій генерал-губернаторів³. Разом з тим в її працях досліджувалися також інші джерела, що у своїй цілісності складають комплекс матеріалів для вивчення історії діяльності російських генерал-губернаторів та підвідомчих їм установ в Україні. Вона розробила власну схему класифікації джерел з історії державних інституцій Російської імперії в Україні, виділивши три великі групи таких джерел: “діловодна документація, законодавчі акти та джерела особового походження”⁴.

Не претендуючи на створення іншої, альтернативної джерелознавчої системи, лише зауважимо, що таку типологію не завжди можна поширити на весь історичний період існування в Україні державних установ. До того ж, не охоплює вона і всього комплексу створених у результаті діяльності державних установ джерел. Тому, на наш погляд, зручніше використати тут як основну типологічну ознаку їх форму та місце зберігання. У такому випадку весь комплекс писемних історичних джерел як окремої їх категорії, що висвітлюють проблеми створення, функціонування, компетенції державних установ, варто розділити на опубліковані та неопубліковані (архівні) джерела. Щоправда, відомі джерелознавці останнім часом виступають проти такої класифікації, вважаючи її спрощеною, такою, що вказує лише на зовнішні

ознаки, місце зберігання джерел, а не на їх види й типи⁵. Не можна цілком погодитися з таким твердженням, адже визначальна ознака публікації виступає не зовнішньо формальною, а суттєвою характеристикою писемного джерела, свідчить про його тиражованість, поширеність та оприлюднення, а також і стан вивчення. До класифікації джерел за змістовою ознакою, за походженням, за видами (літописи, законодавчі акти, діловодна документація, приватні акти, статистичні джерела тощо) ми вдаватимемося під час аналізу всередині кожної великої групи джерел⁶. Надалі, у зв'язку з неможливістю подати характеристику всіх джерел, вестимемо мову про приклади кожної з їх видово-тематичної групи.

Першу категорію опублікованих писемних джерел складають видання, що побачили світ ще за часів діяльності установи, а також після її ліквідації. До них належать насамперед законодавчо-нормативні акти, що регулюють питання створення, ліквідації та межі повноважень певних державних установ. За ієрархічною структурою це Конституція (Основний закон), де подаються відомості про найвищі державні установи, окреслюються їхні повноваження та сфери діяльності. Для Давньоруської держави (Київської Русі та її спадкоємців) таким основним джерелом державного та приватного права, що були на той час нероздільними, виступає, безперечно, “Правда Руська” в усіх її редакціях як зведений правовий кодекс XI–XIII ст., Устави князя Володимира та Устав Володимира Мономаха. Насамперед ідеться про ті її статті, що намагалися регулювати державно-правові питання, містили згадки про посадових осіб великокнязівської та місцевої адміністрацій. Згодом Перший, або Старий (1529), Волинський (1566) та Другий, або Новий (1588) Литовські статuti ввібрали значну кількість давньоруських правових норм і доповнили їх новими нормами, що відбивали особливості державного устрою Великого князівства Литовського. Для XVI – половини XVII ст. – це польські сеймові конституції, в яких відбивалися права і привілеї мешканців українських земель, що підтверджувалися кожним королем Речі Посполитої; згадувалися установи, що здійснювали управління краєм або ж його регіонами. Славнозвісна Конституція Пилипа Орлика 1709 р. була, власне, подібною до згаданих сеймових конституцій. Варто згадати також про Основні закони Австро-Угорської імперії, якими регулювався статус українських земель, що входили до її складу (Східна Галичина, Буковина, Закарпаття), встановлювалися повноваження державних установ, які діяли на українських теренах. За часів Української революції 1917–1921 років це були: універсали Української Центральної Ради, зокрема другий – четвертий; “Закони про тимчасовий державний устрій України” від 29 квітня 1918 р. (октройований Конституційний акт доби Української гетьманської держави)⁷; “Тимчасовий основний закон про державну

самостійність українських земель бавшої австро-угорської монархії” від 13 листопада 1918 р. (Конституція Західно-Української Народної Республіки)⁸, Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки від 10 березня 1919 р.⁹, “Закон про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці” від 12 листопада 1920 р.¹⁰ тощо.

На другому місці знаходяться найважливіші законодавчі акти: закони, укази, декрети, постанови і розпорядження урядів, що регулювали створення та діяльність конкретних державних установ. Як правило, вони друкувалися в офіційних парламентських і урядових виданнях газетного чи журнального типу – вісниках, або ж окремими виданнями – Зводами законів. За кінець XVIII–XX ст. це були Повне зібрання законів Російської імперії¹¹ або його коротка версія – Звід законів Російської імперії; після 1917 р. – “Вісник Генерального Секретаріату України” як офіційний орган першого Уряду України¹², “Державний вісник” (за часів Української Держави), “Збірник законів, розпорядків та обіжників, проголошених Державним Секретаріатом Західно-Української Народної Республіки” та “Вісник державних законів і розпорядків Західної Області УНР”. За радянських часів нормативні акти щодо створення й діяльності державних установ в Україні вміщувались у Зібраннях законів СРСР¹³, Збірниках узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР/УРСР¹⁴. Аналогічні зібрання законодавчих актів виходили друком в Австрійській/Австро-Угорській імперії у XVIII – на початку XX ст.¹⁵, Румунії, Угорщині, Польщі та Чехо-Словаччині у період між двома світовими війнами. Окрім офіційних видань законодавчих актів про державні установи, видавалися і неофіційні збірники, підготовлені з ініціативи окремих правників¹⁶. Фахівці-джерелознавці відмічають, аналізуючи цей вид джерел, що “їхні тексти виступають, до певної міри, умовною системою координат, яка вказує, з одного боку, на те, чого прагнули досягти владні структури завдяки імперській консолідації та централізації, а з другого – засвідчували, як уряд виходив із реального становища, яке переставало його задовольняти”¹⁷.

Історію діяльності кожної установи віддзеркалюють три основні нормативні документи: акти щодо її створення, реформування та ліквідації. Це міг бути акт про створення конкретної установи або ж групи державних установ одного рівня, компетенції та статусу (міністерств, колегій, губернських інституцій). Зразком документів першої групи з питань організації установ можуть слугувати: указ Російського сенату від 4 січня 1840 р. про центральну депутатську комісію з ревізування дій дворянських депутатських зібрань Київської, Подільської та Волинської губерній, створену на базі відповідних губернських комісій; указ Сенату 1836 року про заснування Малоросійського губернського правління, створеного з метою управління Малоросійською губернією

в 1796–1802 рр.; указ Сенату від 25 жовтня 1767 р. про створення Слобідсько-Українського вотчинного департаменту для контролю за правами землевласників та розмежування їх земель; декрет Австрійської імператриці Марії-Терезії від 13 травня 1773 р. про створення Крайового губернаторства Галичини та Лодомерії – центрального органу політичної та адміністративної влади на західноукраїнських землях тощо. Ліквідації таких установ були присвячені, приміром, указ Верховної таємної ради Російської імперії від 22 серпня 1728 р. про скасування Малоросійської колегії, або ж указ російської імператриці Єлизавети про ліквідацію Правління гетьманського уряду в Україні у зв'язку з обранням гетьмана Кирила Розумовського. Другу групу представляють, наприклад, закон Російської імперії від 7 листопада 1775 р., що послужив підставою для створення канцелярій генерал-губернаторів (намісників), та спільна постанова міністерств внутрішніх справ, юстиції та фінансів Австрійської імперії від 19 січня 1853 р. про створення змішаних повітових управ, що здійснювали місцеве управління на території Буковини. Прикладом акту щодо ліквідації цілої групи установ слугує указ російського імператора Павла I від 30 листопада 1796 р., яким були ліквідовані намісництва і проведена реформа місцевого управління.

Повсякденну діяльність державних інституцій досить повно відбивають нормативні та регуляторні акти самої установи – накази, розпорядження, інструкції, що публікувались у збірниках нормативних актів або офіційних бюлетенях, які друкувались такими установами¹⁸. Найважливіші акти такого змісту видавались також у вигляді окремих брошур з метою ознайомлення відповідної аудиторії (насамперед виконавців) з нормативними документами, що регулювали певні сторони повсякденного життя суспільства¹⁹. Такі джерела містять інформацію про основні завдання, обсяги повноважень, компетенцію державної установи, заплановані нею шляхи розвитку та вирішення назрілих проблем.

Важливе значення мають різного роду звітно-статистичні матеріали, що висвітлюють діяльність установ. Це насамперед грошові звіти, які в обов'язковому порядку оприлюднювались громадсько-державними інституціями (зокрема, в Російській імперії – земствами²⁰), а також зведені матеріали щодо діяльності державної інституції впродовж певного звітного періоду²¹. Цінним, але не завжди об'єктивним джерелом виступають офіційні дослідження з історії державних установ, які нерідко готувалися до різних ювілеїв та пам'ятних дат²². Про ставлення суспільства до діяльності й повноважень певної державної установи можна дізнатися з публікацій (оглядових та аналітичних статей, інформаційних повідомлень, заміток, матеріалів журналістських розслідувань тощо) у засобах масової інформації.

Об'єктивне уявлення про будь-яку установу неможливе без аналізу опублікованих спогадів²³, щоденників²⁴ та листування її очільників, співробітників або спостерігачів, у яких віддзеркалилася діяльність даної державної установи. Найбільшим опублікованим корпусом епістолярної спадщини російських високопосадовців XIX ст. став "Архив князя Воронцова"²⁵, в якому серед інших фамільних документів цього визначного роду вміщено листування князя М. С. Воронцова періоду його перебування на посаді новоросійського і бессарабського генерал-губернатора. В українській археографії відомий специфічний різновид таких публікацій – це заснована в 1990-х роках серія "Український дипломатарій", де публікувались офіційні акти та листи найвищих урядовців Гетьманщини. Уже вийшли друком універсали Богдана Хмельницького, Івана Мазепи та інших гетьманів кінця XVII – початку XVIII ст.²⁶ Ще однією групою опублікованих джерел є документальні збірники з історії державних установ – як офіційні, так і історичні публікації²⁷.

Іншу групу таких джерел, дотичних до історії державних установ, складають частини колишніх діловодних архівів урядуючих інституцій у вигляді документальних комплексів та регестів документів, які видані в наш час. Власне, можна навести кілька таких прикладів. Перший – це книги Литовської, Руської (Волинської), Коронної Метрики як регести державних архівів канцелярій Великого князівства Литовського та Речі Посполитої²⁸. Другий – корпусне видання архіву Коша Нової Запорозької Січі, що вже впродовж багатьох років випускають Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ та Центральний державний історичний архів України, м. Київ²⁹. До них слід додати й видання "залишків архівного фонду" канцелярії Новосербського корпусу як джерела з етнічної та політичної історії степового краю України середини XVIII ст.³⁰

Останнім видом опублікованих джерел, що містять відомості про історію державних установ, є наративні джерела, тобто такі, що подають інформацію з цієї проблеми у формі оповіді. Для давнього періоду української історії це літописи, створені київськими, галицькими, волинськими монахами, а також так звані "козацькі літописи" XVII–XVIII ст., оскільки в Україні літописна традиція довго не переривалася. Це також хроніки європейських авторів (німецьких, польських, румунських, угорських тощо), де йшлося про створення та діяльність українських державних установ та установ інших держав, через які здійснювалось управління українськими землями.

Друга велика категорія джерел, які зберігаються в державних архівах та архівних установах інших форм власності й у повному обсязі ще не стали надбанням широкої громадськості, представлена переважно документацією самої установи, тим первісним пластом діловодних документів, які створювали колись її діловодний архів. Там з різним

ступенем достовірності задокументовано внутрішню і зовнішню діяльність установи. На думку сучасних істориків, “документи діловодного походження є відносно достовірним і репрезентативним джерелом як про діяльність державної установи, так і про ті процеси, якими вона управляла”. Прикладом може слугувати фонд канцелярії Полтавського цивільного губернатора за 1847–1918 рр., що зберігається в Держархіві Полтавської області. У чотирьох його описах представлені, зокрема, такі документи: про діяльність поліцейських та жандармських відділень, повітових справників, листування з аналогічними установами інших губерній, відомості про становище у повітах Полтавської губернії, вибори до російської Державної Думи; донесення городничих, дворянських маршалків, земських комісарів, поліцмейстерів; тематичні справи (про формування малоросійських кінно-козацьких полків під час Кримської війни 1855–1856 рр., святкування 200-річчя Полтавської битви); інформація господарського характеру (про благоустрій, розвиток бджолярства, вівчарства, врожаї) тощо³¹.

Окремо слід згадати документацію ліквідаційних органів, яка виступає важливим джерелом для аналізу ефективності виконання покладених на установу функцій³². Цінні відомості містяться в документах з особового складу, які дозволяють висвітлити постаті конкретних провідників державної політики, що втілювалися в діяльності установ (соціальний, гендерний склад, освітній рівень, фах тощо). Докладного аналізу потребують скарги, петиції і пропозиції, які надходили до установи, що дозволяє оцінити її авторитет серед населення, а також ефективність виконання покладених на установу завдань. Докладного розгляду потребують також уся планово-звітна документація, яка зберігається у фондах вищих за рангом державних установ, та нормативно-розпорядча документація, що відклалася в установах, нижчих за рангом³³. Аналіз родо-видового складу діловодної документації дає можливість встановити, на які саме соціальні, політичні та економічні явища і процеси звертали головну увагу державні установи, здійснюючи свої адміністративні функції.

Значна за обсягом та цікава за змістом інформація наявна у фондах особового походження, насамперед фамільних, особових, родових та родинних фондах керівників та провідних співробітників установ, де відклалися різноманітні документи з діловодства установ, а також представлені плани, проекти, замітки щодо їхньої діяльності. Для аналізу ефективності функціонування установ є важливою їх оцінка сучасниками та учасниками історичних подій, що давалась у листах, щоденниках, спогадах відомих історичних постатей, рядових чиновників, усіх тих, хто у своєму повсякденному житті мав справу з даною установою, звертався до неї або ж чув про неї чи про її керівників. Залучення епістолярних і мемуарних джерел, в яких зафіксовано внутрішній світ

людини, мотиви поведінки, переконання чиновників, і серед них – визначних сановників, значно розширює наші відомості про державні установи, дає можливість скласти уявлення про внутрішні механізми, “привідні ремені” та “приховані важелі”, що визначали напрями розвитку державних установ, впливали на виконання ними своїх функцій³⁴.

Таким є далеко не вичерпний перелік джерел з історії державних установ. Кожен з її періодів має власну джерельну специфіку, починаючи з такого доконаного факту: чим ближче до нас час створення й діяльності установи, тим більшою за кількістю і різноманітністю є джерельна база дослідження її історії.

Історіографію історії державних установ, що діяли на українських теренах упродовж її державного та бездержавного існування, становлять сотні праць вітчизняних і закордонних дослідників, насамперед російських. При цьому особливість історіографічної бази згаданої науки полягає в тому, що до її створення залучилися практично рівною мірою як історики, так і юристи.

Особливості створення, функціонування та ефективності діяльності органів, що здійснювали державне управління на певній території, завжди були в центрі уваги істориків-державознавців. У Росії питання історії державних установ у різні історичні епохи досліджували провідні історики та правознавці XIX – початку XX ст. Так, В. О. Ключевський здійснив дослідження багатовікової історії центральної установи Давньої Русі – Боярської думи – від Київської Русі до Московського царства³⁵, яке й досі лишається найґрунтовнішою працею з цієї тематики. Відомі вчені-юристи Ю. В. Готьє³⁶, А. Д. Градовський³⁷, історики М. В. Довнар-Запольський³⁸, В. Е. Романовський³⁹, А. Славатинський⁴⁰ дослідили історію місцевої адміністрації Московського царства / Російської імперії XV–XVIII ст. За радянських часів історію державних установ Росії та СРСР особливо успішно вивчала група істориків Московського державного історико-архівного інституту (М. П. Єрошкін, О. Д. Степанський, Т. П. Коржихіна, В. І. Куликов, Л. Ф. Писарькова)⁴¹. Увагу російських істориків привертала предусім питання історії центральних і місцевих державних установ Московського царства (з XV ст.) та Російської імперії (з початку XVIII ст.), насамперед губернського правління, а також історія радянських державних установ. Курс історії державних установ Росії та СРСР викладається в кількох вищих навчальних закладах Росії в рамках історичної та історико-документальної спеціалізації, насамперед у Історико-архівному інституті Російського державного гуманітарного університету; він належить до обов’язкових у програмі Російської академії державної служби. Програми відповідних курсів, які викладаються там, а також в Уральському державному університеті ім. А. М. Горького, Казанському та Томському державних університетах, опубліковані в Інтернеті⁴².

Разом з тим впадає в око, що предмет досліджень російських істориків державних установ цілком закономірно становлять виключно питання діяльності центральних та місцевих установ на російських теренах. Натомість вивчення історії діяльності системи місцевих установ Московського царства / Російської імперії / СРСР на національних окраїнах, особливості їх формування та функціонування, як правило, залишаються поза їхньою увагою. Поодинокі винятки (зокрема, праця А. Ю. Бахтуриної, яка вивчала проблеми діяльності державного апарату на окраїнах імперії за доби Першої світової війни, щоправда, не торкаючись східноукраїнських теренів⁴³) лише підтверджують загальне правило.

На жаль, в Україні дослідження історії національних та чужоземних державних установ поки не набули належної системності. Серед істориків XIX ст., які приділили увагу розвитку держави і права на Українських землях у певні історичні епохи, – М. Владимирський-Буданов та Д. Зубрицький⁴⁴. Питання політико-державного устрою України розглядалися в загальних історичних працях провідних українських істориків XIX ст. (В. Антонович) та новітнього часу (М. Грушевський). Найбільшими в цій царині є досягнення державницької школи української історіографії, представники якої Д. Дорошенко та Н. Полонська-Василенко залишили у своїх працях з історії України короткі нариси її державного устрою за кожної історичної епохи. Історії українського права та владних інституцій спеціально присвятив свою монографію відомий правознавець української діаспори М. Чубатий⁴⁵. На окрему згадку заслуговують праці М. Слабченка, Л. Окіншевича та І. Крип'якевича з історії державних установ та самої української гетьманської держави другої половини XVII–XVIII ст.⁴⁶ Загалом, історія державності цієї доби привернула увагу провідних сучасних українських істориків: З. Когути, В. Смоля, В. Степанкова, О. Гуржія, В. Горобця, Т. Чухліба та ін.⁴⁷ Окремі питання діяльності державного апарату періоду Української революції 1917–1921 рр. порушено в загальних дослідженнях з історії української революції⁴⁸. Діяльність вищого органу управління – уряду України впродовж минулого століття у змістовому та особистісному вимірах розглядається в колективній монографії Інституту історії України НАН України “Уряди України у XX ст.”⁴⁹. Історію представницьких органів влади як вищих державних інституцій висвітлено в навчальному посібнику, підготовленому в харківській Вищій юридичній академії ім. Ярослава Мудрого⁵⁰.

Регіональний аспект історико-державних досліджень представлений в Україні лише поодинокими працями. Зокрема, розвиток установ на Закарпатті досліджував відомий історик-правознавець діаспори В. Шандор⁵¹.

На жаль, досі практично не існує наукових розвідок щодо органів державного управління, створених на еміграції. Політична думка та політичні інститути Мазепинсько-Орликівської доби досліджені О. Кресіним⁵²; міжвоєнний період ХХ ст. розглядався в праці О. Шульгина⁵³, присвяченій передусім зовнішньополітичним засадам діяльності емігрантського уряду УНР. Діяльність органів, створених демократичною еміграцією, від 1920-х років до 1991 р., розглядається в збірнику документів та статей про Державний Центр УНР в екзилі, який побачив світ у США⁵⁴.

Дослідником історії держустанов ХІХ – початку ХХ ст. – є також уже згадувана В. Шандра, яка плідно вивчає історію інституту генерал-губернаторства в Україні⁵⁵. Особливості функціонування Миколаївського та Севастопольського військового губернаторства того ж періоду дослідила Л. Левченко⁵⁶. Система місцевих установ Чернігівської губернії другої половини ХІХ ст. стала об'єктом вивчення Р. Воробей⁵⁷. Особистісний регіональний аспект російських імперських установ ХІХ ст. простежується за біографічними довідниками про губернаторів і генерал-губернаторів, підготовленими харківськими й чернігівськими істориками⁵⁸. Тій самій темі присвячене довідкове видання про членів Політбюро ЦК КПУ за 1918–1991 рр., укладене В. Лозицьким⁵⁹.

Надзвичайно цікаву довідково-біографічну серію випускають фахівці Польської академії наук: “Urzednicy Dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku”. Спеціально урядникам українських земель у складі об'єднаної польсько-литовської держави ХІV–ХVІІІ ст. присвячена окрема серія видання⁶⁰; в інших томах довідника, присвячених центральним урядам Речі Посполитої, Великого князівства Литовського та прикордонним землям, також є відомості про офіційних осіб, що очолювали державні установи на українських теренах. На жаль, усі вони є суто довідковими виданнями, які практично не залишили сліду в історіографії.

Останнім часом набуло певного поширення дослідження історії української державності в усіх її аспектах. Наприкінці 1990-х років цю тему в спеціальному курсі лекцій дослідили В. Шевчук та М. Тараненко⁶¹. Аналогічний курс лекцій ще раніше був підготовлений у Львові групою викладачів вишів⁶². Проблемі державності України за доби Давньої Русі присвятив свою працю відомий історик середньовіччя М. Котляр⁶³. Систематичний начерк політичного устрою України від VІІІ до початку ХХІ ст. побачив світ у Польщі⁶⁴.

Таким чином, джерельна база дослідження історії державних установ є надзвичайно широкою й охоплює значну кількість видів історичних писемних джерел, незалежно від місця їхнього зберігання, тиражованості, вивчення.

Історіографія історії державних установ є також значною і представлена багатьма дослідженнями істориків та правників ХІХ–ХХ ст.

Разом з тим доводиться констатувати, що діяльність далеко не всіх установ і не за всі історичні періоди розкрито. Зокрема, дуже бідною виглядає історіографія установ доби ВКЛ. За період ХІХ ст. практично не висвітлено діяльності установ місцевого рівня, навіть губернаторів та їхніх канцелярій, а тим більш – казенних палат, окремих присутствій тощо. Така строкатість історіографічної бази не дозволяє твердити про повноцінне висвітлення історії всіх державних установ, що діяли на українських теренах.

---

¹ *Купчинський О.* Акти і документи Галицько-Волинського князівства ХІІІ – першої половини ХІV ст.: Дослідження, тексти. – Львів, 2005.

² *Шандра В. С.* Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: функції, структура, архів. – К.: Держкомархів України, 2001.

³ *Ії ж.* Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ ст. – К.: Інститут історії України, 2005. – С. 7–23, 137–163, 229–264, 339–370.

⁴ Там само. – С. 7.

⁵ Див.: *Історичне джерелознавство: Підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін.* – К.: Либідь, 2002. – С. 93.

⁶ Там само. – С. 96–97; а також: *Макарчук С.* Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. – Львів: Світ, 1999. – С. 10–11.

⁷ Державний вісник. – № 1. – 16.05.1918.

⁸ Збірник законів, розпорядків та обіжників, проголошених Державним Секретаріатом Західно-Української Народної Республіки. – Станіславів, 1918. – С. 3–4.

⁹ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 2-е изд. – 1919, 1–30 июня. – № 19. – С. 274–280.

¹⁰ Вісник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – Вип. 2 – 19.11.1920.

¹¹ Полное собрание законов Российской империи (ПЗЗ) – найповніший збірник законодавчих актів, розміщених за хронологічною ознакою, за номерами затвердження кожного акта царем. До 1917 р. вийшло друком три видання ПЗЗ: 1 – 1830 р., більше 30 тис. законодавчих актів за 1649 р. – 12 грудня 1825 р., 45 томів; 2 – 1830–1884 рр., більш як 60 тис. законодавчих актів за грудень 1825 – лютий 1881 р., 55 томів; 3 – 1884–1916 рр., 4 тис. законодавчих актів за березень 1881 – грудень 1913 р., 33 томи.

¹² Виходив від листопада 1917 р. по травень 1918 р., друкував матеріали державно-урядового характеру; кілька разів змінював назви: “Вісник Генерального Секретаріату УНР”, “Вісник Ради Народних міністрів УНР”.

¹³ Собрание законов СССР – у 1924–1937 рр. офіційне видання Управління справами Ради народних комісарів СРСР, в якому публікувалися декрети і постанови ЦВК СРСР, його Президії, РНК СРСР, Ради праці та оборони СРСР, а також договори, угоди та конвенції з іноземними державами.

¹⁴ Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (до 1920 р. – Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины: 1920–1921 – Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України і уповноважених РСФРР; 1922–1928 – Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України) – офіційне видання Наркомату юстиції УСРР/УРСР, в якому впродовж 1919–1937 рр.

вміщувалися маніфести, декрети, закони, постанови, інструкції, обіжники, інші акти ВУЦВК, РНК, Наркомюсту та наркоматів Радянської України.

¹⁵ “Вісник крайових законів і розпоряджень для Королівства Галичина і Лодомерія разом з Великим князівством Краківським” (у 1868–1918 рр. виходив українською, польською та німецькими мовами), а також попередні видання: “Вісник Крайового правительства для управительственной області Наместничества в Львові” (1854–1857); “Вісник ряду краєвого для адміністраційної області Наместничества в Львові” (1858–1859); “Всеобщий дневник земских законів і правительства для коронної області Галиції і Володимирії з княжествами Освенцимським і Заторським і з Великим княжеством Краківським” (1848–1849) тощо. Окрім загальноімперських офіційних видань, у Габсбурзькій монархії впродовж 1849–1866 рр. видавався “Вісник для русинів Австрійської держави” – спеціальний урядовий часопис для публікації офіційних актів уряду.

¹⁶ Див., наприклад: *Храпко Іван*. Збірник законів і постанов Українського Правительства відносно закордонних інституцій. – Ч. 1. – Відень: 3 друкарні мехітаристів у Відні, 1919.

¹⁷ *Шандра В. С.* Генерал-губернаторства в Україні. – С. 16.

¹⁸ Приміром, “Вісник Державного секретаріату військових справ” за часів ЗУНР. Нині такі офіційні бюлетені видають практично всі міністерства, державні комітети. Наприклад: Вісник Державного комітету архівів України.

¹⁹ Приклад такого видання офіційних документів: Сборник циркуляров по Юго-Западному краю киевского, подольского и волынского генерал-губернатора генерал-адъютанта Н. В. Клейгельсона. – К., 1905.

²⁰ Див.: Денежный отчет за 1913 г. [Подільського губернського земства]. – Каменец-Подольск, 1915; Денежный отчет Волчанской земской управы за 1914 г. – Волчанск, 1915 та ін.

²¹ Всеподданейший отчет киевского, подольского и волынского генерал-губернатора за 1889–1893 гг. – [К., 1893]; Деятельность Совета народных комиссаров и Совета труда и обороны: сводные материалы за IV квартал 1924–1925 гг. – М., 1925. – 21 с.; Деятельность областных и местных военно-промышленных комитетов. – Ч. 1. – Пг.: Изд. Центр. военно-пром. к-та, 1916.

²² Див., наприклад: нариси історії вищого адміністративно-юридичного органу Російської імперії: История Правительствующего Сената за 200 лет. 1711–1911. – Тт. 1, 2. – СПб., 1911; Уряду Російської імперії у XIX ст.: *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – СПб.: Издание КМ, 1902. – Тт. 1, 2; Державної ради тієї ж імперії: Государственный Совет: 1801–1901. – СПб., 1901; історичний нарис міністерства: Министерство внутренних дел: Ист. очерк. – СПб., 1901; Краткий исторический очерк развития и деятельности ведомства путей сообщения за сто лет его существования (1798–1898). – СПб., 1898; Столетие учреждения Лесного департамента: 1798–1898. – СПб., 1898. Приклад з нашого часу: Уряди України у XX ст.: Науково-довідкове видання – К.: Наукова думка, 2001.

²³ *Бош Е. Б.* Год борьбы: борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации. – М.; Л.: Госиздат, 1925; *Винниченко В. К.* Відродження нації. – Тт. 1–3. – К.–Відень, 1920; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. (1914–1920). – Ч. 3–4. – Львів: Червона калина, 1923; *Скоропадський П.* Спогади: кінець 1917 – грудень 1918. – К., Філадельфія, 1995; *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Іннсбрук: Накладом Марії Ковалевської, 1969 та ін.

²⁴ Дневник П. А. Валуева, министра внутренних дел. – В 2-х т. – М., 1961; Дневник государственного секретаря А. А. Половцова. – В 2-х томах. – М.: Наука, 1966; Дневник Д. А. Милютин. – Тт. 1–4. – М.: ГБЛ, Отд. рукописей, 1948–1950; *Винниченко В. К.* Щоденник. – Т. 1: 1911–1920. – Едмонтон; Нью-Йорк: Вид. Канадського інституту українських студій та УВАН у США, 1980.

²⁵ “Архив князя Воронцова” – багатотомний збірник документів (автобіографічні записки, листування, офіційні документи) фамільного архіву графів (з 1845 р. – князів) Воронцових, який видавався у 1870–1895 роках за ред. П. Бартенева. Друком вийшло 40 томів. Кожен том мав власну назву, але нумерація була загальною.

²⁶ Універсали Богдана Хмельницького: 1648–1657. – К.: Вид. дім “Альтернативи”, 1998.

²⁷ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. – К.: Наукова думка, 1996–1997; Директорія, Рада народних міністрів УНР:

²⁸ Руська (Волинська) Метрика: Регести документів коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства 1586 – 1673) // Упор. Г. Боряк, Г. Вайс, К. Вислобоков, Л. Демченко, П. К. Грімстед, В. Кравченко, В. Страшко, Н. Яковенко. – К., 2002.; Литовська Метрика. Кн. 561: Ревізії українських замків 1545 р. / Підг. В. Кравченко. – К., 2005.

²⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – Т. 1–4. – К., 1998 – 2006.

³⁰ Канцелярія Новосербського корпусу / Упор. В. Мільчев, О. Посунько // Джерела з історії Південної України. – Т. 7. – Запоріжжя, 2005.

³¹ Див.: Державний архів Полтавської області: Анотований реєстр опісів. – Т. 1: Фонди дорадянського періоду. – Полтава, 2004. – С. 6–7.

³² Наприклад, фонд Комісії з питань ліквідації австрійських установ на Буковині за 1919–1923 роки або Комісії з питань уніфікації австрійських адміністративних установ на Буковині за 1920–1923 роки: Державний архів Чернівецької області: Путівник. – Т. 1: Фонди дорадянського періоду. – Київ – Чернівці, 2006. – С. 139.

³³ Наприклад, у фонді Галицької крайової комісії з розподілу службовців окружних управлінь ХІХ ст., яка підпорядковувалася Галицькому намісництву Австрійської імперії, зберігаються розпорядження та обіжники самого намісництва; у фонді Крайової комісії з персональних питань службовців повітових управлінь міститься листування з повітовими управліннями щодо призначення, переміщення та звільнення службовців, звіти про перевіряння роботи службовців таких управлінь. Див.: Центральний державний історичний архів України, м. Львів: Путівник. – Львів–Київ, 2001. – С. 39–40.

³⁴ Див. досі неопубліковані спогади начальника Особистого штабу гетьмана всієї України і військ козацьких Б. Стеллецького “Гетман Павло Скоропадський. Воспоминания о событиях на Украине в 1918 г.: от Грушевского до Петлюры” (ЦДАВО України, ф. 4547, оп. 1, спр. 1–2) або мемуари міністра внутрішніх справ Української Держави В. Рейнбота “Четыре месяца в кресле министра гетманского правительства: Записки бывшего министра” (ГА РФ, ф. 5881, оп. 1, спр. 443). Значна частина таких спогадів писалися з метою наступної публікації, що наближує такий вид джерел до опублікованих; але таке оприлюднення відбувалося не завжди, і в такому випадку архівний примірник мемуарів має надзвичайну цінність.

³⁵ Див. ост. видання: *Ключевский В. О.* Боярская дума древней Руси // *Ключевский В. О.* О государственности в России. – М.: Мысль, 2003. – С. 3–448.

³⁶ *Готье Ю. В.* История областного управления в России от Петра I до Екатерины II. – Т. 1. – М., 1913; Т. 2. – М., 1941.

³⁷ *Градовский А. Д.* Высшая администрация России XVIII в. и генерал-прокуроры // Собр. соч. – Т. 1. – СПб., 1899; *Его же.* Исторический очерк учреждения генерал-губернаторства в России // Там же; *Его же.* История местного управления в России // Там же. – Т. 2. – СПб., 1899.

³⁸ *Довнар-Запольский М. В.* Зарождение министерств в России. – М., 1902.

³⁹ *Романовский В. Е.* Государственные учреждения древней и новой России. – М., 1911. – 452 с.

⁴⁰ *Славатинский А.* Исторический очерк губернского правления от первых преобразований Петра Великого до учреждения губерний в 1775 г. – К.: Университетская типография, 1859. – 155 с.

⁴¹ *Ерошкин Н. П., Куликов Ю. В., Чернов А. В.* История государственных учреждений до Великой Октябрьской социалистической революции: Учебное пособие. М.: Московский историко-архивный институт, 1965; *Ерошкин Н. П.* История государственных учреждений дореволюционной России. 3-е изд. М., 1983; *Коржихина Т. П.* История и современная организация государственных учреждений СССР. 1917–1972 гг. М., 1974; *Ее же.* История государственных учреждений СССР. М., 1986; *Ее же.* Советское государство и его учреждения: ноябрь 1917 г. – декабрь 1991 г. 2-е изд. – М., 1994; *Смирнова Т. М.* Государственные учреждения союзных республик и местные органы СССР в условиях развитого социализма (фондообразователи государственных архивов СССР). – М., 1979; *Ее же.* Государственные учреждения СССР в условиях развитого социализма: Фондообразователи центральных государственных архивов СССР. – М., 1982; *Коржихина Т. П., Сенин А. С.* История российской государственности. – М., 1995; *Архипова Т. Г., Румянцева М. Ф., Сенин А. С.* История государственной службы в России XVIII–XX века. – М., 1999; *Куликов В. И.* История государственного управления в России. – М., 2003.

⁴² <http://www.rsuh.ru/article.html?id=51192>; www.hist.usu.ru/public2/my_img;

⁴³ *Бахтурина А. Ю.* Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – М.: АИРО-XX, 2000; *Ее же.* Окраины Российской империи: Государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917). – М.: РОССПЕН, 2004.

⁴⁴ *Владимирский-Буданов М. Ф.* Обзор истории русского права. – К., 1888; *Зубрицкий Д.* История древнего Галичско-русского княжества. – Т. 1–3. – Львів, 1852–1856.

⁴⁵ *Чубатий М.* Огляд історії українського права. – Мюнхен, 1947.

⁴⁶ *Слабченко М.* Центральные учреждения Украины XVII–XVIII веков. – Одесса, 1918; *Окішневич Л.* Генеральна Рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії Західно-Руського та Українського права. – Т. IV. – К., 1928; *Його ж.* Рада старшинська на Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії Західно-Руського та Українського права. – Т. VII, VIII, – К., 1929; *Крип'якевич І.* Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Тт. 130, 134–135, 138–140, 144, 151 та ін.

⁴⁷ *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К.: “Основи”, 1996; *Смолій В., Степанков В.* Україн-

ська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.: “Альтернативи”, 1997; *Гуржій О.* Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К.: “Основи”, 1996; *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини; Україна в роки реформ Петра I. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998; *Його ж.* “Волимо царя східного...”: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К.: “Критика”, 2007; *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська Академія”, 2002 та ін.

⁴⁸ Див.: *Солдатенко В. Ф.* Українська революція. Історичний нарис. – К.: Либідь, 1999; Українська революція і державність (1917–1920): Наук.-бібліограф. вид. / Укл.: А. Л. Панова, В. Ф. Солдатенко, Л. В. Беляєва на ін. – К.: НАН України, Нац. б-ка ім. В. І. Вернадського, 2001.

⁴⁹ Уряди України у XX ст.: Науково-довідкове видання – К.: Наукова думка, 2001.

⁵⁰ *Єрмолаєв В. М.* Історія вищих представницьких органів влади в Україні: Навчальний посібник / Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого. – Х.: “Право”, 2007.

⁵¹ *Шандор Вікентій.* Закарпаття: історично-правничий нарис від IX ст. до 1920. – Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1992; *Shandor V.* Carpatho-Ukraine in the Twentieth Century: A political and legal history. – Cambridge, Mass.: Harvard Un. Press, 1997.

⁵² *Кресін О. В.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001.

⁵³ *Шульгин О.* Без території: Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. – Париж: Вид. “Меч”, 1934.

⁵⁴ Державний центр Української Народної Республіки в екзилі: Статті та матеріали / Ред. Л. Вінар, Н. Пазуняк. – Філадельфія – Київ – Вашингтон, 1993.

⁵⁵ *Шандра В. С.* Київське генерал-губернаторство (1832–1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. – К.: УДНДІАСД. – 1999; *Її ж.* Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: функції, структура, архів. – К.: [Держ. ком. архівів України], 2001; *Її ж.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX – поч. XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005.

⁵⁶ *Левченко Л.* Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900): Навчальний посібник. – Миколаїв: Вид. МДГУ ім. Петра Могили, 2006.

⁵⁷ *Воробей Р.* Система місцевих органів влади та управління в другій половині XIX ст. (на прикладі Чернігівської губернії). – Чернігів: КП “Видавництво “Чернігівські обереги”, 2004.

⁵⁸ *Посохов С. И., Ярмыш А. Н.* Губернаторы и генерал-губернаторы. – Изд. 2, испр. и доп. – Х.: Инст. внутр. дел, 1997; Черниговские губернаторы и генерал-губернаторы: Библиографический справочник // Сост. А. В. Морозова, Н. М. Полетун. – Чернигов: РИК “Деснянська правда”, 2006.

⁵⁹ *Лозицький В. С.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки. 1918–1991. – К.: “Гене́за”, 2005.

⁶⁰ *Urzednicy Dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku.* – Т. III: Ziemie Ruskie. – Zeszyt I: Urzednicy Wojewodztwa Ruskiego XIV–XVIII wieku. – 1987;

Zeszyt 2: Urzednicy Wojewodztwa Belskiego i ziemi Chelmskiej XIV–XVIII wieku. – 1992; Zeszyt 3: Urzednicy Podolscy XIV–XVIII wieku. – 1998; Zeszyt 4: Urzednicy Wojewodztw Kijowskiego i Czernihowskiego XV–XVIII wieku. – 2002; Urzednicy Wolynscy XIV–XVIII wieku. – 2007.

⁶¹ Шевчук В. П., Тараненко М. Г. Історія української державності: Курс лекцій. – Київ: Либідь, 1999.

⁶² Вол Б., Малик Я., Чуприна В. Історія української державності. – Л.: Світ, 1995.

⁶³ Котляр М. Ф. Історія давньоруської державності. – К.: Київськ. славистичний ун-т, 2002.

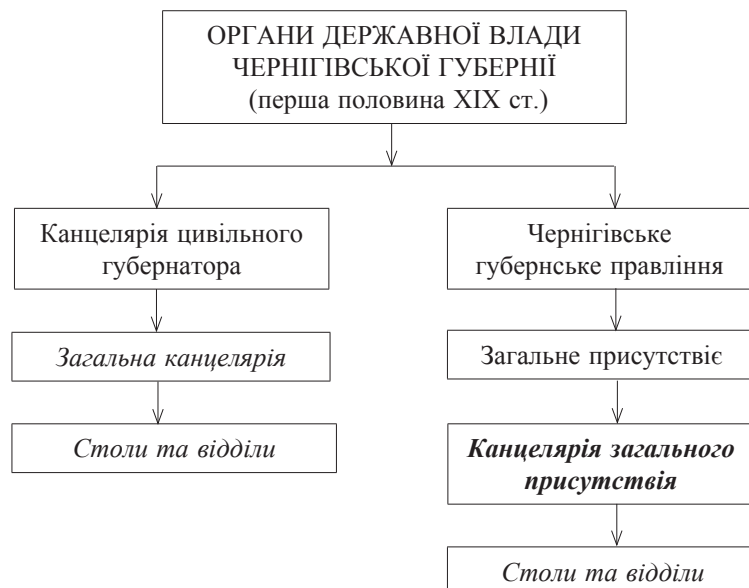
⁶⁴ Wiszka Em. Systemy polityczne Ukrainy. – Toruń: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Nikolaja Kopernika, 2007.

Наталія ЛЕМІШ

ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ ЗІ СЛУЖБОВИМИ ДОКУМЕНТАМИ В ОРГАНАХ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Чернігівське губернське правління та Канцелярія чернігівського цивільного губернатора на початку ХІХ ст. були основними адміністративними установами, що представляли, з одного боку, владу на місцях, а з іншого – виступали тим виконавчим органом, через який здійснювала керівництво вища державна влада країни. Канцелярія чернігівського губернатора – це установа з *одноосібною формою управління*, де рішення з того чи іншого питання губернатор приймав самостійно. Чернігівське губернське правління – орган з *колегіальною формою правління*, що виявляв волю вищих уповноважених осіб та установ через загальне “присутствіє”, що також мало свою канцелярію (схема 1).

Схема 1. Органи державної влади Чернігівської губернії

Обов'язки, покладені на Чернігівське губернське правління та Канцелярію чернігівського цивільного губернатора як органи державної влади на місцях, вимагали кропіткої роботи зі значною кількістю документів, що включала їх оперативне опрацювання, швидкий пошук у разі необхідності, надійне зберігання та, за певних умов, – знищення.

Документи (як ті, що надходили до згаданих установ, виходили з них, так і ті, що створювалися для внутрішнього користування) вимагали чіткої систематизації та контролю. Саме *загальна канцелярія* та *канцелярія загального присутствія* згаданих установ виконували роль основної ланки, завданням якої були впорядкування та правильне спрямування документів.

Одним з основних способів такого впорядкування в даних установах було формування (“шнурування”) документів у справи. У цілому, можна назвати такі основні причини застосування даного способу систематизації документів:

- 1) як один зі шляхів для полегшення роботи зі значною кількістю поточної документації та архівних документів;
- 2) для звітності за певний виконаний вид роботи перед установами вищого рівня;
- 3) для полегшення контролю за діяльністю установи з боку вищих органів управління.

Технологічний процес формування справ як один з видів діловодної діяльності був прерогативою безпосередньо загальної канцелярії при Канцелярії чернігівського цивільного губернатора та канцелярії загального присутствія Чернігівського губернського правління і залежав від форми устрою самої канцелярії.

Серед нормативних актів, що регламентували роботу з документами на початку XIX ст., певну кількість становили закони та інші нормативні акти загальнодержавного значення, які регламентували роботу державних установ усіх рівнів, не враховуючи специфіки роботи окремих з них¹. Так, правила щодо групування документів та їхнього зберігання було викладено ще в “Генеральному регламенті” для колегій, де містяться пояснення щодо “сортування” та зберігання документів, а саме: документи мали зберігатися в шафах, окремо “грамоты и указы; коллегий письма; письма от губернаторов и воевод; письма от генеральных особ, полковников и военных служащих; письма по судебным делам; гражданские письма; доношения, челобитчиковы”². “Учреждения для управления губерний”, як і попередній документ, висвітлювало способи систематизації документів в установах. Лише у розділі V “О должности губернского или наместнического правления” (п. 97, “О делах до губернского правления надлежащих”) наводиться поділ справ, що мало розглядати губернське правління: “дела исполнительные или скорого отправления, так же и те, о которых противоречия, или спора быть не может”³. Можливо, тому в 1784 р. Катерина II видала указ “О составлении общего положения к скорейшему производству дел” генерал-губернаторам і губернаторам для “сделания единообразного положения относительно порядка канцелярского хранения дел”, а також “преподания средств к скорейшему дел производству”,

який мав за мету регламентувати діловодство місцевих установ⁴. Але новий законодавчий акт – “Общее положение о едином канцелярском порядке” – так і не побачив світ. Подальший розвиток реформування сфери діловодства знайшов своє відображення в “Общем учреждении министерств”. Прогресивним кроком у сфері документостворення та документообігу стало те, що в даному документі не тільки аналізувалися стадії проходження документа в організації та контроль за ними, а й уперше до текстового матеріалу додавалися деякі зразки оформлення документів. Хоча прикладу оформлення справ не наведено, але зауважено, що справи мають підлягати обов’язковій перевірці: “1) В порядке ли дела содержатся. 2) Верно ли составляются им заглавия. 3) Нет ли медленности в делопроизводстве. 4) Не задерживается ли окончание дела требованием таких справок, в которых нет существенной надобности...”⁵. Той факт, що “Общее учреждение...” містить зразки “письмоводства” не лише для документів внутрішнього користування, а й для документів, які надходили до міністерств від державних органів управління нижчого рівня, підтверджує, що це був акт, яким мали керуватись у своїй роботі не тільки міністерства, а й державні установи будь-якого рівня. Підтвердження даної думки знаходимо в наведених після закону “формах письмоводства”, де у поясненнях до формуляра II “Отношения и представления к министрам” додається примітка такого змісту: “Когда в управлении губерний введены будут разделения дел по департаментам и отделениям: тога внизу под № означать должно департамент и отделение. Скрепка предполагает также будущий распорядок письмоводства в губерниях”⁶. Отже, ні “Генеральный регламент” (1720 р.), ні “Учреждения для управления губерний” (1875 р.), ні “Общее учреждение министерств” (1811 р.) як основні законодавчі документи у сфері управління та діловодства, якими на початку XIX ст. керувалися державні установи як вищого, так і місцевих рівнів, не дають чіткої методики щодо оформлення справ та роботи з ними. Саме такий стан законодавчої бази призводив до певної невпорядкованості цих процесів.

У процесі подальшого реформування системи державного апарату з’явилася низка підзаконних нормативних актів, спрямованих на спрощення та впорядкування процесів діловодства в державних установах губернського рівня та довгоочікуване “разделение дел” за відділеннями, про яке згадувалось ще в § 66–67 “Общего учреждения...”: “Уставы и учреждения по временам должны быть дополняемы разными постановлениями, кои по течению дел представляются необходимыми... чем яснее и совершеннее будут уставы и учреждения, тем производство дел будет правильнее, и число их менее”⁷. Серед нормативних актів початку XIX ст., що стосуються досліджуваної проблеми, привертають увагу документи, знайдені у фондах Державного архіву Чернігівської

області. З них дізнаємося, наприклад, що у 1822 р. військовий губернатор Малоросійського генерал-губернаторства М. Г. Репнін направив до Чернігівського губернського правління “предложение” “дать оно образование канцелярии своей”, за яким робота зі справами Канцелярії губернатора розподілялася за відділеннями і столами⁸. 22 грудня 1822 р. Малоросійський військовий губернатор ухвалив “Учреждение канцелярий Малороссийского военного губернатора”, де у 18-ти параграфах регламентовано роботу Канцелярії Малоросійського військового губернатора та, відповідно, канцелярії нижчого рівня – чернігівського цивільного губернатора. До даних документів додавався “Табель разделения дел”, за яким документи, що надходили до Канцелярії “к собственному рассмотрению Малороссийского военного губернатора”, мали розподілятися відповідно до столів⁹. Наприклад:

Отделение I.

1. Стол. Герольдия:

- 1. Определение к должностям.*
- 2. Перемещение чиновников.*
- 3. Увольнение со службы.*
- 4. Увольнение в отпуск¹⁰.*

Як засвідчує аналіз документів Державного архіву Чернігівської області, справа на початку XIX ст. – це сукупність скріплених між собою документів одного змісту за певний часовий період. Але роз’яснення, що означало в XIX ст. саме слово “справа”, знаходимо в збірниках зразків документів (“письмовниках”) кінця XVIII – початку XX ст. В. Вельдбрехт, наприклад, визначає справу “как составленное по определенным правилам собрание бумаг, относящихся к известному предмету, находящемуся в рассмотрении учреждения и с одной стороны заключающих в себе обстоятельства, бывшие в его рассмотрении, а с другой выражающие его решения или распоряжения”¹¹. М. В. Варадінов, хоча й не подає конкретного визначення терміна “справа”, проте виводить в окрему групу «канцелярские дела и бумаги», визначаючи їх як “по форме написанные изложения, заключающие в себе всю деятельность известного места или лица”¹². До канцелярських справ він відносить “входящие, докладные и исходящие дела”, тим самим поділяючи їх на зазначені групи.

До процесу формування справ, як зазначає проф. К. Г. Мітяєв, слід віднести практику комплектування справ документами та методи групування документів у справі¹³. На основі аналізу справ, представлених в Державному архіві Чернігівської області, можемо зазначити, що процес формування справ від початку і до середини XIX ст. зазнавав змін¹⁴, тому представляє інтерес для досліджень у даному напрямі.

У межах визначення поняття “формування справ” на губернському рівні в першій половині XIX ст. слід розглянути, з яких основних

операцій складався аналізований процес. Отже, зупинимося більш детально на методиці роботи з формування справ у досліджуваній період та визначимо основні операції, що склали цей процес. До основних операцій щодо формування справ віднесемо:

- 1) розподіл документів за справами;
- 2) організацію документів у справах;
- 3) оформлення справ.

Розподіл документів за справами в адміністративних установах Чернігівської губернії, як свідчить проведений аналіз, відбувався на основі загальних ознак – змісту, авторства документа, датування, що властиві всім без винятку документам.

Так, на початку XIX ст. провідним принципом у процесі віднесення певного документа до справи був *хронологічний*, тобто документи розташовувалися починаючи від більш ранніх за датами (числами, місяцями) й закінчуючи більш пізніми. При хронологічному принципі, не бралися до уваги ні вид документа, ні його зміст. Так, у фондах Державного архіву Чернігівської області знаходимо справи як Чернігівського губернського правління, так і Канцелярії чернігівського цивільного губернатора, датовані першою половиною XIX ст., які містять різні за назвами та змістом документи, об'єднані лише певними хронологічними рамками. Наприклад, справа Канцелярії чернігівського цивільного губернатора, датована 1828 р., містить документи, що пов'язані між собою лише послідовністю надходження до установи¹⁵. Серед них, приміром, бачимо такі:

- “предписания” Міністерства внутрішніх справ, управління Малоросійського військового губернатора та різних департаментів: “*О порядке определения к заведениям Приказов медицинских и аптекарских чинов*”, “*С наставлением для построения Богоугодных заведений*” “*Об отводе войскам постоянных мест и отпуска дров и соломы*” тощо;
- укази правлячого Сенату: “*О предавании крестьян, упорствующих в неповиновении помощникам, военному суду и о проч.*”;
- кореспонденцію: листи “*Черниговскому гражданскому губернатору от управления Малороссийского военного губернатора*”, “*Черниговскому гражданскому губернатору от Департамента полиции исполнительной*”.

Залишаючись провідним, хронологічний принцип у другій чверті XIX ст. набув більшої впорядкованості. Документи по справах розподіляли вже не лише за датами надходження, а й із урахуванням назви виду документа (номіналу), авторства, проблем, що розглядалися.

Номінально-хронологічний принцип простежується, наприклад, в розподілі документів за справами в Канцелярії чернігівського цивільного губернатора:

“Указы, полученные из Сената за 1827 г.”, “Предписания Министерства внутренних дел за 1828 г.”, “Циркуляры министерств...”, “Формулярные списки должностных лиц присутственных мест Черниговской губернии и уездов”, “Отчет канцелярии Черниговского гражданского губернатора, посланный Министерству внутренних дел”, “Переписка с Черниговским губернским прокурором о срочном разрешении дел, не терпящих отлагательств”¹⁶.

Цього принципу дотримувались і в канцелярії Чернігівського губерньського правління:

“Постановления правления о... за 1840 г.”, “Формулярные списки о службе чиновников и канцеляристов присутственных мест”.

Авторсько-хронологічний принцип передбачав розподіл документів за справами за одним автором – це могли бути установа або окрема особа. У Канцелярії чернігівського цивільного губернатора, наприклад, формувалися справи за названим принципом такого змісту:

“О выдаче паспортов для приезда в Санкт-Петербург”, “Сборник указов Сената по Канцелярии гражданского губернатора”.

Канцелярія загального присутствія Чернігівського губерньського правління теж використовувала даний принцип при відборі документів до справи. Прикладом можуть слугувати заголовки таких справ:

“По указу правительствующего Сената о порядке делопроизводства в губернских правлениях”, “О запрещении приема на службу лиц недворянского происхождения”, “О штате губернского правления”, “О порядке делопроизводства в губернских правлениях”.

При застосуванні проблемно-хронологічного принципу (як найбільш чітко вираженого) визначальними критеріями при групуванні документів за справами були зміст, питання, що стали підставою для розгляду та формування справи. Так, назви справ Канцелярії чернігівського цивільного губернатора та Чернігівського губерньського правління конкретно вказують на їх змістове наповнення. Ідеться, зокрема, про такі справи:

- за зверненнями осіб:

“По прошениям разных лиц о разрешении строить или ремонтировать разные строения”, “По жалобам разных лиц за оскорбления и побои”, “Шереметьевой о назначении пансиона”, “О фальшивой ассигнации, обнаруженной у крестьянина с. Григорьевки, Конотопского уезда, Овсеенка”, “По жалобе мещанина Разеветаева на Лужковскую ратушу за окончание дела его с бургомистром Чикмаревым за причинение обиды”;

- на особовий чиновницький склад (стосувалися організації роботи чиновників як канцелярії Чернігівського цивільного губернатора, так і Чернігівського губерньського правління):

“О присвоении канцеляристу Шишкевичу чина коллежского регистратора”, “О приеме на службу в архив чиновников”, “Полицмейстеров и городничих определение и увольнение”, “Об определении и увольнении чиновников по Канцелярии гражданского губернатора”;

- на окремих фізичних осіб:

“*Вершикова донос*”, “*Громова воровство*” тощо;

- на вирішення проблем громадського життя та соціальних питань:

“Острогов и больниц починка”, “Кролевецкой почтовой дороги исправление”, “Дров в Шостинский пороховой завод поставка”.

Проте чітко визначити один принцип віднесення документів до справи досить складно. Наприклад, справи “*Сборник указов Сената по Канцелярии гражданского губернатора*” чи “*Переписка с Черниговским губернским прокурором о срочном разрешении дел, не терпящих отлагательств*”, згадані вище, можна розглядати як такі, що компонувалися з дотриманням не лише хронології, а й номінального та авторського принципів. Тобто можна визначити основний, провідний принцип, але чітко розподілити документи за справами, керуючись лише одним принципом, по суті, неможливо як стосовно справ першої половини ХІХ ст., так і на сучасному етапі. Як справедливо зазначив К. Г. Мітяєв, “лише групування документів у справи за кількома принципами дає змогу глибше розкрити склад та зміст згрупованих у справу документів, чітко формулювати заголовки до справ”¹⁷.

Дослідження даного процесу настановлює на висновок, що розподіл документів за справами як у загальній канцелярії чернігівського цивільного губернатора, так і в канцелярії загального присутствія Чернігівського губернського правління протягом першої половини ХІХ ст. зазнавав змін, починаючи від простого “скріплення” різних за змістом та авторством документів, що об’єднувалися лише послідовністю надходження до установи, до більш логічного та систематичного розподілу з урахуванням назви видів, адресатів та змісту документів.

Таким чином, процес правильного розподілу документів за справами уже за тих часів визнавався досить важливим, адже пошук документів не за однією, а кількома ознаками (назвою, автором, часом створення, надходження чи відправлення, змістом тощо) значно полегшувався.

У результаті вивчення справ фондів Державного архіву Чернігівської області зазначеного періоду виявлено, що **організація документів у справах** в установах мала певні відмінності, пов’язані передусім з різною формою роботи з документами. Щодо елементів композиційної побудови, то справи обох канцелярій не мали принципової різниці – це аркуш опису документів справи та безпосередньо самі документи, що

скріплювались обкладинкою справи. Розпочати нову справу, за визначенням В. Вельдбрехта, на той час означало “вшити нову бумагу в обертку”¹⁸.

Процес наповнення справи документами в канцелярії загального присутствія Чернігівського губернського правління залежав від форми роботи з документами, що визначалася відповідними нормативними документами, які набували чинності протягом першої половини ХІХ ст. Аналіз справ фонду Державного архіву Чернігівської області за зазначений період, наштовхує на висновок, що видовий склад документів у справі зазнав змін. До 1837 р., а саме до прийняття “Положення о производстве дел в губернском правлении”¹⁹, на документи, що надходили до правління й мали потрапити на розгляд загального присутствія, складалися *дповідні записки*, мета яких полягала в поясненні обставин чи підстав розгляду документа. Отже, “к докладу” надсилався не сам оригінал документа, а доповідна записка, що називалася “рапортом”. Рапорти найчастіше являли собою наполовину менший за розміром від звичайного подвійний аркуш паперу, записи на якому велися за принципом зошита – з обох боків. До середини ХІХ ст. даний документ набув певної стандартизованої форми, і містив таку чітко визначену інформацію:

- дата відправлення рапорта (проставлялася з 1845 р. відповідно до положень “Учреждения...” штампом) на верхньому полі документа посередині;
- номер за “Реестром докладних записок” на лівому полі документа вгорі;
- напрямок руху (“В Черниговское губернское правление”) – вгорі, посередині, під штампом;
- від кого надсилається документ (наприклад, “Комиссия для разбора давних дел архива оного правления”, “Архивариуса оного правления” тощо) – зверху, посередині, після зазначення адресата;
- мета направлення (“к докладу”, “к исполнению”, “к сообщению”) на лівому полі паралельно до адресанта;
- назва виду документа – “рапорт” – посередині після зазначення адресанта;
- короткий виклад змісту питання, без дослівного дублювання документа, на основі якого складалась доповідна записка, як це простежується у справах початку ХІХ ст., із зазначенням основних моментів;
- дата надходження документа до загального присутствія Чернігівського губернського правління із зазначенням назви питання розгляду та номеру відділу і столу, куди далі передаватиметься документ – лівий нижній кут документа. Наприклад:

№ 18
1846 года
ноября дня
с описью
давних архивных
дел и книг 1785 года
По 1 отд. 1 столу²⁰

Доповідна записка “підшивалася” до справи першою. Але після прийняття “Положення...” (з метою спрощення процесу подання документа до розгляду правління) документи могли подаватися за трьома різними формами – **дповідними записками, доповідними реєстрами та протоколами**. Як засвідчує проведений аналіз, доповідні записки склалися лише до важливих і складних справ, що вимагали знання певних законів, копії яких теж додавалися до справи.

Далі в послідовності розгляду питання додавалися (що обов’язково фіксувалося в аркуші опису справи) і скріплювалися копії **документів, що стосувалися справи**. Свідченням того, що роботу з документами справи завершено й загальним присутством ухвалено відповідне рішення, була **копія запису** з “Журналу присутствія Чернігівського губерньського правління”, “підшита” в кінці справи або вкладена та скріплена всередині рапорта.

Справи могли стосуватися вирішення одного питання; вони, як правило, були невеликими за обсягом. Так, справа “О приеме на службу в архив чиновников” складалася з чотирьох аркушів і містила такі документи²¹: *рапорт, учрежденный для старых дел Губернского архива от 10 сентября № 6; копия журнала правительствующего Сената на № 634 составленного*.

У багатьох справах документи “підшивалися” за проблемно-хронологічним принципом. Так, справа “По указу правительствующего Сената о порядке делопроизводства в губерниях правления” складалася з 535-ти аркушів і містила документи такого спрямування²²:

- копії: *указів сенату, донесень, приписів, постанов, журналів присутствія;*
- рапорти: *Кролевецької міської поліції, Чернігівської поліції, Цивільного губернатора;*
- “отношения”: *канцелярії Міністерства фінансів, будівельної комісії;*
- “сообщения”: *Чернигівської казенної палати тощо.*

З уведенням у дію в 1845 р. “Учреждения для губерньских правлений” Чернігівське губерньське правління видало власний наказ “По указу правительствующего сената о порядке делопроизводства в губерньском правлении”²³, за яким було внесено поправки, щоб “руко-

водствоваться им (“Учреждением...”) до такой степени, сколько сие по различию состава Губернских правлений против новых штатов окажется возможным”. У ході аналізу змісту самого наказу Чернігівського губернського правління привертає увагу той факт, що не всі статті “Учреждения...” установа взяла до виконання (лише вибірково 36 статей із 300). Серед них була стаття № 122, що визначала види документів, на які слід було формувати справи – це “помеченные к докладу и к исполению”²⁴, а також чітко визначалися правила формування та зберігання справ.

Основною функцією Канцелярії Чернігівського цивільного губернатора було подання документів на розгляд безпосередньо губернатору та їх передавання для виконання. Тому до справи, крім доповідних записок, “підшивались” *відпуск* або *копія з рішення губернатора чи копія документа, що відправлявся*. Разом із тим, не завжди рішення губернатора або резолюція набувала форми окремого документа. Подеколи накладення резолюції обмежувалося написом на доповідній записці. Копії проектів до справи не “підшивалися”, вони лише слугували підставою для створення безпосередньо документа, що відправлявся на виконання. У справі залишалася *копія такого документа*. Наприклад, справа “Об определении и увольнении чиновников по Канцелярии гражданского губернатора”, датована 1833 р., складалася з 29-ти аркушів і містила такі документи²⁵:

- 1) “*Прошение*” від “служащего при делах Канцелярии регистратора Василия Юркевича” на ім’я Чернігівського цивільного губернатора про бажання продовжити “статскую службу в Санкт-Петербурге”;
- 2) “*Свидетельство*” про те, що Юркевич справді є колезьким реєстратором;
- 3) *лист* від директора департаменту зовнішньої торгівлі Міністерства фінансів “Об определении кол. регистратора Юркевича секретарем при начальнике Архангельского таможенного округа” на ім’я Чернігівського цивільного губернатора;
- 4) *лист* від Чернігівського цивільного губернатора Чернігівському губернському правлінню про “исключение Юркевича из числа чиновников”;
- 5) “*формулярный список*” колезького реєстратора Василя Михайловича Юркевича.

Саме такий спосіб збору інформації про вирішення питань документа дозволяв установі в разі потреби пояснити, чому вона розпорядилася з документом саме так чи інакше, тобто звітувати про свої дії.

Процес **оформлення справ** у Чернігівському губернському правлінні та Канцелярії чернігівського цивільного губернатора не мав принципових відмінностей. Така подібність пояснюється тим, що дані

установи керувались у своїй роботі одними й тими ж інструкціями та правилами щодо роботи з документами. Хоча, як свідчить аналіз законодавчих актів, для Канцелярій цивільних губернаторів окремих інструктивних документів не видавалося. У фондах Державного архіву Чернігівської області знаходимо лише циркулярні “приписи” Міністерства внутрішніх справ, аналіз яких дає змогу дійти висновку, що робота канцелярій теж регламентувалась і не залишалась поза увагою. Найбільш помітними є документи, датовані серединою 30-х років XIX ст. – плідним періодом для органів державної влади щодо вдосконалення організації діловодства в установах різного рівня. Серед подібних циркулярів варті уваги такі: “По предписанию Министерства внутренних дел: об упрощении делопроизводства и рассылке общего циркуляра по ведению делопроизводства по Министерству внутренних дел” (1835 р.)²⁶, “По предписанию Черниговскому, Полтавскому и Харьковскому гражданским губернаторам о порядке подачи начальниками губерний разных донесений” (1836 р.)²⁷, “Циркуляр Министерства внутренних дел об обозначении на исходящих бумагах от кого и куда направлены” (1838 р.)²⁸, “Об упорядочении архива канцелярии губернатора” (1838 р.)²⁹, “По предписанию Министерства внутренних дел о разборе присутственными местами подлежащих им дел” (1839 р.)³⁰ тощо.

Процес оформлення справ у досліджуваних установах від початку XIX ст. до його середини зазнав певних змін.

Будь-яка справа складалася з титульного аркуша, який кріпився безпосередньо до прошитих документів справи. **Титульний аркуш** на початку XIX ст. містив основну довідкову інформацію про справу. Незмінна інформація була друкованою і складалася з таких основних елементів:

- **назва документа** (“Дело”) – у верхній частині аркуша, посередині;
- **місце формування справи** (“Отделение”, “Стол”) – зліва після заголовка та короткого змісту справи;
- **часові межі** роботи зі справою (слова “Началось”, “Кончилось”) – лівий нижній кут аркуша;
- **місце для зазначення кількості аркушів** у справі (“На ... листах”) – посередині нижнього поля аркуша.

Змінну інформацію записували від руки, а саме:

- **номер справи;**
- **назву установи** (“Канцелярія черниговского гражданского губернатора”, “Черниговское губернское правление”) та, за потреби, зазначення структурного підрозділу установи (“Черниговское губернское правление. Строительная экспедиция” тощо);
- **заголовок справи** (зазначався в круглих дужках з маленької лі-

тери – “предписания Министерства внутренних дел, “переписка с Министерством внутренних дел”, “переписка с черниговским губернским прокурором”, “об определении и увольнении чиновников по Канцелярии гражданского губернатора”);

- **перелік назв документів, що складала справу** (у прямокутних дужках під заголовком справи). Наприклад, титульна сторінка справи Канцелярії чернігівського цивільного губернатора під заголовком “предписания Министерства внутренних дел” містила такий перелік назв документів: [указы правительствующего сената и предписания Министерства внутренних дел, управления малороссийского губернатора и др., об упразднении особенностей канцелярии министерства внутренних дел и передаче ее функций III отделению собственного ее императорского величества канцелярии, о предании крестьян, неповинующихся помещикам, военному суду и другие.]³¹.

Таким чином, розмір даної граfi залежав від кількості документів, що входили до справи. Якщо справа містила значну кількість документів, то, відповідно, перелік назв їх на титульній сторінці займав багато місця, що заважало сприйняттю інформації та, ймовірно, утруднювало пошук потрібного документа у справі, адже записи велися вручну й не зовсім каліграфічним почерком.

Якщо ж справу було сформовано з невеликої кількості документів, то інформацію про характер документів, що знаходилися в ній, містив сам заголовок справи. Наприклад:

Прошения отдельных лиц и резолюции губернатора по разным исковым делам. Предписание Черниговской городской думе о выплате денег столяру Прису за работу в городской думе. По прошению губернского секретаря Дубровы об освобождении его от должности. О запрещении приема на службу в губернское правление лиц недворянского происхождения. О выдаче жалования служащим губернского правления;

- **номер “стола” та відділення;**
- **зазначення строків початку та завершення роботи** з документами, що сформували справу, з чітким позначенням дня, місяця та року словесно-цифровим способом: “1 января 1833 г.”, “30 декабря 1833 г.” тощо;
- **вказівку на кількість аркушів у справі** (зазначалася цифровим способом, наприклад, “На 69 листах”³²);
- **номер за описом справ** (зазначався відповідно до книги (журналу) опису справ).

Побудова справи більш чіткою стала до середини XIX ст., а саме: з титульної сторінки зник досить громіздкий перелік назв документів, що сформували справу, натомість з’явився окремий (другий після титульного або його зворотній бік) аркуш – **зміст справи або лист**

опису справи (“частная опись”). На цьому аркуші в табличній формі зазначалися:

- номер за порядком розташування документів у справі;
- перелік назв документів, що знаходились у справі – “*наименование бумаг*” (зазначався в порядку підшивання документа до справи). Наприклад, “Дело Черниговского губернского правления о приеме на службу в Канцелярию черниговского гражданского губернатора коллежского регистратора Алексеева”³³ за даним переліком містило такі документи:
  - 1) *предложение г. начальника губернии от 13 января № 605;*
  - 2) *прошение коллежского регистратора сына Алексеева;*
  - 3) *аттестат службы Алексеева;*
  - 4) *копия журнала присутствия Черниговского губернского правления от 28 января за № 182;*
- кількість аркушів у кожному документі справи – “*на скольких листах*” (указувалась цифровим способом з додаванням літери “л” після цифри);
- колонка для приміток – “*примечания*” (залишалася незаповненою).

Починаючи з другої половини 40-х років XIX ст. **аркуш опису справи** набув більш спрощеного вигляду, наприклад:

Опись принадлежащих к сему делу бумаг

№	От кого, за каким числом и номером вступили бумаги	На которой странице каждая находится

У даній формі зникла колонка для приміток, що не заповнювалася раніше навіть за її наявності. Інформація наведених комірок таблиці була друкованою, а змінні дані фіксувалися рукописно. Аркуш зі змістом справи візувався “столоначальником” шляхом зазначення назви посади та підпису.

Більш упорядкованого вигляду набула **копія зі сторінки журналу присутствія**. З’явилася друкована таблична форма самої сторінки журналу, в якій інформація записувалась власноруч, наприклад:

Журнал Присутствия Черниговского губернского правления .....1848 года По ... Столу ... Отделения

Номер статей сряду	Когда исполнено

Справи за певний часовий період могли перед передаванням їх до архіву скріплюватися (“шнуруватися”) між собою, тому справа мала подвійну нумерацію сторінок в правому верхньому куті кожного аркуша – одна цифра визначала первинно наданий аркушу номер, тобто до скріплення декількох справ між собою, а інша – наскрізну нумерацію сторінок загальної справи архіву. За таких умов до аркушу опису документів справи потрапляв саме другий номер.

Отже, виходячи з різних форм самої влади – одноосібної чи колегіальної, процеси, пов’язані з формуванням справ в даних організаціях, дещо різнилися.

¹ Генеральный регламент от 26 февраля 1720 г. // Полный свод законов Российской империи. Собрание первое. – Т. VI. – № 3534; Учреждения для управления губерний Всероссийской империи, от 7 ноября 1775 года // Полный свод законов Российской империи. Собрание первое. – Т. XX. – № 14392; Общее учреждение министерств, от 05 мая 1811 г. // Полный свод законов Российской империи. Собрание первое. – Т. XXXI. – № 24686.

² Генеральный регламент от 26 февраля 1720 г. // Полный свод законов Российской империи. Собрание первое. – Т. VI. – № 3534.

³ Российское законодательство XI–XX вв. – Т. 5. – М., 1987. – С. 185.

⁴ Полный свод законов Российской империи. – Т. XXII. – № 16074.

⁵ Российское законодательство XI–XX вв. – Т. 6. – М., 1988. – С. 99.

⁶ Там само. – С. 134.

⁷ Там само. – С. 98.

⁸ Держархів Чернігівської області, ф.127, оп. 9, спр. 119, арк. 2.

⁹ Там само, арк. 12.

¹⁰ Там само, арк. 13.

¹¹ *Вельдбрехт В.* Общие основания русского делопроизводства с приложением основных его форм. – СПб., – 1854. – С. 60.

¹² *Варадинов Н. В.* Делопроизводство или теоретическое и практическое руководство к гражданскому и уголовному, коллегиальному и одноличному письмоводству, к составлению всех правительственных и частных деловых бумаг и к ведению самих дел. – СПб., 1857. – Ч. 1. Предисловие.

¹³ Делопроизводство: Учеб. пособие для учащихся сред. школ с производ. обучением по профессии “Референт по делопроизводству” [Под ред. проф. К. Г. Митяева] – М.: “Просвещение”, 1964. – С. 194.

¹⁴ Держархів Чернігівської області, ф. 127, 128.

¹⁵ Там само, ф. 128., оп. 1, спр. 266, 278 арк.

¹⁶ Заголовки справ подаються за фондами 127, 128.

¹⁷ Делопроизводство: Учеб. пособие для учащихся сред. школ с производ. обучением по профессии “Референт по делопроизводству” [под ред. проф. К. Г. Митяева] – М.: “Просвещение”, 1964. – С. 179.

¹⁸ *Вельдбрехт В.* Общие основания русского делопроизводства с приложением основных его форм. – СПб., 1854. – С. 62.

¹⁹ Полный свод законов Российской империи. – Т. XII. – Отд. 1. – № 10304.

²⁰ Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 1, спр. 838, арк. 329.

²¹ Там само, спр. 175, 4 арк.

- ²² Там само, спр. 838, 535 арк.
²³ Там само, арк. 25–27.
²⁴ Там само, арк. 26.
²⁵ Там само, ф.128, оп. 1, спр. 3338, 29 арк.
²⁶ Там само, спр. 3506, 8 арк.
²⁷ Там само, спр. 3620, 2 арк.
²⁸ Там само, спр. 5910, 4 арк.
²⁹ Там само, спр. 5932, 29 арк.
³⁰ Там само, спр. 6786, 4 арк.
³¹ Там само, спр. 2663, арк. 1.
³² Там само.
³³ Там само, ф. 127, оп. 1, спр. 252, арк. 2–3.

Lemish N.

Based on the case of Chernihiv Provincial Board and the Chancellery of Chernihiv civil Governor, the author conducts an analysis of records management at principal provincial administrative bodies during the first half of XIX century; its structure and development in the framework of public administration reforms.

**Юрій МАРИНОВСЬКИЙ,
Іван УДОВИК**

**ДОКУМЕНТИ
ПРО СМІЛЯНСЬКУ МАЄТНІСТЬ (СМІЛЯНЩИНУ)
Г. О. ПОТЬОМКІНА (1787–1796/1797):
ЩЕ ОДНЕ ТРАКТУВАННЯ**

Ще до другого поділу Речі Посполитої 1793 р. територія українського Правобережжя, що належала польській державі й підлягала виключно її юрисдикції, зазнала явної російської експансії у вигляді офіційного продажу 2 січня 1787 р. Смілянської волості з Межирицьким ключем (терен майбутньої Смілянщини) князем Францішком Ксаверієм Любомирським, як своєї “дідизної” власності, світлішому князеві Г. О. Потьомкіну-Таврійському за 2 000 000 срібних рублів (див. *док. № 1*)¹. До речі, цей маєток, як і інші володіння князя Ст. Любомирського та його синів, на час продажу був обтяжений великими боргами, заставами й іншими фінансовими зобов’язаннями².

Розглядаючи цю купівельну операцію, доцільно деталізувати певні аспекти. Князь Г. О. Потьомкін відразу заплатив кн. Ф. К. Любомирському 1 000 000 рублів срібною монетою, а на решту суми дав письмове гарантійне зобов’язання (“дав ...на писме удовлетворение”). Проте впродовж трьох наступних років свого боргу він не платив, а тому з цього приводу 1790 р. у Яссах (Молдавія) між Г. О. Потьомкіним і Ф. К. Любомирським були підписані нові угоди, за якими св. князь Григорій Олександрович нараховував на себе – окрім 1 млн. – ще боргових процентів за три роки 157 500 рублів сріблом, а за помірною ціною, в рахунок взаємозаліку, продав Любомирському власну волость Дубровну в Білорусії; також мала вирішуватися проблема і з Межирицьким ключем як посагом кн. Теофілії з Ржевуських Любомирської, дружини кн. Ф. К. Любомирського³.

Звісно, крім наявних на час продажу, з’явилися й існували надалі чисельні фінансові та майнові претензії між обома сторонами⁴. Такий конфлікт, що мав чималий розголос у російському суспільстві (у його найвищому аристократичному прошарку), дійшов до Катерини II і Павла I, і за указом останнього від 12 листопада 1796 р. було створено спеціальну комісію (“третейский суд”), яка мала вирішити й припинити

всі наявні спори між князем Ф. К. Любомирським і спадкоємцями св. князя Г. О. Потьомкіна щодо Смілянського і Дубровнинського володінь. Висновки згаданої комісії подали спочатку Павлу I, а 23 грудня 1796 р. – до Урядового Сенату (див. *док. № 3*).

Ця приватна фінансово-економічна оборудка – купівля Смілянського володіння – мала, очевидно, і явно виражений політико-державний аспект з огляду на тодішню зовнішню політику Росії, авторитет, уподобання і посаду Катерининського фаворита (який, до речі, на цей час активно займався заселенням і будівництвом міст Новоросії і Криму), а також його власні амбіції щодо польської корони. А напередодні Великої інспекції царицею Катериною II своїх південних володінь у квітні–червні 1787 р. та її переговорів у Каневі з першими особами сусідніх держав, у тому числі й польським королем Станіславом-Августом (Понятовським) (який, за переказами-чутками, раніше, на березневій зустрічі у Фастові, пропонував світлішому надати його смілянському маєтку, залежному від Польщі, князівський статус)⁵, а також очікуваної російсько-турецької війни 1787–1791 рр. і наявності реальних планів Г. Потьомкіна стосовно нової російсько-польської війни⁶, така транзакція, на нашу думку, виглядала досить гармонійною ланкою у спланованій активності російської дипломатії. Очевидно, має підстави думка і про примусовий характер згаданого продажу з боку Російської імперії в особі Г. О. Потьомкіна, а саме вчинення тиску на Ф.К. Любомирського, який, до того ж, з 1777 р. перебував на російській військовій службі.

Звісно, заслуговують на увагу й мотиви такої операції, що була блискуче проведена, і тому варто коротко зупинитися на них. Є необхідність, як історичної паралелі, згадати і про дарування Смілянського маєтку – “маетности Смелой” – гетьманом Іваном Скоропадським фельдмаршалу Б. Шереметеву десь навесні або влітку 1711 р. Як бачимо, це відбулося тоді, коли Правобережжя Середнього Дніпра відіграло значну роль у зовнішній політиці Росії⁷.

Купівля Смілянщини Г. О. Потьомкіним, мабуть, здійснювалася за раніше складеним планом і мала свою передісторію. Очевидно, що відправною точкою ідеї її майбутнього придбання стали передусім давні й складні міждержавні відносини Речі Посполитої та Росії, особливо щодо болісних територіальних претензій на Правобережжі, розмежування між цими державами впродовж більш ніж століття, а з другої половини XVIII ст. – це визначення кордонів поміж “Польською Україною” (південних кордонів Київського і Брацлавського воєводств) і Новоросійською губернією Російської імперії 1780–1781 рр.⁸ Показово, що з боку Росії одним із двох комісарів, який отримав повноваження від Катерини II 9 травня 1780 р., був генерал-майор Михайло Сергійович Потьомкін, далекий родич св. кн. Григорія Олександровича⁹, а другим –

Яків Іванович Булгаков, відомий російський дипломат¹⁰. Також на це активно впливав очікуваний і вкрай необхідний розвиток азовсько-чорноморських портів у системі російської і міжнародної торгівлі у південному напрямку¹¹. Саме про такий привабливий аспект як майбутнього результату привласнення українського Правобережжя Францією згадували польські автори у своїх меморандумах початку ХІХ ст., звертаючись до французьких урядовців і Наполеона¹². А, згідно з вищезгаданим, Смілянщина мала якнайвигідніше розташування у використанні її як транзитної території в торгівлі та військовій сфері (стратегічний плацдарм для військової операції, бази для розміщення військ тощо), із залученням до цього вигідних суходільних і водних шляхів, як харчова і лісова скарбниця (особливо в поставках збіжжя, дерева і корабельної сосни для флоту тощо) та чималий людський ресурс для поповнення населення південних територій (уже після Кючук-Кайнарджийського миру 1774 р. переселення всіх, хто бажав оселитися в російських областях на побережжі Чорного моря, стало актуальною проблемою державного значення; цим безпосередньо займався посол Росії кн. Н. В. Репнін¹³). При цьому не можна забувати про існування ділянки спільних кордонів обох держав зі Смілянщиною. Може бути, що, крім іншого, з цією власністю пов'язувалися чутки про намагання Потьомкіна стати польським королем¹⁴.

Є всі підстави вважати, що невдовзі після купівлі Смілянщини Г. Потьомкін без зволікань приступив до складання детальної мапи цього володіння. Уже 31 жовтня 1787 р. квартирмейстер барон фон Тизенгаузен виконав таку роботу і, очевидно, представив її своєму патрону. Мапа мала назву “Карта графства Смялянского светлейшего князя Потёмкина-Таврического Александра Григорьевича, составлена 31 октября 1787 года”, до неї додавалися таблиця зі статистичними відомостями про кількість містечок, сіл, селищ, хуторів, слобод і різного населення обох статей (“Ведомость сколько состоит в Графстве Смялянском по моему разделению губерний, местечек, сел, деревень и всяких разного звания мужеска и женска пола душ, также и десятин земли”), а також пояснення про суміжні території і топографічні знаки, що наводилися (“Изъяснение смежностей” і “Изъяснение знаков”)¹⁵.

За кількістю населених пунктів (більш ніж 200; вказано загальною і чисельністю дворів по кожному) мапа Тизенгаузена набагато інформаційніша, ніж запродажна угода, і дає змогу якісно доповнити такий перелік, що був визначений на цій території вищевказаним договором з кн. Ф. К. Любомирським. При цьому, згадані на мапі назви (топоніми) – це не тільки тогочасні володіння кн. Ф. К. Любомирського, кн. Г. О. Потьомкіна й інших власників, а і ті, що розташовувалися з іншого боку кордонів Смілянщини і не мали до неї жодного відношення – ані територіального, ані правового¹⁶. А щодо

картографічних (топографічних) відомостей мапи, то важливо додати чисельні назви річок й інших гідронімів, островів, лісів, борів, урочищ тощо, наприклад (подається мовою оригіналу – російською):

Таблиця № 1

<i>Ліси і бори</i>	<i>Річки</i>	<i>Урочища</i>
Болтыш	Белка	Городище
Боровиков	Дежева	Городок
Братерский	Днепр	Западное
Великие Сады	Жаботинка	
Дмитренков	Журавка	
Долгинский	Ирдынь	
Должок (2 назви)	Калинова	
Жаботинский	Камянка	
Круглик (2 назви)	Липянка	
Кумпанов	Малая Белка	
Лебединский	Медянка	
Маслов Яр	Мошна	
Млеевской	Окнина	
Нерубай	Ольшана	
Плоской	Розсоховатка	
Полтавчик	Росава (Рослава)	
Смелянский	Рось	
Староселецкий	Смелянка	
Федюков	Среблянка	
Чернечий	Тимошевка	
Царов	Товста	
Белозерской бор	Толмач	
Драбовский бор	Турия	
Межирицкий бор	Тясмин	
	Хрещатик	
	Шпола	

Певний інтерес становить згадка про різноманітні породи дерев (дуб, сосна, береза), які складали окремі лісові масиви по всьому Смілянському теренові. Окрема річ – статистична інформація як на мапі, так і в доданій до неї таблиці. Цифри, які подавалися, є базовими щодо знання про цю населену територію, тому вважаємо за доцільне навести їх**:

** На жаль, цифрові записи майже повністю вицвіли і є можливість помилки; у графах про повний загаль підданих – чол. + жін. – кількісних даних не наведено.

Таблиця № 2

СКЛАДОВІ	КІЛЬКІСТЬ			
	Одиниць	Душ		Десятин
		чол.	жін.	
Містечок	9	-	-	-
Поселень	257	-	-	-
Дворів		-	-	-
Церков	267	-	-	-
Монастирів:				
чоловічих	9			-
жіночих	2			-
Шляхтичів	-	883	828	-
Церковнослужителів	-	-	-	-
Євреїв	-	2772	2916	-
Підданих	-	65313	63352	-
Орні і сінокісні	-	-	-	343 608
Лісові угіддя	-	-	-	210 012
Загалом землі	-	-	-	553 620

Смілянська волость (Смілянщина, Смілянщицна й ін.) на час її продажу 1787 р. територіально не обмежувалася виключно містом (містечком) Смілою з приналежностями, а включала до себе різні за площею землі (ключі) з чисельними поселеннями (містами, містечками, селами, присілками, селищами, слободами, хуторами), які протягом кількох попередніх століть мали *окреме і незалежне (самостійне)* статусові функціонування як власність і, звісно, різних хазяїв (володарів, дідичів), а також існували як давні та знані історичні області (радівонівщина, смілянщина, шполянщина, городищина, мглиївщина, мошенщина тощо). Історія згаданих ґрунтів та їх власників досить детально викладена дослідниками і немає сенсу знов її повторювати¹⁷. Проте, доречно і доцільно згадати, досить стисло і без деталізації короткотермінових володінь інших власників¹⁸, як ці терени дісталися кн. Любомирським, які реально започаткували таке родинне територіально-цілісне володіння – Смілянщину, величезну латифундію, назва якої пов'язана з її первинним центром земельної власності –

Смілою, коло якої кн. Любомирськими збиралися й інші ґрунти.

У 1632 р. Радивоновщина (Жаботинські ґрунти) і Мліївщина були придбані кн. Станіславом Конецпольським. Ця маєтність у 1640 р. складалася з Мліїва, Балаклеї, слобідки Тясмина (або Яськового), Городища (“spalonego”) і Жаботина. По смерті гетьмана кн. Станіслава у 1646 р. його добра успадкував син, кн. Олександр. За Богдана Хмельницького Медведівка, Жаботин, Балаклея і Кам’янка були повернуті під гетьманську руку. Сеймовою конституцією 1661 р. за Станіславом Конецпольським (1643–1682), каштеляном краківським, визнані “*dobra Mliowszczyznę nad rzeką Olszaną w woj. Kijowskim, tj. miasta Taśmin, Konstantynów i Orłowiec*”. Він помер безпотошно, а за тестаментом від 22 серпня 1682 р. усе нерухоме майно заповів стрієві своєму Янові Олександрові Конецпольському. Під час походу П. Орлика на Україну кн. Ян Олександр Яблоновський, коронний хорунжий, скориставшись ситуацією, із добр смілянських гвалтовно приєднав до своїх володінь Мліїв, Городище, Лебедин і Капустяну Долину, розпочавши судові процеси з Конецпольським, який 11 листопада 1725 р. безпотошно помер, і усі його українські маєтки за правом успадкував кривний Валевський, а від останнього знов, незабаром, придбав кн. Ю. Любомирський. Кн. Я. О. Яблоновський цей процес програв, але незаконно придбаних володінь не повертав. Після його смерті у 1731 р. справу порушив його синовець кн. Ян Каєтан Яблоновський, староста чигиринський, який, дошукавшись юридичних помилок і невідповідностей, майже законно оформив на себе восьму частину спадку Конецпольських і знову відкрив судове провадження. При цьому, як староста чигиринський, на міжкордонні загарбав і сусідній з Чигирином Жаботин. По смерті кн. Юрія Любомирського Смілянські ґрунти дісталися двом його синам – кн. Йозефу, підстолюю коронному, і кн. Станіславу, майбутньому воєводі брацлавському і київському. В подальшому територіальні конфлікти між князями Любомирськими і Яблоновськими тривали впродовж ще кількох десятиліть, а за жаботинські ґрунти між ними велися справжні бойові дії. Зрештою, трибуналом коронним у 1762 р. були скасовані всі незаконні привласнення й угоди, і добра повернуті Любомирським¹⁹. Незабаром смілянська маєтність перейшла від кн. Станіслава Любомирського до його синів, а за поділом між ними й іншими правовими діями щодо цієї власності – до кн. Ф. К. Любомирського (див. *док. 1*).

Видається, що остаточно територіальна наповненість цього володіння припадає на час смерті Г. О. Потьомкіна-Таврійського († 1791р.), і відтоді можна впевнено говорити про її остаточною відповідність назві – Смілянщина (Smilanczszizna).

По суті, вже з часу продажу Смілянського володіння Потьомкіну 1787 р. цей терен можна вважати *єдиним економічним простором*,

де вже, на нашу думку, при єдиному власникові – спочатку кн. Ф. К. Любомирському, а потім Г. Потьомкіні – почали об'єктивно зміцнюватися й існувати сталі економічні й торгівельно-фінансові зв'язки не тільки між окремими населеними пунктами, але й економіями ключів. Досить помітною була господарча активність на цьому терені й з боку православних церков, монастирів, римо-католицьких костелів. Очевидно, що зі смертю світлішого князя і подальшим розподілом Смілянського володіння між першою хвилею спадкоємців – 1791–1796/1797 рр. – такий об'єднаний процес загальмувався, хоча його деякі типові риси об'єктивно набули якісного розвитку в загальному економічному поступі регіону в XIX ст.

Щодо населення майбутньої Смілянщини, то вочевидь можна твердити про велику кількість як переселенського (міграційного) елемента з інших регіонів, так і місцевих автохтонів, які мали відновити людський ресурс цього терену після попереднього спустошливого і руйнівного періоду (XVII–XVIII ст.)²⁰.

За запродажною угодою 1787 р. Г. Потьомкін отримав (за наявним текстовим переліком) 187 населених пунктів (1 місто, 8²¹ містечок, а решта – села, слободи, присілки, хутори), проте, на нашу думку, їхня кількість була більшою за рахунок маленьких промислово-господарчих виробництв з населенням (2–5 людей), що вже мали назву (топонім) і функціонували окремо, але на території, яка належала до відомого населеного пункту. Це, наприклад, буди, гути, броварні, а також нові слободи, хутори лісничих тощо (тільки Ф. К. Любомирським у 1770–1780-х рр. було засновано і відбудовано 48 нових слобод²²). До того ж, кн. Г. О. Потьомкін згодом придбав ще маєтностей на півмільйона, заснував слободи, заселив їх вільними людьми і, як результат, зріс прибуток, отримуваний з володінь (детальніше див. *док. № 3*)²³.

Після придбання Смілянщини Г. Потьомкін, справді, прикупив чимало маєтностей, наприклад, Мошенщину, містечко Олександрівку й інші²⁴.

З цієї причини представляє інтерес історико-інформаційна (і топонімічна) наповненість тексту запродажної угоди 1787 р., яка й досі не публікувалася повністю. Повний перелік населених пунктів, що стали власністю кн. Григорія Олександровича, окреслює конкретні кордони території його так званого “Смілянського графства”, а згадані в документі відомі особи та історичні факти “збирання” майже остаточного варіанту цієї *землі* нагадують фаховий науковий нарис, полегшуючи подальші дослідження і якісно доповнюючи знання про черкаський край.

Звісно, документ (як і мапа) не подавав територіальну власність Г. Потьомкіна як цілісну без виключення і лише окреслював її кордони. Архівні документи свідчать, що цей майже єдиний земельний

терен включав у себе кілька помітних територіальних шматків із селами (наприклад, шість сіл у Смілянській волості за правом кн. Михайла Любомирського, що перейшли до генерал-лейтенанта Крзицького, а від нього – до поміщика Орловського)²⁵ і чисельні локальні (невеличкі) володіння і права інших власників – селян, шляхти, релігійних громад, церков, монастирів. Деякі з них упродовж тривалого часу вели судові процеси з майбутніми спадкоємцями фельдмаршала за визнання їх прав. Відчутний відсоток складала судові справи між спадкоємцями Потьомкіна й окремими власниками, які мали документи на володіння ще від кн. Любомирських. Наприклад: Жаботинський Онуфріївський монастир – з Давидовими за хутір Лаврусиха²⁶, Мошногірський Вознесенський – зі шполянською економією Д. Лопухіної за хутір Чернечий, з кн. В. Голіциною і кн. Воронцовими за Лютерівку. Існували і давні непорозуміння ченців з мошенською економією кн. Воронцових²⁷, Лебединські Георгіївський і Миколаївський – з М. Висоцьким за монастирські ґрунти²⁸, а старообрядницька громада м. Сміла і слободи Новокняжої (або с. Гречківки) – з графом О. Самойловим за збереження своїх прав (“о уволеннии их от подданства”)²⁹; судові позови до Лопухіних від Шимона Кубельського за відібраний ґрунт і сіножать біля с. Бурти, що раніше були одержані Романом і Яном Вігурами за правом кн. Ф. К. Любомирського від 13 червня 1777 р. і підтвержені смілянською економією кн. Г. Потьомкіна 13 червня 1787 р.³⁰ і від графів Літта до Федора Шевченка за неплатіж за хутір Шевченків понад річкою Грушкою, що поруч с. Завадівки, – власність на праві кн. Ф. К. Любомирського Тишку Шевченку від 7 травня 1777 р.³¹; тривалі конфлікти гр. О. Самойлова з Хмелевським, Штейном, Карпинським, Заборським, Вальтером і Артемовським – власниками футорів, що були осаджені на смілянських ґрунтах на праві кн. Ф. К. Любомирського³². Подібних претензій щодо привласнення або спроб приєднання до себе наступниками фельдмаршала згаданих володінь автори налічили більше двох десятків, та й сам факт існування будь-якого володіння за правом князів Любомирських й інших дідичів (мошенських, межиріцьких) усередині смілянської спадщини Г. Потьомкіна – перетворювало таких дрібних власників на потенційну сторону судового процесу³³; несподівано велика статистика судових переслідувань саме з боку спадкоємців дає підстави вважати, що, раніше, за життя Потьомкіна, визнавалися, вірогідно, майже всі наявні правові документи на іншу власність усередині його “Смілянського графства”³⁴.

Згаданий запродажний договір від 2 січня 1787 р. використовувався переважно як базовий (ключовий) правовий документ при вирішенні чисельних родинно-спадкових, майнових, особистих і територіальних спорів і конфліктів на терені Смілянщини, особливо в перші роки після другого поділу Речі Посполитої 1793р. і входження цієї землі до складу

Російської імперії.

На жаль, нами виявлено не оригінал документа, а дві його засвідчені копії, які повною мірою передають текст договору, незважаючи на наявність несуттєвих розбіжностей граматичного характеру. Ці копії датуються, відповідно, 18 червня 1798 р. (на підставі обляти від 5 квітня 1792 р. із суду земського повіту і Київського воєводства; тобто, засвідчені копія з копії)³⁵ і 18 жовтня 1807 р. (див. *док. № 1*) і є судовими виписами з книг земських Катеринопільського і Черкаського повітів Київської губернії; документи використовувались у справах: 1. про майновий спір між поміщиками Лопухініми і Држевецькими³⁶; 2. по розподілу земельних володінь між прямими спадкоємцями св. кн. Григорія Потьомкіна³⁷.

Смерть св. кн. Г. О. Потьомкіна-Таврійського 5 (16) жовтня 1791 р. призвела до розподілу великого Смілянського маєтку між родичами – його племінниками і племінницями:

1. Миколою Петровичем Висоцьким³⁸;
2. Дарією Миколаївною Лопухіною (уроджена Павлова)³⁹;
3. Василем Васильовичем Енгельгардтом⁴⁰;
4. Гр. Катериною Василівною Літта (уроджена Енгельгардт)⁴¹;
5. Кн. Варварою Василівною Голіциною (уроджена Енгельгардт)⁴²;
6. Гр. Олександрою Василівною Браницькою (уроджена Енгельгардт)⁴³;
7. Надією Василівною Шепелевою (уроджена Енгельгардт)⁴⁴;
8. Кн. Тетяною Василівною Юсуповою (уроджена Енгельгардт)⁴⁵;
9. Гр. Олександром Миколайовичем Самойловим⁴⁶;
10. Катериною Миколаївною Давидовою (уроджена Самойлова)⁴⁷.

Вірогідно, відсутність (або незнання про місцезнаходження?) звичного правового документа – заповіту (тестаменту) – від самого початку, після смерті дядьки-фельдмаршала, стала причиною розбрату і непорозумінь поміж цими спадкоємцями⁴⁸. У такий спадково-майновий конфлікт змушена була втрутитись вища влада⁴⁹, і відповідно до “*соизволения*” Катерини II від 7 лютого 1794 р., за дозволом Урядового Сенату, його 3-й Департамент отримав відповідні документи для розподілу маєтностей. Наказом генерал-губернатора “новопридбаних” губерній генерал-аншефа Т. І. Тутолміна⁵⁰ за чинними законами поділ спадку було доручено виконати повітовому земському суду в Брацлавській губернії, за рішенням якого 28 червня 1794 р. Смілянський маєток св. князя Г.О. Потьомкіна був поділений “*поколінно*” на три частини поміж родичами – нащадками трьох його померлих сестер – Олени (Марфи), Марії і Пелагеї: 1. Енгельгардтами (6 долей), 2. Самойловими (2 долі) і 3. М. Висоцьким з Д. Лопухіною (2 долі), тобто між 10-ма правонаступниками. Однак спадкоємців

не задовольнила прийнята судом схема розподілу власності і вони запропонували власну модель, яка й була реалізована. Так, 13 вересня 1795 р. вони подали на затвердження Катерини II миролюбний акт про їхню особисту домовленість щодо отриманого спадку (див. *док. № 2*). А вже у грудні 1795 р. така добровільна згода про його розподіл зафіксована у 2-му департаменті Московського нижнього надвірного суду⁵¹. До речі, фіксується повна відсутність будь-яких територіальних претензій з боку інших родичів і претендентів щодо загального поділу Смілянщини або до будь-якої частини цього володіння. Мали місце лише конфлікти за спірні території всередині визначеного кола родичів або між ними і місцевими власниками землі, а також із спадкоємцями князя Ф. К. Любомирського. Подібні судові процеси мали досить тривалу історію – справи подеколи вирішувались упродовж десятиліть. Досить цікавий нюанс: 14 грудня 1798 р. М. П. Висоцький продав село Межигорку (Катеринопольського повіту) дружині колезького радника Івана Христофоровича Калагеоргієва Єлизаветі Григорівні Тьомкіній – позашлюбній дочці Світлішого князя(!)⁵².

Після 1796 р. усі спадкоємці Г. Потьомкіна повністю й остаточно визначилися щодо свого правонаступництва по розподілу між ними Смілянщини як по відповідній частині їх спадку (в тому числі і наявних боргах), так і по конкретним населеним пунктам, що до них переходили⁵³.

Єдине, що об'єднувало цих спадкоємців Г. О. Потьомкіна-Таврійського (крім кривної спорідненості) – це довготривалі конфлікти, спори і судові процеси:

- 1) безпосередньо між ними⁵⁴;
- 2) між ними – разом і окремо – і кн. Ф. К. Любомирським, а в подальшому – з його нащадками й іншими родичами⁵⁵;
- 3) між ними – окремо і з кимось разом – та іншими власниками як землі, так і кріпаків⁵⁶ (окрім згаданого вище, також з графом С. Потоцьким⁵⁷), у тому числі мали місце і “зовнішні” територіальні суперечки, наприклад, зі Звенигородським староством, а згодом – казенними землями⁵⁸.

Вочевидь, згадана спірність і конфліктність по всій території “спадку Потьомкіна” – Смілянщині – ще довгий час тривала на деяких теренах Звенигородського, Чигиринського і Черкаського повітів у ХІХ ст. і після згаданих прямих кривних спадкоємців світлішого князя, коли по деяких з них – за продажем свого володіння (або за іншим правовим актом відмови) – з'явилися і пізніше з'являлися нові власники чималих територій – Орлови, Раєвські, Бороздіни, Поджіо, Бобринські, Воронцови, Браницькі, Потоцькі, Балашови, К. Багратіон, О. Захаржевська.

Таким чином, купівля Г. О. Потьомкіним Смілянщини мала

“зовнішні” та “внутрішні” наслідки. Суть перших полягала в тому, що офіційно, без кровопролиття, відбулося приєднання чималої частини Правобережжя до Російської імперії. Цим остання підкреслила свої претензії на ці території, і за шість років до включення Правобережної України відбулось економічне та соціальне входження вказаних земель до Росії. При цьому Г. О. Потьомкін спрямував свою діяльність на перехід від жорсткого до м’якішого та доцільнішого управління. В основі “внутрішніх” наслідків лежить складання нової системи відносин, характерною ознакою якої стала наявність постійних конфліктних ситуацій. І якщо спочатку спори точилися між Ф. К. Любомирським, спадкоємцями світлішого князя та поміж останніми, то пізніше до них включилися нові власники.

¹ Використані факти й відомості, що містяться в *документі № 1 (як і в документах № 2 і № 3)*, не позначаються цифровими зносинами.

² Volumina legum: Przedruk zbioru praw. – Petersburg, 1860. – Т. VIII. – S. 240–241.

³ Кн. Теофілія з Ржевуських Любомирська (1762–1831), друга дружина кн. Ф. К. Любомирського (розлучилася з ним 1801 р. і вийшла заміж за Августа Платера), отримала Межиріч з приналежними поселеннями у посаг; дочка кн. Станіслава Фердинанда Ржевуського і Катерини Кароліни з Радзивіллів, саме останній дістались у посаг Погребище, Межиріч і Біле Озеро (давнє дідицтво Вишневецьких), що об’єднували 39 міст, містечок і сіл, даючи прибуток у 100 тис. злотих щорічно. Після смерті Г. О. Потьомкіна (†1791) його Межирицький маєток перейшов до К. В. Літта (див. прим. № 42), а за її смерті – до її доньки від першого шлюбу княгині Катерині Павлівні Багратіон (уроджена гр. Скавронська; † 1857. Відень), яка всю цю власність продала Никодиму Павловичу Парчевському, згідно купчої від 26 травня 1849 р. (Держархів Черкаської області, ф. 896, оп. 1, спр. 1217, арк. 55–56; спр. 1229, арк. 21 зв.–22), а також “даної” від 10 грудня 1857 р., засвідченої в актах Київської палати Цивільного суду за № 246 (там само, ф. 712, оп. 1, спр. 29, арк. 40 зв.–41). До речі, за іменним імператорським указом від 30 вересня 1844 р. Межирицьку волость, над якою була встановлена Височайша опіка (опікун гр. І. І. Воронцов-Дашков), дозволялося продати “в частные руки” (там само, ф. 896, оп. 1, спр. 1230, арк. 39 зв.–40). Тепер с. Межиріч відноситься до Канівського району Черкаської області. (Деякі відомості щодо власників Межирицького володіння, наведені Л. Похилевичем, є помилковими: *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С. 636).

⁴ Претензії з обох сторін – нащадків Потьомкіна і князів Любомирських (кн. Францішка Ксаверія і його родичів) – існували ще багато десятиліть (Держархів Черкаської області, ф. 832, оп. 1, спр. 29, арк. 108–112; оп. 2, спр. 2, арк. 63, 77зв.; ф. 844, оп. 2, спр. 33, арк. 62зв.–63зв., 67–69зв.).

⁵ *Максимович М.* Бубновская сотня // *Максимович Михайло.* У пошуках омріяної України. Вибрані українознавчі твори. – К., 2003 – С. 289–292; *Мельник Л.* Подорож Катерини II і цесаря Йосифа II по Україні 1787 р. (До передісторії другої Російсько-турецької війни) // *Київська старовина.* – 2004 – № 4. – С. 40–49; *Podróż króla Stanisława Augusta do Kaniowa w r. 1787.* Podług

Listów Kazimierza Konstantego Hrabiego de Bröl Platera, starosty Inflantsiego, opisana przez J. I. Kraszewskiego. – Wilno, 1860. – S. 259 – 262; *Брикнер А. Г. Потемкин.* – М., 1996. – С. 90, 91, 92.

⁶ *Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією.* – К., 1978. – С. 128, 129.

⁷ У листі Б. Шереметева до гетьмана від 12 червня 1711 р., граф висловлює подяку останньому “за даннья мне в Украине местечка”, тобто вже тоді мова йшла і про Смілу, куди вже був посланий якийсь Афанасій “с универсалом для показання и обнадеживания тамошних жителей, отпущен был на житье в Смелое урядником, понеже он на те места больше известен, и во всяких порядках и поступках с тамошними жители может лучше обходиться, нежели наш Русский человек”. Але вже у листі Г. Головкина до гетьмана від 28 травня 1712 р. ішлося про те, що надані від Скоропадського “маетности по ту сторону Днепра ныне по указу оставлены” і Шереметев “ими не владеет, и желает дабы Ваша Вельможность, вместо той маетности, позволили ему дать какое село на сей стороне” (*Судиенко М. Материалы для отечественной истории.* – Т. 2. – К., 1855. – С. 207–208, 345–346). Замість Сміли й інших правобережних маетностей у 1713 р. Б. Шереметев отримав від гетьмана Скоропадського в Прилуцькій полковій і Ічнянській сотнях Прилуцького полку, відповідно, села Вільшану (“Ольшаное”) і Гмирівку (*Мякотин В. Генеральное следствие о маетностях Прилуцкого полка (1729–1730 гг.) // Чтения в историческом Обществе Нестора-летописца (далі – ЧИОНЛ).* – Кн. 11. – Отд. 3. – К., 1896. – С. 11–12, 17). Також див.: *Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 рр. (До питання про політику Петра I стосовно України) // Україна модерна.* – Вип. 1. – Львів, 1996. – С. 62, 72.

⁸ *Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст.: Кордони воєводств у світлі джерел.* – К., 1993. – С. 98, 117, 133.

⁹ Там само. – С. 117.

¹⁰ *Белоусов И.И. Дипломатическая деятельность генерал-аншефа Н. В. Репнина в 1774–1776 гг. // Вопросы истории.* – 2008. – № 4. – С. 125, 130.

¹¹ Після підписання Кючук-Кайнарджийського миру 10 липня 1774 р. і його ратифікації Туреччиною і Росією 1775 р., для “російської торгівлі відкрилися нові перспективи”, і цей договір мав велике “значення для розвитку торгівлі по Чорному і Середземному морях” (там само. – С. 122, 123). Подальші події довели правильність і актуальність розвитку азовсько-чорноморського регіону, особливо для експорту товарного збіжжя з України через південні російські порти наприкінці XVIII – в XIX ст. (*Смолій В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією.* – К., 1978. – С. 103–105; *Москалюк М. Українська зовнішня торгівля в другій половині XIX – на початку XX ст. // Пам'ять століть.* – 2007. – № 6. – С. 72). Вже з початку XIX ст. експорт товарів через чорноморсько-азовські порти різко зріс і по розвитку обігнав загальноросійський: його питома вага у 1816 р. складала 22,5 % проти 4,7 % у 1802 р. Велике значення по вивозу збіжжя через південні порти набував чумацький промисел із різних регіонів України, в тому числі і Правобережної (майже 75 % хліба), торгівля якої мала направлятися в основному через Одеський порт (*Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг.* – М., 1970. – С. 337, 361, 362).

¹² Недарма у меморандумах польських авторів до французьких урядовців

1806–1812 рр. українські землі, в тому числі й Наддніпрянщина, подавались як величезна житниця, що спроможна прогодувати не тільки військо Наполеона, але й Західну Європу; наприкінці 1806 р. А. Сапега писав Наполеонові, що Україна – “це незаймана цілина, яка відзначається жирністю і яка є такою самою родючою, як єгипетський намул, від якого вона відрізняється [лише] чорнішим кольором”. А в меморандумі М. Сокольніцького “Оцінка торговельних стосунків, які створять величезні та невпинно зростаючі переваги для Франції”, польський генерал “відкривав перед імператором райдужні перспективи обміну французьких товарів на українське зерно, яке мало доставлятися Дністром, Південним Бугом і Дніпром до чорноморських портів, а звідти – у Марсель”. Тобто, саме така схема, яка, очевидно, ще раніше, відповідала задумам Г. Потьомкіна щодо придбання Смілянщини: житниця – торгівля – чорноморські порти і Середземномор’я (*Ададуров В. В.* Меморандуми польських авторів початку ХІХ ст. як джерело уявлень уряду Наполеона Бонапарта про південно-західні окраїни Російської імперії // *Український історичний журнал* (далі – УІЖ). – 2008. – № 2. – С. 158).

¹³ *Белоусов И. И.* Дипломатическая деятельность генерал-аншефа Н. В. Репнина в 1774–1776 гг. – С. 128. Зміцненням російської армії в Новоросії та Криму опікувався і Г. Потьомкін, який також і за свій кошт формував тут склад нових полків, що поповнювались і українськими селянами з Правобережжя (він особисто викупив у поміщиків Єлизаветградського повіту 3 179 селян); уже 15 листопада 1787 р. їх звели в один полк Катеринославського козачого війська (*Белова Е. В.* Судьба Бугского казачества. Конец XVIII – начало XIX века // *Военно-исторический журнал*. – 2008. – № 3. – С. 54).

¹⁴ *Смолій В.А.* Возз’єднання... – С. 129, 131.

¹⁵ Російський державний військово-історичний архів (РДВІА, Москва), ф. 846, оп. 1, спр. 19582. Детальне вивчення мапи Тизенгаузена (особливо її топонімічний аспект) – тема для окремого наукового дослідження.

¹⁶ Смілянщина Потьомкіна мала такі кордони: з Російською імперією – Київським і Катеринославським намісництвами (на мапі, зокрема, згадуються: “Таможня, Сердечна, м. Миргород, Надмак, Петроостров, Коробчина, Івановин, Вуколичев” й інш.*), Річчю Посполитою – це Черкаське (десять населених пунктів у посесії старости Черкаського кн. Ієроніма Сангушка – місто Черкаси і села: Руська поляна, Білозор, Дубівка, Хацьки, Степанки, Бузуковець, Вергуни, Нечаївка і Чернявка; на мапу нанесено (назви перелічених населених пунктів подаються російською, за оригіналом (мапою), і мають деякі відмінності в написанні порівняно із сучасними назвами): “Дроздунка”, “Колесники”, “Нечаевка”, “Думеней”), Чигиринське (наприклад, Медведівський ключ кн. Антонія Яблоновського – територія по р.Тясмину і поблизу Чигирина), Корсунське, Звенигородське староства (“Сосова”, “Богачевка”).

¹⁷ *Polski Słownik Biograficzny*. – Wrocław; Warszawa. – Tom XIII/4. – Zeszyt 59. – Kraków, 1968. – S. 520–521, 527–528); *Lubomirski Stanisław / Polski słownik biograficzny / Polska Akademia Nauk*. T. XVIII/1. – Zeszyt 76. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1973. – S. 50; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. – T. 10. – Warszawa, 1889. – S. 880–884; T. 14. – 1895. – S. 721–725.

¹⁸ Наприклад, 30.V.1659 р. м. Сміла разом з Костянтиновим, Балаклеєю, Орловцем, В’язівком, Тарасівною дані у “вічність” Данилові Виговському, а 16.VI. того ж року полковник миргородський Григорій Лесницький отримав

м. Ольшану з присілками (див.: Руська (Волинська) метрика. Регистри документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569–1673. Передмова Патриції Кеннеді Грімстед. – К., 2002. – С. 767, 768, 808).

¹⁹ Див. прим. № 18.

²⁰ На землях цього регіону у XIV–XVII ст. осіла чимала кількість білорусів (*Ресет О. П.* Українсько-білоруські взаємини у XIX – початку XX ст.: період становлення // УІЖ. – 2008. – № 1 – С. 163); *Смолий В. А.* Возз'єднання... – С. 20–21.

²¹ Це: місто Сміла, містечка – Городище, Турія, Кам'янка, Шпола, Межиріч, Гуляйполе, Вільшана і, очевидно, Телепине (на мапі це містечко).

²² *Мариновський Юрій.* Черкаська минувшина. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року. – Кн. 1. – Черкаси, 1997. – С. 138.

²³ Див. док. № 3.

²⁴ Містечко Мошни із селами після кн. Вишневецьких перейшли до князів Радзивіллів і Моравських, а по них – кн. Ф. К. Любомирського. В останнього це володіння викупив св. кн. Г. О. Потьомкін (*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – Т. 6. – Warszawa, 1885. – S. 732–739). Щодо Олександрівки, то, за наявною інформацією, Г. Потьомкін придбав це містечко після 1787 р. і подарував Фадею (Тадеушу) Бржозовському. Очевидно, це сталося 1788 р., тоді ж Бржозовський купив у підстарости Пулавського поруч розташований присілок Тадеушівку (*Похилевич Л.* Сказання о населенных местностях Киевской губернии. – С. 697; Держархів Черкаської області, ф. 420, оп. 1, спр. 1, арк. 17зв.–18).

²⁵ Це села Балаклея, Буда, Старосілля, Тарновка, Яблунівка, Березняки і Сердюківка, що не належали тоді до “потьомкінського” смілянського ключа, але підпорядковувались смілянському парафіяльному костелові (*O Śmiliańskim parafijalnym kościele na Ukrainie.* – Wilno, 1856. – S. 10). Однак можна стверджувати, що й ці села Г. О. Потьомкін згодом “включив” до своєї обширної маєтності, оскільки вони згадуються при розділі між спадкоємцями (ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 344, арк. 2зв.–5а зв.).

²⁶ Держархів Черкаської області, ф. 420, оп. 1, спр. 45, арк. 579–584. 1835 р.; спр. 57, арк. 1–491. 1819–1847 рр.; спр. 217, арк. 1–366. 1838–1874 рр.; *Мариновський Юрій.* Черкаська минувшина. Православні монастирі... – С. 135.

²⁷ Держархів Черкаської області, *Мариновський Юрій.* Черкаська минувшина. Православні монастирі... – С. 116–117, 180–181 зв.

²⁸ Там само. – С. 144–145.

²⁹ Там само. – С. 137; див. також нижче: прим. № 35.

³⁰ Держархів Черкаської області, ф. 832, оп. 1, спр. 20, арк. 8–8 зв. 1797 р.

³¹ Там само, арк. 16–16 зв.

³² Там само, спр. 30, арк. 48 зв.–50, 56–56 зв.; спр. 32, арк. 134; спр. 33, арк. 1–6 зв.

³³ Наприклад: Там само, ф. 832, оп. 1, спр. 32, арк. 136 зв.–141 (відповідні права кн. Станіслава Любомирського 1765 і 1777 рр. на села Сегеденці і Вітозево в Смілянщині, і щодо них судові претензії), 141–142зв. (борг шляхтичу Т. Маєвському від кн. Ксаверія Любомирського з забезпеченням

на його праві від 23 березня 1771 р.); Там само, спр. 33, арк. 7–8 зв. (такий же борг Т. Маєвському і ще одна заборгованість на праві від 4 липня т. р. щодо виплат із доходів сіл Василькова і Маслово); Там само, спр. 35, арк. 33 (домівка і ґрунти Франциска Олшамовського в с. Матусові на праві Ф. К. Любомирського, спір за це володіння між Висоцьким і Орловим 1812 р.); Там само, спр. 106, арк. 1–103 (судова справа між О. Орловим і Улашиновими за ґрунти макіївські на правах кн. Ф. Любомирського 1776, 1781 і 1782 рр.); а також інші подібні права як юридична основа в судових спорах: там само, ф. 832, оп. 2, спр. 1, арк. 5, 14 зв., 58 зв., 63, 121 зв.; там само, ф. 844, оп. 2, спр. 2, арк. 4 зв.–5, 9–10, 12 зв.–13, 139 зв.–140, 166–168 зв., 172–173 зв., 287 зв.–288, 397–397 зв., 398 зв.–399, 399 зв.–400, 400–401, 404–404 зв.; там само, спр. 6, арк. 4–4 зв., 58 зв.–59, 140–140 зв., 174 зв.–176, 210–211; там само, спр. 7, арк. 2 зв.–4, 7 зв.–10, 72–73.

³⁴ Звісно, були факти подібних конфліктів і за володарювання Г. Потьомкіна, але, вважаємо, не такі численні. Наприклад, у 1789 р. управляючий смілянським маєтком кн. Потьомкіна пан Сталь відібрав у “гречківських пилипонів” землю по р. Тясмину, що дана була їм за правом кн. Ф. Любомирського від 15 квітня 1782 р. (Держархів Черкаської області, ф. 832, оп. 2, спр. 15, арк. 258). Цей же управитель у 1788 – на поч. 1790-х рр. мав претензії до Лютерівки – власності мошенських ченців (*Мариновський Юрій*. Черкаська минувшина. Православні монастирі... С. 116). Також, безперечно, що при зміні смілянського власника (в нашому випадку – Ф. К. Любомирського на Г. О. Потьомкіна) деякі дрібні власники всередині Смілянщини заносили до актових судових книг, для більшої правової ваги й сили, свої документи на володіння, що було типовою загально-правовою практикою. Проте, такі дії могли мати й інший характер – примусовий з боку управителів нового володаря (Г. О. Потьомкіна); наприклад, 17 квітня 1787 р. шляхтич Леон Волинський заніс до актових книг Київського воєводства право від кн. Ф. К. Любомирського від 2 червня 1786 р. на хутір або фільварочек Санжаровський, що був розташований на терені села Санжариха – вже потьомкінського Смілянського ключа (там само, ф. 844, оп. 2, спр. 40, арк. 109 зв.–110). Про мотиви “обляти” ми можемо лише здогадуватися, але Волинські в подальшому не уникнули судових процесів з наступниками світлішого – О. Самойловим і генералом-майором Рейхом (там само, арк. 77 зв., 78 зв., 107–122 зв.).

³⁵ Держархів Черкаської області, ф. 661, оп. 1, спр. 375, арк. 3–6.

³⁶ Там само, спр. 375, арк. 1–71.

³⁷ Там само, спр. 114, арк. 1–145 зв.

³⁸ Висоцький Микола Петрович (12 жовтня 1751 р. – † 24 липня 1827 р.), командир Харківського гусарського полку (з 16.II.1778 по 11.X.1783), флігель-ад’ютант (1785), генерал-майор (у відставці з 1797 р.).

³⁹ Лопухіна Дарія Миколаївна (уроджена Павлова; р. н. невід. – † 13 березня 1830 р.), одружена з бригадиром Федором Андріяновичем Лопухіним.

⁴⁰ Енгельгардт Василь Васильович (1758 – † 12 травня 1828 р., Вільшана), генерал-поручик (1790), дійсний таємний радник, сенатор (1797), 1800 р. звільнений зі служби.

⁴¹ Літта Катерина Василівна (уроджена Енгельгардт; 1761–1829), графиня, статс-дама (з 17. 08. 1786), за першим шлюбом Скавронська*, за другим – Літта**. Від першого шлюбу дочки Катерина та Марія.

*10 листопада 1781 р. вона обвінчалась у домовій церкві Зимового палацу з камер-юнкером графом Павлом Мартиновичем Скавронським (1757–1794),

родичем імператриці Катерини І.

** Юлій Помпейович Літта, граф (1763?–1839); капітан-командор російського військового флоту (1789), контр-адмірал, при Павлі І намісник Мальтійського ордену в Росії, відправлений у відставку 1799 р., з 1810 р. прийнятий до служби і призначений членом Державної Ради (1811), обер-камергер, відомий католицький діяч у Росії.

⁴² Голіцина Варвара Василівна (уроджена Енгельгардт; 1752? – 1815), княгиня, одружена з князем Сергієм Федоровичем Голіциним (1748–1810).

⁴³ Браницька Олександра Василівна (уроджена Енгельгардт; 1754 – 15.08.1838), графиня, камер-фрейлина (з 24.09.1777), одружена з польським гетьманом Ф. К. Браницьким (1731–1819).

⁴⁴ Шепелева Надія Василівна (уроджена Енгельгардт; 15.08.1761 – †12.06.1834 р.). У шлюбі двічі: за полковником П.О. Измайловим (з 1779), вдруге (з 1783 р.) – за сенатором П. А. Шепелевим (29.VI.1737 – 8.XI.1828).

⁴⁵ Юсупова Тетяна Василівна (уроджена Енгельгардт; 1.I.1769 – 23.V.1841), княгиня, у першому шлюбі (1785–1791) за генерал-поручиком М. С. Потьомкіним († 1791), у другому – (з 1793) за сенатором кн. М. Б. Юсуповим.

⁴⁶ Самойлов Олександр Миколайович (1744 – 1.XI.1814), граф, генерал-поручик, генерал-прокурор (1792), державний скарбничий, дійсний статський радник. Одружений на княгині Катерині Сергіївні Трубецькій.

⁴⁷ Давидова Катерина Миколаївна (уроджена Самойлова; 1750 – 31.X.1825, м. Кам'янка); двічі у шлюбі: за М. С. Раєвським (†1771), вдруге – за Л. В. Давидовим (1743–1801).

⁴⁸ З 1792 по 1795 рр. спадкоємці Потьомкіна, не кваплячись, офіційно зареєстрували усі необхідні документи для законного поділу майна дядьки-небіжчика (ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 344, арк. 169–173). До речі, початковий розподіл смілянського спадку між ними мав досить помітні відмінності від його остаточного варіанту як за конкретними населеними пунктами (або їх частками), так і за загальними територіями, що мали належати кожному “*коліну*” і конкретному спадкоємцеві (там само, арк. 2 зв.–5а зв.).

⁴⁹ З цього приводу були видані іменні Височайші укази від 20 серпня 1792 і 16 вересня 1793 рр. (Держархів Черкаської області, ф. 661, оп. 1, спр. 47, арк. 123–124).

⁵⁰ Тутолмін Тимофій Іванович (1739–1809), генерал-аншеф (1796), правитель Тверського намісництва (з 1777), архангельський та олонецький генерал-губернатор (з 1784), за указом Катерини II від 30 червня 1793 р. був призначений генерал-губернатором Мінської, Ізяславської та Брацлавської губерній, подільський (з 1796) і московський генерал-губернатор (1806 – 1809).

⁵¹ Держархів Черкаської області, ф. 844, оп. 2, спр. 2, арк. 388.

⁵² Там само, ф. 835, оп. 1, спр. 45, арк. 569. Є. Г. Тьомкіна (12/13.07.1775 – ?), дочка Г. Потьомкіна і Катерини II, виховувалась у Санкт-Петербурзі під опікуванням О. М. Самойлова, з 1794 р. у шлюбі за І.Х. Калагеоргієм, херсонським, а потім катеринославським губернатором (*Алексеева Т. В.* Владимир Лукич Боровиковский и русская культура на рубеже 18–19 веков. – М., 1975. – С. 184, 351).

⁵³ У квітні 1797 р. за резолюцією Московського надворного суду стався розділ “третини” Смілянщини між Енгельгардтами (22-го – їх “допрос”, а

24-го – судова “резолуція” з видачею довідкової копії), а вже 19 березня 1798 р. ця резолюція була занесена (“явленая”) до актів Васильківського повітового суду, і згідно з цим розпочався офіційний розподіл їхнього спадку (Держархів Черкаської області, ф. 661, оп. 1, спр. 114, арк. 1). Надія Шепелева, як свою власність, отримала Кирилівський і Кумейківський маєтки, і в травні 1799 р. Кирилівське володіння було обмежене землеміром П. Зиковим (там само, спр. 210, арк. 102–159 зв.), а Кумейківське – 14 січня 1798 р. на певних умовах передавалося рідному братові Василю Енгельгардту (там само, спр. 254, арк. 29–29 зв.; ф. 844, оп. 1, спр. 12, арк. 62–62зв.). У 1797 р. був складений детальний опис населених пунктів Черкаського повіту, в тому числі й тих, які належали кожному зі спадкоємців Потьомкіна на цьому терені (*Мариновський Юрій*. Черкаська минувшина // Документи і матеріали з історії Черкащини. – Черкаси, 2001. – С. 10–14). Також була описана Кам’янська частка К. Давидової (Держархів Черкаської області, ф. 420, оп. 1, спр. 1, арк. 1–34. 1797–1804 рр.), і тоді ж проведений і добровільний розділ “третини” М. Висоцького і Д. Лопухіної, тобто їх Злотопільського і Шполянського маєтків (Держархів Черкаської області, ф. 844, оп. 2, спр. 2, арк. 389–389 зв.), хоча миролюбна угода між ними про припинення спірної справи про Шполянський маєток була підписана ще 21 грудня 1795 р. (там само, ф. 832, оп. 2, спр. 1, арк. 121.). Серед цих спадкоємців О. Самойлов, К. Давидова, М. Висоцький і Д. Лопухіна із Смілянських маєтностей Г. Потьомкіна отримали шосту частину кожен, а решта – вісімнадцяту (Держархів Черкаської області, ф. 661, оп. 1, спр. 22, арк. 576).

⁵⁴ Як приклад, деякі миролюбні угоди поміж спадкоємцями Потьомкіна на Смілянщині: 1. Миролюбна угода між М. Висоцьким і Д. Лопухіною про припинення спірної справи про Шполянський маєток була підписана ще 21 грудня 1795 р., а явлена в акти Черкаського повітового земського суду 19 листопада 1804 р. (Держархів Черкаської області, ф. 832, оп. 2, спр. 1, арк. 121). 2. Рішення про остаточний розділ спірних територій між В.Енгельгардтом, кн. Т.Юсуповою, графами Браницькими і Літта підписане 17 листопада 1804 р., а явлено в судові акти 7 січня 1805 р. (там само, арк. 122 зв.). 3. Вирішення спірних питань поміж спадкоємцями Потьомкіна 3 квітня 1805 р., явлено 30 травня т. р. (там само, арк. 127). 4. Мирова угода між графами Самойловими, Браницькими і Давидовою про припинення усіх спорів щодо спадку Потьомкіна 25 червня 1805 р., явлено 6 липня т. р. (там само, арк. 129 зв.). Але ще довго між ними продовжувались конфлікти щодо спірних ґрунтів – землі, лісів тощо: там само, ф. 832, оп. 1, спр. 32, арк. 94 зв.–100 (між Голіциними і Браницькими про визначення границь Мошенського і Городищенського маєтків. 1809 р.); там само, арк. 143–145 зв. (між Браницькими і Енгельгардтами про розмежування лісів Городищенського і Вільшанського володінь. 1809 р.); там само, спр. 34, арк. 6 зв.–7зв. (між Енгельгардтами і Літта про вирубку лісів. 1810 р.).

⁵⁵ Див. прим. № 5.

⁵⁶ Див. прим. № 26–32. Наприклад: судова тяжба між дідичкою Мошен кн. Варварою Голіциною з вельможним Томашем Мошинським за несплату останнім чиншу за двір і землю в містечку і за інші шкоди, але суду було представлено право від попереднього власника мошенського ключа Ігнасія Моравського Петру Мошинському і його спадкоємцям на згадане володіння від 24 січня 1784 р. (Держархів Черкаської області, ф. 832, оп. 1, спр. 36, арк. 63 зв.–64 зв. 1815 р.). Очевидно, типовими були конфлікти спадкоємців Потьомкіна (як і інших смілянських власників) з власниками з інших

регіонів за людський ресурс, тобто переманювання на свої землі нових слобідчан: у 1809 році заведена судова справа між удовою вельможною Мартою Платковською, власницею добр містечка Домонтова, сіл Дмитрівки, Матвіївки і хуторів Глебового і Провала Золотоніського повіту, з Давидовою і Висоцьким за її збіглих людей разом із сім'ями і майном до сіл Лебедина, Журавки і Болтишки (Держархів Черкаської області, ф. 832, оп. 1, спр. 32, арк. 153–153 зв.); подібний позов був і до Северина Потоцького у 1812 р. про нову слободу поблизу його с. Калинова, яку осадила сім'я Панасенків із с. Рогозні, що прийшли на Смілянщину “на заробітки збіжжя” (там само. – Спр.35. – Арк. 63в. – 9зв.).

⁵⁷ У 1811 р. до Черкаського повітового суду була занесена справа між Северином Потоцьким і Олександром Самойловим про збройний напад групи козаків, побережників і лісничого на ґрунти, сіножаті і ліс сіл Теклиної, Буди-Орловецької і Орловця, що належали С. Потоцькому (Держархів Черкаської області, ф. 832, оп. 1, спр. 34, арк. 73–74).

⁵⁸ Незважаючи на те, що за рішенням підкоморського суду від 4 листопада 1799 р. було зроблене відмежування (“обвод”) Звенигородського староства від земель граничних маєтків, спір між спадкоємцями Потьомкіна і Звенигородським староством за різні ґрунти в подальшому продовжувався. Наприклад, конфлікт Тарасівської економії графів Браницьких за землі лісної дачі “Богачівський Яр” (Держархів Черкаської області, ф. 661, оп. 1, спр. 667, арк. 1–9), Калигірською економією Лопухіних за самоправне орання старостинських земель в селах Вербовцях і Каєтанівці, і такий самий спір за землю і лісні угіддя між селищами Лисича Балка і Петриківка (там само, спр. 160, арк. 5, 7, 37–38, 43–43 зв., 112, 134 зв.–135; там само, спр. 319, арк. 1, 26); подібне про невизначені кордони між поміщицьким селищем Павлівкою і казенними Богачівкою, Михайлівкою і Гудзівкою (там само, спр. 319, арк. 19).

№ 1

**1787 року, січня 2. – Договір про продаж дідизного володіння
Смілянщини князем Ксаверієм Францішком Любомирським
світлішому князеві і кавалерові Григорію Олександровичу Потьомкіну-
Таврійському (засвідчений випис з книг земських повіту
Черкаського від 18 жовтня 1807 р. за № 38-м)**

*За указом його імператорської величності
Випис з книг земських Черкаського повітового суду
Київської губернії від 18 жовтня 1807 року за № 38-м.*

У Черкаському земському повітовому суді переді мною, писарем повітовим Мацеєм Каспром Остоя-Ходарківським, постаючи особисто, колезький реєстратор вельможний Микола Булгак подав контракт між генерал-майором військ російських найяснішим князем Ксаверієм Любомирським¹ і фельдмаршалом і різних орденів кавалером світлішим князем Потьомкіним², писаний польською, на двох паперових аркушах, ціною за сім з половиною грошей, про продаж Смілянської волості з приналежностями, з підписами найяснішого князя Любомирського і уповноваженого пана фельдмаршала

світлішого князя Потьомкіна, а також трьох свідків і п'ятьма печатями, на сургуці червоному скріплений, київськими гродськими актами підтверджений, для внесення до книг земських Черкаського повітового суду такими словами:

Між найяснішим князем Францішком Ксаверієм Любомирським, графом на Вишничу і Ярославі, генерал-майором військ російських, кавалером ордена св. Анни, сином подружжя – колишнього воєводи київського найяснішого князя Станіслава, графа на Вишничу і Ярославі, і Гонорати Людвіки з Посеїв Любомирських³, і від імені найяснішої Теофілії з Ржевуських княгині Любомирської⁴, генералової, дружини своєї і дочки померлих ясновельможних Станіслава Фердинанда, хорунжого Великого князівства Литовського, і Катерини з князів Радзивіллів Ржевуських⁵, з запорукою вірного дотримання цього акта – з одного, і світлішим князем Григорієм Потьомкіним, генерал-фельдмаршалом армії російської, регулярної і іррегулярної кавалерії, Чорноморського флоту і багатьох інших сухопутних і морських сил, генеральним комендантом Російської імперії, президентом Військової колегії, Катеринопільським і Таврійським генерал-губернатором, Її милості найсвітлішої Імператриці генерал-ад'ютантом, дійсним камергером, генерал-інспектором російської армії, лейб-гвардії Преображенського полку підполковником, корпусу кавалергардів і Катеринопільського кірасирського полку шефом, головним директором департаменту амуніції, кавалером російських орденів святого Андрія, святого Олександра Невського, військових – святого Георгія і святого Володимира, королівських Великих хрестів: пруського – Чорного Орла, датського – Слона, шведського – Серафимів, польських – Білого Орла і святого Станіслава, Великого герцогства Голштинського – святої Анни кавалером, через вельможного Тадеуша Бжозовського, колезького асесора⁶, спеціальним повноваженням, від 13 грудня 1786 року в Кременчуці за власноручним підписом і особистій печаті того же світлішого князя і фельдмаршала і з власними підписами свідків даним, актами судовими земськими 2-го департаменту Катеринославського намісництва визнаним, а 30 січня 1787 року до київського гродського суду внесеним, закріплюючи його повноваженням, – з іншого боку, сталася нинішня відступна угода на продаж вищевказаних добр таким чином:

“Я, генерал-майор військ російських, найясніший князь Францішек Ксаверій Любомирський, будучи вільним, згідно чинних законів польських, управляти, розпоряджатись, продати, дати, дарувати свої і своєї дружини добра і для найліпшої для себе і своєї дружини користі, з метою уладнання справ і сплочення боргів батьківських, які обтяжували як його, так і дружини своєї добра, замислив і вирішив володіння дідизні, як свої, так і дружини своєї продати і довічно уступити. Тому, домовившись з вищезгаданим паном фельдмаршалом і світлішим князем Григорієм Потьомкіним, різних орденів кавалером, ціною за суму у два мільйони срібних рублів, викарбуваних за самодержавства нині пануючої Імператриці, добра, як свої під назвою “волесть Смілянська”, тобто Мліївська спадщина, яка дісталася йому за довічним розподілом 1776 року між ним і братами його рідними – романівським старостою князем Йозефом⁷, нинішнім київським каштеляном князем Олександром⁸ і генерал-майором військ коронних князем Михайлом⁹ Любомирськими, а також ключі Смілянський, Жаботинський, Ротмистрівка і Недзянове й інші – від

генерал-майора військ коронних князя Михайла Любомирського із спадщини, що дісталася йому за поділом, Оситняжку й інші – від ясновельможного Попеля, каштеляна львівського, і його дружини¹⁰, нарешті, село Юзефівку – від вельможного Пілавського, підстарости гродського новогрудівського, – після поділу куплені, а також і добра ключ Межирицький – за поділом, що відбувся між спадкоємцями ясновельможного подружжя – хорунжого Великого князівства Литовського Станіслава Фердинанда і Катерини з князів Радзивіллів Ржевуських, і який перейшов на спадщину найяснішої княгині Теофілії з Ржевуських Любомирській, дружини своєї, з боргами, на ту власність записаними; всі вищеописані добра економічно розподіляються на сім ключів, які складаються з містечок і сіл, а саме: ключ Смілянський – міста Сміли або Тясмину і сіл Княжої або Гречківки, Тенетинки, Залевок, Удодівки, Сунок, Бузуківця, Голов'ятина, Гуляйгорода, Солопівки¹¹, Чубівки, Плєскачівки, Жаботина, Прус, Райгородка, Ярового, Копіївки, Лозанівки, Смілянки, Ковалихи, Попівки, Санжарихи, Ротмистрівки, Костянтинова; Шполянський ключ – містечка Шполи, села Мар'янівки, хутора Півнева, Пастирського, Великого Ташлика, Самгородка, Куцівки, Матусова, Станіславчика, Сингаївки, Надточайки, Сухого Ташлика, Терешок, Іскренного, Васильківа, Скотаревого, Капустиного, Ступичного, Мокрої Калигірки, Ярошівки, Єлизаветки, Сухої Калигірки, Поточу, Кобилянки, Русківки, Петрівки, Золінки, Соколівки, Ромейківки, Каєтанівки, Любомирки, Вікніного, Романівки, Киселівки, Стецівки, хутора Іскренного, Макіївки, Буди-Макіївської; Туріанський ключ – містечка Турії, [сіл] Миколаївки, Тишківки, Скопібіївки, Капітанівки, Писарівки, Оситняжки, Уляниного, Надзьонового або Рейментарівки, Кам'яновати, Юзефівки, містечка Гуляйполе, Межигірки, Лип'янки, Нечаївки, Маслового з Нестерівкою, Кароліни, Листопадового з Краснянкою, Янопіля, Рубаного Моста, Щербаківки, Андриківки, Винопиля, Витозівки, Веселого Кута, Ігнатівки, Глиняної Балки, Ярославки, Антонівки, Коритиної Балки, Соболівки, Кавунівки, Товмача, Водяного, Михайлівки, Лебедина, Журавки і хутора Синявського; Вільшанський ключ – містечка Вільшани, сіл Петрики, Сегединців, Гнильця, Пединівки, Моринець, Кирилівки, Товстої, Зеленої Діброви, В'язівка, Воронівки, Топільного, Лозоватки, Кам'яноватки, Княжої, Чичиркозівки, Козацької Долини, Павлівки, Тарасівки, Майданівки, Будиш; Городиський ключ – містечка Городище, сіл Мліїва, Валяви, Деренківця, Орловця, Завадівки, Черепина, Вербівки, Свинарки, Буртів, Калинового, Мельниківки, Хлистунівки, Ксаверового, Журавки, Носачова, Теклиного, Ольхівчика, Мирополя, Старосілля, Смоляної Буди, Буди-Орловецької; Радиванівський ключ – містечка Кам'янки, сіл Юрчихи, Тимошівки, Несватового, Бірок, Івангорода, Омельгорода, Проскурівки, Болтишки, Голікового, Еразмівки, Кримок, Бандурового, Ясиноватки, Шпаківки, Ставидел, Красноселиці, Баландиного, Буртів, Коханівки, Радиванівки, Березівки, Телепинога, Вербівки, Лебедівки, Ревівки, Плякового, Ребедайлихи, Стримівки; Межирицький ключ – містечка Межирича, сіл Воробіївки, Кононця, Хмільного, Луки, Пекарів, Бабичів, Попівки, Буди, Білозір'я, Кумейок, Гути, Кумейок, що звуться Новими, з підданими обох статей, господарством зайнятими і там проживаючими, сусідами, підсусідками, які мешкають у хатах або в землянках, так і тими, що у країні польській чи за її межами перебувають і протиправно від ґрунтів смілянських відірваних, з повним правом їх витребування за законом чи мирною угодою, виключаючи з даного контр-

акту слободу, що мені належить на кордоні російському, у Катеринославському намісництві розташовану¹², і підданих, які до цього [часу] до інших моїх володінь збігли, нарешті, зо всім тим, що у Смілянській волості до володіння мого належить, нічого не виключаючи, з дворами, фільварками, стодолами, токами, броварнями, мурованими і дерев'яними, цегельнями, вапнярнями, майданами, селітряними фабриками, які на терені тих добр знаходяться, з всілякими матеріалами, для будівництва підготовленими, з полями орними і неорними, з посівами, на скарб мій зробленими, сіножатями – степовими, лісовими і береговими або болотними, з пущею, всілякими лісами і гаями, городами овочевими і хмельовими, чагарниками, вигодами, з ріками, річками, ставами, з їх спустами і риболовлями, з млинами і з них мірчуком, з озерами, з тартаком, з сукновальнями, слободами і осілими в них людьми, що ввійшли до продажу, крім тих, хто за судовими процесами до віддачі належить, з правом повернення [тих], які розійшлися через утиски посесорів, разом з їх майном, чиншами, осипами і данинами, з усілякими повинностями, з броварами, пропінаційними, млиновими й іншими орендами, з лісовими угіддями, коротше, з усіма доходами, що складають прибуток підданих і тих, хто вільно мешкають, з привілеями на ярмарки¹³ і правом Магдебурзьким містечку Смілі¹⁴, милістю найясніших королів польських наданими, з повною силою тих пожалувань, а також презентування парохів, словом, нічого з тих добр, як у своєму дійсному володінні, так і під заклад даними, чи в пожиттєвому або тимчасовому праві перебуваючими, до часу закінчення їх терміну, і по його закінченні – з можливістю скасування таких прав, крім заставників, яких його милість князь Ксаверій у визначені контрактами терміни, чи раніш, за умовами у будь-який час бере обов'язок викупити, – вищеназаному фельдмаршалові і кавалерові різних орденів, світлішому князеві Григорію Потьомкіну, його нащадкам і спадкоємцям, із запорукою поділу, що відбувся між братами моїми, і теж стосується добр ключа Межирицького, – з гарантією їх світлостей князів Радзивіллів, наступників князів Вишневецьких, з дому яких ці добра вийшли, і, нарешті, продані добра [забезпечую] всією своєю наявною власністю і всіма сумами, де б вони не знаходились, за чинними польськими земськими правами даю, дарую і навечно відмовляюся, і до тих добр дідизних допускаю і введенню у власність ані сам особисто, ані через уповноважену особу забороняти і перешкоджати не повинен; і взагалі від всіляких перешкод правних, від будь-кого на згадані добра дідизні виникнути можливих, я оберігати, заступатися і у відповідних судових процесах захищати зобов'язуюсь; надані будь-кому всілякі тимчасові права мають за умовами виконуватись без жодних судових позовів і претензій, що й забезпечую, крім якоїсь заборгованості або ґрунтових претензій, які раніше виникли, і виправлення дозволеними виявилися, а оскільки за час свого володарювання за законом мав волю розпоряджатись підданими і прибутками, які з них стягував, то застерігаю, що під жодним привидом від підданих і євреїв претензії не можуть бути пред'явлені і братися до уваги. А стосовно претензій, що можуть виникнути від підданих проти орендарів щодо повернення їх ґрунтів за судовим позовом, то це має забезпечуватися його світлістю князем Потьомкіним. Усілякі володільчі і межові документи, які цих добр стосуються, за описом та інвентарі, для продажу складені, обіцяю віддати не пізніше, як через півроку. Запродаж-

ний запис і квитанцію повної виплати зазначеної суми за вищеназвані добра перед актами гродськими кийськими у Житомирі явити і засвідчити зобов'язуюсь 28 лютого 1787 року.

Окрім того, найясніший князь Ксаверій Любомирський, генерал-майор військ російських, отриману суму за продані добра всіма своїми володіннями і капіталами, як в країні польській, так і в державі російській існуючих чи маючих бути набутими, забезпечити зобов'язується.

Цей контракт довічної відмови, і в ньому описані пункти обидві сторони з нащадками і спадкоємцями своїми дотримуватися мають і повинні виконувати під опасанням стягнення збитків, окрім засвідченої присяги оціненими, і штрафів, за конституцією 1768 року визначеними, а випадки протиріч у будь-якому з пунктів мають розглядатись у всякому суді чи відповідній установі, чому крайній термін самим собі, нащадкам і спадкоємцям своїм призначається.

А для повної сили і ваги нинішній запродажний контракт власноручними підписами і особистими печатями при свідках затвердили.

Відбувалося в Смілі 2 січня 1787 року.

Францішек Ксаверій князь Любомирський,
генерал-майор військ російських
Тадеуш Бржозовський, спеціальний
уповноважений світлішого князя
і фельдмаршала Потьомкіна

Для підписання цього контракту довічної відмови від добр Смілянської волості і Межирицького ключа між найяснішим князем Ксаверієм Любомирським, генерал-майором військ російських і кавалером ордена святої Анни, з одного, і світлішим князем Священної Римської імперії Григорієм Потьомкіним, фельдмаршалом військ російських і кавалером різних орденів, з другого боку укладеного, від сторін, у ньому визначених, запрошений для свідчення і підписуюся:

приятель Станіслав Домашевський

Для підписання цього контракту довічної відмови від добр Смілянської волості і Межирицького ключа між найяснішим князем Ксаверієм Любомирським, генерал-майором військ російських і кавалером ордена святої Анни, з одного, і світлішим князем Священної Римської імперії Григорієм Потьомкіним, фельдмаршалом військ російських і кавалером різних орденів, з другого боку укладеного, від сторін, у ньому визначених, запрошений для свідчення і підписуюся:

приятель Станіслав Міхаловський

Для підписання цього контракту довічної відмови від добр Смілянської волості і Межирицького ключа між найяснішим князем Ксаверієм Любомирським, генералом військ російських, і світлішим князем Потьомкіним, фельдмаршалом військ російських, укладеного, підписуюся:

приятель Миколай Поляновський

Року тисяча сімсот вісімдесят сьомого, дня двадцять восьмого лютого цей запродажний контракт, між сторонами в ньому визначеними і ними підтверджений, до Київського гродського суду внесений, про що й засвідчую:

Агатон Герліч О: R: ... Київський військовий генерал.

Цей контракт, слово в слово як у собі містить, до книг земських повітових внесений, з яких і цей випис із печаттю земською повітовою виданий,

писаний у повітовому Його імператорської величності місті Черкасах. З актами згідно, засвідчую: виконуючий обов'язки писаря віце-реєнт Черкаського земського повітового суду Теодор Яблонський.

Звірив з актами Якуб Жуковицький**.

Державний архів Черкаської області, ф. 661, оп. 1, спр. 114, арк. 5–5 зв., 8. Засвідчена-копія. Рукопис, чорнила. Переклад з польської.

* Назви населених пунктів наводяться відповідно до наявного документа, а не за сьогоднішнім їх написанням.

¹ Любомирський Францішек Ксаверій, гербу Шренява (1747 – 1819. Дубровна), староста секлеховський, генерал військ російських. Докладніше див.: *Polski słownik biograficzny / Polska Akademia Nauk. T. XVIII/1. – Zeszyt 76. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1973. – S. 32–33.*

² Потьомкін-Таврійський Григорій Олександрович (1739–1791), світліший князь, генерал-фельдмаршал (1784), значний російський державний і військовий діяч; титулатуру, посади і нагороди див. у *док. № 1 і: Эйдельман Н. Я. Письма Екатерины II Г. А. Потемкину // Вопросы истории. – 1989. – № 7. – С. 123, 124, 129, 130–131, 132, 134; там само. – № 8 – С. 114 – 115, 123; там само. – № 12 – С. 108, 109, 115; Лопатин В. С. Потемкин и Суворов. – М., 1992. – С. 13, 23, 31, 33, 34, 41, 67, 79, 95, 103, 104, 160.*

³ Любомирський Станіслав, гербу Шренява (1704 – 19. 07. 1793. Варшава), підстолий коронний (1738 – 1764), воєвода брацлавський (15. 12. 1764), потім – київський (з 29.10.1772 – 1785). Нагороджений орденом Білого Орла (1744), св. Станіслава (1766). З 1740 р. одружений з Людвігою Гоноратою з Посєїв (померла бл. 1786 р.). Залишив дітей: дочку Людвіку (за Юзефом Макариєм Потоцьким, старостою галицьким) і чотирьох синів: Ксаверія, Йозефа, Олександра, Міхала. В 1776 р. стався остаточний поділ його маєтностей поміж чотирьох його синів. Докладно див.: *Polski słownik biograficzny / Polska Akademia Nauk. T. XVIII/1. – Zeszyt 76. – S. 50–53.*

⁴ Див. прим. № 4.

⁵ Ржевуський Станіслав Фердинад, герб Кривда (1737–16.06.1786 р. Погребище), посол сейму, староста хелмський, хорунжий Великий литовський, конфедерат барський, генерал-лейтенант, кавалер ордену Білого Орла (1760 р.), св. Станіслава. Був найстаршим сином Вацлава, гетьмана польного, каштеляна краківського, і Анни з Любомирських. По смерті стрия Северина (10.11.1755), воєводи волинського, отримав ротмістрство хоругви панцерної коронної. Того ж року подорожував Австрією, Валахією і Францією; служив в австрійській армії до 1757 р. 13.06.1758 р. одружився з молодшою дочкою воєводи віленського і гетьмана великого литовського Міхала Казимира Радзивілла Катериною Кароліною (1740–1778). Його дружині належали добра українські. По смерті Яна Казимира 24.09.1759р. отримав посаду підстоля литовського. 30.V.1760 р. отримав диплом хорунжого великого литовського. Від Катерини Кароліни сини: Адам і Северин, і доньки: Францішка, Анна (1761–1800) і Теофіла (1762–1831), була дружиною Ксаверія Любомирського. Докладніше див.: *Polski słownik biograficzny / Polska Akademia Nauk. T. XXXIV/1. – Zeszyt 140. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1992. – S. 159–163.*

⁶ Тадеуш Бржозовський, підполковник військ російських, власник м. Ржищева, с. Олександрівки з Тадеушівкою (Чигиринського повіту), що, як свою власність, йому подарував Г. Потьомкін, очевидно, за допомогу в придбанні

Смілянщини; див. прим. № 24.

⁷ Любомирський Юзеф, князь, гербу Шренява (1751 – липень 1817 р. м. Рівне), староста романівський, каштелян київський, генерал-майор військ коронних (1792), генерал-лейтенант військ російських (з 1793 р.). 1776р. пошлюбив Людвіку з Сосновських. У половині 1790 р. отримав від свого брата Олександра київське каштелянство. Належав до масонів. Нагороджений орденами. Мав синів Генріха і Фредерика (ще двоє у дитинстві померли). Докладніше див.: *Polski słownik biograficzny / Polska Akademia Nauk*. Т. XVIII/1. – *Zeszyt 76*. – S. 27–28.

⁸ Любомирський Олександр, князь, гербу Шренява (†1808), каштелян київський (1785 – 1790) і генерал військ французьких (*Polski słownik biograficzny / Polska Akademia Nauk*. Т. XVIII/1. – *Zeszyt 76*. – S. 50–53).

⁹ Любомирський Міхал, князь, гербу Шренява (1752–1825), генерал військ коронних (з 23.11.1785 – генерал-майор, 29.04.1790 – генерал-лейтенант). Масон. Добрий господар у своїх маєтках на Волині. *Polski słownik biograficzny / Polska Akademia Nauk*. Т. XVIII/1. – *Zeszyt 76*. – S. 38–40.

¹⁰ Попель (*Popiel Dumicz*) Йозеф, герб *Sułima* (бл. 1730 – бл.1800), сенатор коронний, каштелян львівський (19.05.1777–1786), учасник тарговицької конфедерації і секретар конфедерації коронної (з 6.08.1792). Одружений на Е. Ледахівській, мав дітей: Ксаверій (ур. 1770) і Магдалена (*Polski słownik biograficzny*. – Т. XXVII/3. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1983. – S. 557–558).

¹¹ Вірогідно, це с. Солонівка.

¹² Вважаємо, що Потьомкін, в подальшому, між 1787 і 1791 рр., викупив і ті володіння Ф. К. Любомирського на Смілянщині, що залишалися на цієї території, в тому числі згадану слободу. Щодо назви, то є всі підстави атрибуувати її з декількома поселеннями, вочевидь це може бути і “*Раслева*” на кордоні з Новоросією (відмічено мапою Тизенгаузена), надалі цей населений пункт перейшов до Злотопільського володіння М. Висоцького як “*хутір Разлив*” (Держархів Черкаської області, ф. 844, оп. 2, спр. 2, арк. 389).

¹³ Наприклад, ярмарок у м. Кам’янка діяв на праві від 11 березня 1771 р. (такий документ явлений в акти Черкаського повітового суду 23 липня 1799 р.), а ярмарок в с. Жаботин отримав привілей від польського короля Станіслава Августа 11 травня 1771 р. (внесено до актів того ж суду 31 грудня 1800 р.) (Держархів Черкаської області, ф. 832, оп. 2, спр. 1, арк. 33 зв., 62).

¹⁴ Містечко Сміла, що належала князям Любомирським, Магдебурзьке право отримала за грамотою короля Станіслава Августа від 11 березня 1773 р. (Архів Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов – Ч. V. – Т.1. – К., 1869. – С. 426–428).

** До польськомовного документа був доданий і його переклад російською (Там само, ф. 661, оп. 1, спр. 114, арк. 6–7зв.).

№ 2

Року 1795, вересня 13. – Звернення спадкоємців
св. кн. Г. О. Потьомкіна-Таврійського до імператриці Катерини II
про Височайше затвердження миролюбної угоди поміж ними
відносно розподілу Смілянського маєтку зі всіма змінами

Подано 13 Сентября 1795 года № 337
Слушано Сентября 13 числа 1795 года

*Всепресветлейшая Державнейшая Великая Государыня
Императрица Екатерина Алексеевна, Самодержица всероссийская,
Государыня всемилостивейшая!*

Просят: Действительный статский Советник, Генерал Прокурор и Кавалер Граф Александр Николаев сын Самойлов; Генерал Майора Льва Денисова сына Давыдова жена его Катерина Николаева дочь; Генерал Порутчик и Кавалер Василий Васильев сын Энгельгард; Штатс Дама и кавалер Графиня Александра Васильева дочь Браницкая; Генерал Порутчика и Кавалера Князя Сергия Федорова сына Голицына, жена княгиня Варвара Васильева дочь; Генерал Порутчика и Кавалера Петра Амплеева сына Шепелева жена Надежда Васильева дочь; Штатс Дама Графиня Катерина Васильева дочь Скавронская; Тайного Советника, Сенатора и Кавалера Князя Николая Борисова сына Юсупова жена Татьяна Васильева дочь; Генерал Майор и Кавалер Николай Петров сын Высоцкий; Бригадира Федора Андреянова сына Лопухина жена Дарья Николаева дочь; а о чем наше прошение, тому следуют пункты:

1

Во исполнение высочайшего вашего Императорского величества в 7^и день февраля прошлого 1794го года соизволения, Правительствующего Сената 3^и Департамент получив принадлежащие до раздела бумаги, на основании законов разрешил споры, и между прочего определил имение Смилу после покойного дяди нашего, Генерала Фельдмаршала и Кавалера Князя Григория Александровича Потемкина-Таврического, состоящее ныне в Вознесенском Наместничестве, нам доставшееся, разделить по колленно на три части, и о решительном разпределении сего имения на части и о введении каждого из сонаследников во владение, предписал Генерал Губернатору новоприобретенных губерний Генерал Аншефу, Сенатору и Кавалеру Тимофею Ивановичу Тутолмину указом, который с своей стороны поручил сие выполнить по состоянию тогда в Брацлавской Губернии того недвижимого имения тамошнему Земскому суду; Суд, исполняя предписание, на основании польских узаконений, прибыл прошлого 1794го года Июня 28го числа в имение Смилу, по показаным чрез управителей в инвентарях доходам разделил первоначально на три колленно части, и назначив Смелянскую часть мне, Графу Самойлову, с сестрою; Городискую мне, Высоцкому, с племянницею, а Злотопольскую мне, Энгельгарду, с сестрами, разпределил оныя на лица в племенах, и кто желал принял, те все введены во владение, равномерно и наличныя деньги, в сборе с доходов находившиися, так же разделил; после сего оный суд, во вторичный выезд того ж года Ноября 6го дня в имение Смилу, рассматривал как денежныя, так и хлебныя счета и под разным названием реманенты, оныя

по пропорции частей уравнил, скот и инструменты оценил, а хлеб в зерне и немолоченый в снопах по частях разделил, и вышписанных чисел учинил два определения.

2

Таковыми Брацлавского Земского Суда положениями я, Василий Энгельгард, с сестрами моими, будучи недовольны, изъявили сие поданным Правительствующему Сенату прошением; но по оному решения еще не последовало.

3

А ныне мы, поговоря меж себя полюбовно, положили учиненное Брацлавским Земским судом имени Смилы со всеми в определениях значущимись очистками, расчетами и доплатами, на три части разделение утвердить во всей силе и утверждаем, с таковою при том приметкою: 1° Назначенные в разделе мне, Николаю Высоцкому, с племянницею моею Дарьею Лопухиною части, в таком точно состоянии как они нам по разделу получены без всякого изъятия со всеми принадлежащими к ним правами и преимуществами, означенными в определениях Брацлавского Земского Суда, уступаем в вечное и потомственное владение Генерал Порутчику и Кавалеру Василию Энгельгарду с Сестрами его; а я, Василий Энгельгард, с Сестрами моими взамен того отдаем ему, Высоцкому, с племянницею его, то, что мне с Сестрами моими изо всего имения на третью часть определено без всякого изъятия со всеми к ней правами и преимуществами, означенными в Определениях Брацлавского Земского Суда и в таком точно состоянии как оне были при отделе вышписанным Судом. 2° Поелику же переменяя части, наш дом Энгельгардов получить должен часть, назначенную Судом дому Высоцкого с племянницею, с таким количеством крестьян, сколько оных при разделе было по инвентарям, равномерно взамен того, и я, Высоцкий, с племянницею должен получить часть дому Энгельгардов, Судом назначенную, в таковом же состоянии; а по тому буде бы по разделе в которой части крестьян, значущих в инвентарях побегам, или другими случаями убыло, в таком случае часть части по пропорции доходу в тех же инвентарях, с оных душ показанного, положенною судом ценою заплатить должна по условию, которое между нами в особом обязательстве постановлено, кроме земли, которая по тамошнему обыкновению и цене исключена быть имеет, а как за бежавших и убылых часть части заплатить обязана положенною ценою, то отысканные и явившиеся из убылых должны уже принадлежать той части, которая за них заплатит. 3° Понеже при перемене частей миролюбно согласились, что доходы 1794го года по 5^е апреля 1795 года с части мне, Высоцкому, с племянницею моею, Судом назначенной, принадлежать мне и племяннице моей, а с части, тем же судом назначенной нашему дому Энгельгардов принадлежат нам, то буде есть в которой из сих частей недоимки, то часть части за крестьян, в инвентарях написанных, отвечать должна; с прочих же жителей, по контрактам доход приносящих, каждый отыскивать должен. 4° Издержки на заведение и построение в части, назначенной Судом Дому Высоцкого с племянницею, по свидетельствовании на месте, оценке и по расчету, наш дом Энгельгардов заплатить деньгами должен ему, Высоцкому, и племяннице его, а взаимно есть ли есть подобные издержки в части, назначенной дому Энгельгардов, я, Высоцкий, с племянницею тоже учинить долженствуем. 5° За взятых из числа показанных в инвентарях крестьян мальчиков и девочек

в двор из части, Судом определенной мне, Высоцкому, до семидесяти персон, я, Высоцкий, с племянницею, за каждого мальчика по сту рублей, а за девочку по пятидесяти рублей заплатит дому Энгельгардов должен и мое, Энгельгарда, с Сестрами миролюбное положение, расчеты и взаимная уплата, должны быть при нас самих, или от нас уполномоченных, нижним Земским Судом, до которого ведомство сие принадлежит, исполнены в течение непременно шести месяцев. 6^о Определенные же части мне, Графу Самойлову, с Сестрою остаются в своей силе по определению Брацлавского Земского Суда без малейшей перемены, равно по постановлению того суда всякие дела в обеспечение каждого части и всякие иски очисчать, законное и справедливое доставлять удовлетворение нам, всем наследникам, обще, остается в своей же силе без малейшей перемены, и сим кончатся между нами и наследниками нашими на все будущие времена в разделе имения и росписания частей, всякого рода неудовольствия и впредь нам и наследникам нашим ни о какой оно перемене ни под каким видом нигде не просить. Касательно ж до принадлежащих на помянутое имение крепостей, как оно имение было все единого владения, то по сему сопряжению и крепостное право на все было одно; почему ныне всем касательным до сего имения крепостям и всякого рода сделкам хранится в архиве, учрежденном при местечке Смиле; с крепостей же и всякого рода документов, до сего имения касающихся, дать списать ныне ж копии засвидетельствованные, дабы оне в судебных правительствах за вероятные приняты быть могли; и сим положением все мы остаемся довольны, а посему и просим, дабы высочайшим Вашего Императорского Величества указом повелено было сие наше по полюбовному условию прошение и данные нам от не находящихся налицо сонаследников доверенности Правительствующего Сената в 3^и департамент принять, и учиненное Брацлавским Земским Судом имение Смилы, ныне в Вознесенском Наместничестве лежащее, относительно распределения и расчетов по Экономии сказанной Смелянского имения, полагая на каждой дом на три части разделение, в декретах прошлого 1794го года Июня 28го и Ноября 6го чисел определенное, с значущимися в сем прошении переменою частей и условиями утвердить во всей силе, и к исполнению куда следует послать указы, и во всем поступать как законы и указы вашего императорского величества повелевают.

Всемиловейшая государиня! Просим вашего императорского величества о сем нашем прошении решение учинить.

Действительный Тайный советник, Генерал Порутчик и Кавалер Василий Васильев сын Энгельгард руку приложил*.

Штатс дама и кавалер, Александра Васильева дочь графиня Браницкая за себя и по доверенности сестер моих Генерал Поручетцы Княгини Варвары Васильевой дочери Голицыной и Генерал Поручетцы Надежды Васильевой дочери Шепелевой руку приложила.

Татьяна Васильева дочь, княгиня Есупова руку приложила.

Генерал маиор и Кавалер Николай Петров Высоцкой за себя и по доверенности племянницы моей бригадириши Дарьи Николаевны дочери Лопухиной руку приложил.

Генерал прокурор и кавалер Граф Александр Николаев сын Самойлов за сим и по доверенности сестры моей Генерал Маиориши Катерины Николаевны

* Для зручності поаркушні підписи спадкоємців розташовано в кінці тексту.

Давыдовой руку приложил.

Штатс Дама Катерина Васильева дочь, Графиня Скавронская, руку приложила.

Сентября ...** дня 1795 года, к поданию надлежит Правительствующего Сената в 3^й департамент. Прошение писал Кавалерской Думы военного Ордена Святого великомученика и Победоносца Георгия Генеральный Писарь Сержантского Чина Николай Иванов сын Селиверстов.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 486, оп. 1, спр. 344, арк. 165–168. Оригінал. Рукопис, чорнила.

** Цифрове позначення дати відсутнє.

№ 3

Року 1796, 12 листопада – 23 грудня. – Висновки комісії, утвореної імператором Павлом I, у справі стосовно фінансово-майнових взаємовідносин між спадкоємцями світлішого князя Г. О. Потьомкіна-Таврійського і князем Ксаверієм Любомирським щодо продажу останнім Смілянського маєтку

В Правительствующий Сенат

От действительного тайного советника
Графа Завадовского, генерал порутчика Попова
и тайного советника Жукова

Представление

По высочайшему Его Императорского Величества Именному Указу от 12 дня ноября сего 1796-го года рассматривали мы дело между наследниками покойного Генерала фельдмаршала князя Потемкина Таврического и генерал порутчиком князем Любомирским о взаимной продаже имений их, по рассмотрении оногo сделан был нами приговор третейского суда и всеподданнейше поднесен Его Императорскому Величеству. Его величество, прочитав оный, высочайше повелеть соизволил дать сему делу законное течение: в следствие чего мы сим Правительствующему Сенату и представляем как Именной Его Императорского Величества Указ от 12-го дня прошедшего ноября, так сделанный нами и всеподданнейше подносимый Его величеству приговор для повеленного исполнения. Подлинное подписали: Граф Петр Завадовский, Василий Попов, Михаил Жуков. Декабря 23-го дня 1796-го года.

Граф Петр Васильевич! По поданному ...* от генерал порутчика князя Ксаверия Любомирского об окончании дела его с наследниками покойного генерал фельдмаршала князя Потемкина Таврического соизволяем, чтоб вы, пригласив назначенных прежде для третейского суда тайного советника Жукова и генерал майора Попова, немедленно оное рассмотрели и по сущей справедливости к концу привели, реша единогласно, а в случае несогласия, по большинству голосов, и донеся Нам, дабы мы по тому могли дать повеление,

---

* Текст пошкоджено.

кому следует, об исполнении по решению. Пребываем к вам благосклонный. На подлинном подписано собственного Его Императорского Величества рукою тако: ПАВЕЛ. В Санктпетербурге ноября 12-го дня 1796 года.

По высочайшему Его Императорского величества Именному указу от 12-го дня ноября сего 1796-го года мы, нижеподписавшиеся, рассматривая дело, производимое между наследниками покойного фельдмаршала князя Потемкина Таврического и генерал порутчиком князем Любомирским, о продаже от князя Любомирского помянутому фельдмаршалу имения под названием Смелою и о уступке от фельдмаршала князю Любомирскому волости, называемой Дубровна, и о взаимных расчетах, относящихся к обязательствам того и другого владельца по приобретению упомянутых имений, и руководствуясь законом и чистою совестью, по убеждению коея внемлем правоте на обе стороны безпристрастно, видим, что существо сего дела такое.

Покойный фельдмаршал князь Потемкин Таврический в 1787 году купил у князя Любомирского Польское имение Смелою за 2 000 000 серебрянных рублей, один миллион монетою тогда же при покупке заплатил ему, а другим остался должен, дав в том князю Любомирскому на письме удовлетворение; долг сей не был выплачен от фельдмаршала по 1790 год, в начале которого в Молдавии в городе Яссах произошли новыя сделки по взаимному соглашению обеих сторон. Самопоследним актом, собственноручным и свидетелей подписом утвержденным, постановлено: 1-е. фельдмаршал на миллион своего долга, три года неплаченного, приписал на свой счет процентов 157 500 рублей. 2-е. Уступил князю Любомирскому в Белорусии волость Дубровну обще с доходами с 1-го генваря 1790 года, предоставляя себе право при совершении на оную крепости исключить из продажи тех людей, каких он пожелает, а сколько по таком исключении наличных мужеска пола душ окажется, за те платил бы князь Любомирский фельдмаршалу за каждую душу по 65 рублей серебром. Во всех статьях такого условия согласно обязался и князь Любомирский, яко: 1-е. Признавая снисхождением к себе от фельдмаршала умеренную цену в продаже Дубровны, оставить его в спокойном владении проданным имением Смелою. 2-е. Вступя во владение Белоруским имением перенял с оным и долг банковый, на нем состоящий. 3-е. Поручился по жене своей, что она в продолжении трех месяцев при быт[ии]* своих родственников продажу ключа Мижырицкого в удобном месте подтвердит. 4-е. Обязался и жен своих претензии с Белоруского имения удовлетворить. 5-е. Регистр неплаченным своим долгам сочинить, и для уплаты оных князем управителям полную власть дать. 6-е. Суммы закладные и всякие долги, по тому регистру означенные, полномочными фельдмаршала заплаченные с процентами, на себя принять и в расчет включить безпрекословно, а для того: 7-е. Из вышепомянутого 115 7500 рублей, ему в уплату следовавшего, предоставил фельдмаршалу 557 500 рублей на заплату долгов его, на Смелой состоящих, с тем, что, когда бы суммы сей на удовлетворение оных было недостаточно, отвечать ему в таком случае всеми имениями и самою Дубровною, по заключении сего последнего условия, отделя назначенную сумму самим князем Любомирским на заплату его долгов из 1 15 7500 рублей 55 7 500 рублей, оставался фельдмаршал за Смелою должным ему толко 600 500 рублей; из представленных же со стороны наследников документов и квитанций, оказывается, что покойный фельдмаршал во исполнение взаимного условия не толко ту сумму 557 500

рублей, но сверх оной еще 208 564 рублей заплатил долгов по обязательствам князя Любомирского, что и составляет вообще от фельдмаршала выданных князю Любомирскому и за его заплаченных долгов 1 766 064 рублей, вычтя сию уплату из 2 157 500 рублей за покупку Смелой, должных князю Любомирскому денег, в остатке было 391 436 рублей, по существу Ясского договора уже сию оставшуюся сумму не следовало отдавать князю Любомирскому, а приходило обратить оную к расчету за уступленное имение Дубровну по тому, что приобретение по цене, назначенной в уступке, востребовало заплаты больше от князя Любомирского нежели что ему за Смелую фельдмаршал недоплатил, ибо Графство Дубровеньское, за исключением из 28 289 душ 957, переведенных с фабрыками в Екатеринославскую Губернию, имеет 27 332 души по обязательству князя Любомирского, полагая душу в 65 рублей, выходит сумма 1 776 580 рублей, уменьшая оную исключением лежащего на том имени банкового долга, которого от 17 февраля 1787 года по сие время числится 593 258 рублей, также и остаток долгу за Смелу 391 436, да по счетам Смеляньским и Дубровеньским 103 246 рублей, и того 1 087 946 рублей, а прибавка к капиталу, за Дубровну следуемому, то есть к 1 776 580 рублей 23 044, коими должен князь Любомирский Канторе Дубровеньской всего из капитала 1 799 624 рублей вычитая 1 087 940 рублей досталныя 711 684 рубли по точности договора должен был князь Любомирский заплатить фельдмаршалу, а теперь его наследникам. Се истинна, извлеченная без всякого напряжения из существующих взаимных условий и ясных по оным о суммах счетов, по основанию коих очищается долг фельдмаршала, а вишепомянутой начот падает на князя Любомирского. В совестном суде Санктпетербургской губернии дело сие разбираемо было и мнение онаго согласуется вишеписанным. Законы писанные и совесть – побудитель непорочных сердец, хотя действуют воедино, чтобы удерживать правоту в деяниях человеческих, но образ в том убеждается предписан суду точной, совесть же клонит внутреннее ощущение познавать вину и правость нестесняясь на то установлениями, и для того часто бывает, что обвиняемого законом совесть милует, – по сему пути мы входим в разбор подлежащего дела, в котором обе стороны подвергают свои жребии единому нашему суду. От закона мы ясно видим, что князь Любомирский, возводя тяжбу, невозможен юридически разрушить точность своих обязательств, в обличении его всегда сии предстанут, равно и непреложныя той земли права, заставляющие всякого, кто чем обязался выполнить по договору или записям письменным, а внимая его словам якобы покойный фельдмаршал наедине обещал чрез губернатора Сенельникова заплатить больше за Смелую, нежели в крепости поставлена сумма 2 000 000 рублей, какова будто написана только примерно пока удостоверится о доходах с того имения. Мы не берем на нашу совесть утверждать было ли то или нет: ссылка на умерших ничего не доказывает, мы прочли все о покупке договоры, со вниманием читали и всю приватную переписку, но нигде о подобном ни словом не упомянуто при явном изобличении в противном, ибо договоры тому противоречат, голыя слова более чем вероятны, навлекая сей вид, говорит он также, что Смелую продал дешево, оценивая имение по доходам в 4 000 000, всякому неведущему дела пункт сей побуждением будет признавать продавца убыток, хотя в существе добровольный, ибо фельдмаршал в самом деле из сей деревни выше 200 000 рублей получал дохода. Однако же вещи дают о себе различное по-

нятие, когда их представляем в прошедшем или настоящем быту. Надобно знать положение, в каком был князь Любомирский, продавая свое имение: он носил, так сказать, одно только имя владельца, а деревни по его величайшим долгам были в чужих руках позакладаны, приговоры судов, право заимодавцов и тяжбы по землям ввергали его в неизбежную крайность, избавителя от оной ни в ком он не мог найти, хотя предлагал другим продажу имения и дешевле состоявшейся, оприч покойного фельдмаршала, к которому личное уважение в Польше и готовый капитал в монете возмogli извлечь продавца из пропасти долгов, выручить имение от владевших уже оным, удовлетворить всем Статьям их притязаний, без чего ему и во владение проданным нельзя было войти; и того полагать не должно, чтобы волость Смелянская при продаже в том же состоянии была, в какое она приведена при новом владельце; покойный фельдмаршал сверх продажи от князя Любомирского прикупил у тамошних соседей знатныя имения, употребляя на то до полмиллиона рублей, населились при его владении многие слободы волными людьми, от чего прибавилось в том имении до 18 000 душ в селениях, которые в крепости не состоят, следственно и доход возвысился как от такого приобретения тоже и от способов случайных, каковы не всякому хозяину подлежат, равно потому ползу с имения, перешедшего в другие руки, несправедливо было бы по прошествии многих лет ценить одинаково, коих при продаже ни количеством, ни устройством не ровнялось оное настоящему своему состоянию; прибавляем к сим обстоятельствам еще и то, что имения большыя всегда продаются дешевле против малых, ибо миллионы денег редкие люди имеют, с малыми капиталами покупателей больше, как, наоборот, и самая Дубровна князю Любомирскому вообще уступлена ценою низкою по 65 рублей душу, а в Белоруссии почти обикновенно за душу платят по 80 и по 100 рублей.

Вышеписанным образом взирая с обеих сторон на точность дела, закон нас не убеждает признавать сделанную с нарушением оного в чем-либо обиду князю Любомирскому, роптание же его неосновательное, противу полагать можем его же виною необходимое следствие, что он не имел иного способа выкупиться из неоплатных долгов как только продажею своего имения, которое хотя велико есть, но в замену того он немалым же да и спокойным помещыком учинился в Белоруссии, владея Дубровоною, от которой числилось ежегодного дохода, коим он от времени уступки и пользовался, до 150 000 рублей, долг на оном банковской облегчительно может выплачивать частию только дохода, а чрез одиннадцать лет и весь очистить в свою пользу, в протчем изменили бы мы чистой нашей совести, естли бы утверждали, что выгоды в сем деле обоюдно равны, чего и быть не могло по неровному обеих сторон положению, ибо князь Любомирский отчаялся своими долгами, покойный фельдмаршал имел готовый капитал; первый яко страждущий искал спасавшей его помощи, другой без своей выгоды необязан был оную творить. Соглашение в том было взаимно по доброй воле и без принуждения, таким образом, хотя обреталось больше пользы на стороне фельдмаршала от покупки дешевой, чем перешло оной князю Любомирскому, но и сей отнюдь не разрушил своего состояния, получа миллион рублей в монете, да и в имении, дающем полтора ста тысяч дохода, оценя оное пятью процентами три миллиона рублей, далее же голос и самой совести не может посягнуть на опровержение вещи, законом

утвержденной.

Сообразя вещество дела и взаимныя обеих сторон притязания, дабы соделать конец оным и прекратить всю тяжбу, прилагая к закону внушение нашей совести, определяем сим нашим третейского суда решением быть тако:

1-е. Наследники фельдмаршала князя Потемкина Таврического да уступят князю Любомирскому причитающиеся на основании Ясского условия в доплату от его за Дубровну 711 684 рублей из уважения, что выгоды приобретенного имения по его цене вознаграждают такову уступку.

2-е. Князь Любомирский, получая таковое снисхождение, должен по своим обязательствам из собственного Белорусского имения удовлетворить претензии к нему своих жен, в чем, яко семейном своем деле, он сам отзывается, не встречает себе ни тягости, ни затруднения. Сие относится наипаче к Мижырицкому ключу, принадлежащему нынешней его жене, по согласию которой муж учинил продажу с протчим Смеляньским имением.

3-е. Взаимные счета по хозяйствам Смеляньскому и Дубровеньскому с обеих сторон уничтожить, в которых нет ни которой стороне значущей выгоды, а прекословия и затруднения необъятны.

4-е. Примирение таково обеим сторонам должно утвердить вечное и спокойное владение как наследникам покойного фельдмаршала всем имением без изъятия, что продано от князя Любомирского, так и князю Любомирскому уступленного в Белорусии от покойного фельдмаршала, и друг к другу отъныне ни исков ни под каким видом не чинить и от посторонних людей, ежели бы какие произошли иски по Смеляньскому или Дубровеньскому имениям, то всяк настоящий владелец сам по оным отвечать должен, а ни князь Любомирский, наследники князя Потемкина, ни сии его к защищению против того своего права да не привлекают. Декабря 11-го дня 1796 года.

На подлинном подписали:

Действительный тайный советник граф Петр Завадовский

Генерал порутчик Василий Попов

Тайный советник Михайло Жуков

Скрепил секретарь Павел Аносов.

С подлинным читал губернский секретарь Василий Рябаш.

Держархів Черкаської області, ф. 90, оп. 1, спр. 1, арк. 2–4 зв. Копія.

Рукопис, чорнила.

Marynovs'kyi Yu.

The article and the documents (as its components) offer a profound research of Smilianshchyna as the Grand Duke H. Potiomkin-Tavriis'kyi's property in the context of his motives respecting buying the given estate from Duke F. Liubomyrs'kyi. Due to some new archival documents introduced in the scientific circulation for the first time, the authors try to examine the initial stage of this "H. Potiomkin's heritage" division between his genetic relatives, as well as delimit the territory, with the numbered list of inhabited localities included.

ДО ІСТОРІЇ АРХІВНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

Віктор ДАНИЛЕНКО, Святослав ЮСОВ

**АРХІВІСТ, АРХЕОГРАФ, ІСТОРИК
ПАНТЕЛЕЙМОН ГУДЗЕНКО: ДІЯЛІНІСТЬ У 1941–1945 рр.
У КОНТЕКСТІ РОБОТИ АРХІВНИХ ОРГАНІВ УРСР**

Пантелеймон Петрович Гудзенко (1907–1994) – знаний український архівіст, археограф та історик. Учений належить до когорти людей, що ввійшли до історії вітчизняного архівного будівництва як фундатори системи¹. Упродовж 1930–1940-х рр. він займався науково-дослідною й адміністративною роботою в центральних архівних установах України – спочатку в Центральному архіві революції (далі – ЦАР), а з 1933 р. – в Архівному управлінні, від 1939 р. був заступником начальника Архівного управління НКВС УРСР, а з 1943 р. по 1948 р. – начальником цього органу управління архівною справою.

Метою даного дослідження є спроба висвітлення діяльності П. Гудзенка під час Великої Вітчизняної війни в контексті роботи архівних органів УРСР. Існує чимало колективних та індивідуальних праць, де розглядається зазначений період в історії архівної справи в Україні, в яких тією чи іншою мірою згадується П. Гудзенко². Це, насамперед, загальні або спеціалізовані видання, присвячені історії архівної справи в Україні. Втім, дані дослідження якраз і створюють відповідний історичний та історіографічний контекст для висвітлення його діяльності.

Роботі П. Гудзенка в Архівному управлінні найбільше уваги приділено в монографіях О. Мітюкова “Радянське архівне будівництво на Україні (1917–1973)” та І. Мищака “Архівна справа в Україні середини 1940-х – середини 1960-х років”. У тій частині книги О. Мітюкова, де висвітлюється період від початку до середини 1940-х рр., П. Гудзенко згадується як один з очільників архівних органів УРСР, що брав участь в організації евакуації архівних матеріалів в перші місяці війни, очолював роботу оперативної групи УДА НКВС УРСР у прифронтовій зоні в 1942–1943 рр., керував архівною системою під час відновлення її діяльності тощо.

Другий розділ згаданого дослідження І. Мищака, що має назву “Архівна справа в Україні в період відбудови (1943–1955 рр.)”, присвячений розкриттю таких аспектів діяльності архівних органів під час війни, як відновлення роботи архівних установ, комплектування та впорядкування архівів, їх науково-інформаційна діяльність, підготовка кадрів ар-

хівістів, відбудова та зміцнення матеріальної бази архівів, повернення документальних матеріалів з-за кордону тощо. При висвітленні цих та інших аспектів автор неодноразово позитивно згадує П. Гудзенка.

Заслуговує на згадку стаття самого П. Гудзенка в одному з номерів Науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління за 1958 р., в якій ідеться про діяльність архівістів України в роки війни³. Стаття є водночас і джерельним матеріалом, оскільки містить спогади П. Гудзенка, і науковою працею, тому що спирається на аналітично опрацьовані автором різноманітні джерела. У ній наведено, зокрема, ряд фактів з приводу відрядження П. Гудзенка в Румунію в 1945 р., про які інші джерела не повідомляють.

З нагоди 100-річчя від дня народження вченого силами науковців відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України підготовлено збірник, присвячений ювілею П. Гудзенка. У першій (ювілейній) його частині вміщено біографічний нарис “Пантелеймон Петрович Гудзенко: наукова і науково-організаційна діяльність” за нашим авторством⁴. Там, зокрема, висвітлюється робота П. Гудзенка в роки Великої Вітчизняної війни, але на обмеженому джерельному матеріалі, оскільки при його підготовці не були використані матеріали родинного архіву та переважна частина матеріалів з фондів ЦДАВО України. Цю джерельну лакуну якраз і заповнює дана публікація.

* * *

З початком агресії Німеччини проти Радянського Союзу діяльність архівних установ УРСР підпорядковувалася вимогам воєнного часу: першочерговим завданням стала евакуація документів у глибокий тил, яка відбувалася з липня по вересень 1941 р.⁵ Уже станом на початок липня 1941 р. Архівне управління НКВС УРСР (так із 6 червня 1941 р. став називатися Архівний відділ НКВС⁶) визначило порядок евакуації архівів. Невідкладному й обов’язковому вивезенню підлягали секретні й надсекретні фонди, що мали оперативне значення для НКВС. Наркомат зводив функції архівів до виконання “оперативних і наукових” завдань секретної поліції, тому, як іронічно зауважила П. К. Грімстед, збереження національної спадщини навряд чи входило до цих завдань⁷. До категорії “першочергових для евакуації” було віднесено також джерела з історії революційної боротьби. Тому, беручи до уваги неочікувано стрімке просування частин вермахту вглиб території Радянського Союзу, такі пріоритети евакуації визначили те, що найдавніші й найцінніші українські фонди, зокрема актові книги XVI–XVIII ст., залишились окупантам⁸.

За постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 27 червня 1941 р. усі цінності, які неможливо було вивезти, мали бути знищені. Наприкінці червня відповідні вказівки отримали й архівні установи УРСР. Керую-

Співробітники УДА НКВС УРСР у перші дні після визволення м. Києва від нацистів. Зліва направо: І. І. Кирей, Г. С. Пшеничний, А. Т. Юрченко, П. П. Гудзенко, С. М. Качур, П. І. Павлюк, Л. І. Добровольська, І. П. Олійник, Л. С. Кондаков, Л. В. Белявський. Листопад 1943 р.

чись політичними і вузьковідомчими директивами, керівники архівних органів НКВС наказували знищувати документи і матеріали, які не вдавалось евакуювати. Окрім цього, значна частина документів загинула через вибухи, пожежі, внаслідок поганих умов зберігання у непристосованих для цього приміщеннях⁹.

Заступник начальника Архівного управління П. Гудзенко (посаду начальника до жовтня 1943 р. обіймав М. Шклярів) був одним з головних організаторів робіт з евакуації документів державних архівів УРСР. Очевидно, що ця робота проводилась у вкрай важких умовах. Необхідно було у стислі строки відібрати найважливіші документи (звичайно, з точки зору керівництва НКВС), подеколи навіть під час бомбардувань і артилерійських обстрілів. Цю роботу здебільшого виконували невідповідно чи навіть малоосвічені люди, що було наслідком довоєнних репресій серед архівістів, а також пояснювалося звичайною нестачею людей у зв'язку з мобілізацією на фронт. Остання обставина ще більше поглибила катастрофу українських архівів. Про все це пізніше сам П. Гудзенко писав так: "З десятків тисяч справ відбиралися тільки найцінніші документи, що вимагало дуже великих зусиль і знань, бо хотілося зберегти хоч до певної міри систематизацію. Людей було мало, працювали переважно жінки або літні чоловіки та інваліди"¹⁰.

У листі П. Гудзенка до Головного архівного управління (далі – ГАУ) НКВС СРСР від 8 серпня 1941 р. підбито деякі підсумки евакуації по областях. Тут ідеться, зокрема, про успішну евакуацію оперативних (!) матеріалів з Києва, Львова, Одеси, Полтави, Сталіно, Станіславова і Чернігова. У той же час Волинському облдержархіву “евакуювати не вдалося нічого – всі матеріали розробки знищені нашими співробітниками”, а от Житомирському облдержархіву матеріали “вивезти не вдалося через ненадання вчасно вагонів”. П. Гудзенко вказує, що виявлення і знищення “непотрібних документів” проводилося згідно з інструкцією ГАУ НКВС СРСР¹¹. Отже, зрозуміло, що українські архівісти, в тому числі П. Гудзенко, мусили виконувати накази центрального архівного керівництва, яке, у свою чергу, виконувало директиви НКВС СРСР.

У рапорті П. Гудзенка від 9 вересня 1941 р., надісланого ним до начальника ГАУ, вказується, що всі матеріали українських архівів, що “не мають оперативного і наукового значення (макулатура), знищені”. Проте, не вдалося евакуювати “основну частину документів держархівів” через відсутність транспорту. В підсумковій доповідній записці від 8 грудня 1941 р. стосовно результатів евакуації українських архівів, відправленій начальником УДА НКВС УРСР М. Шклярим до І. Нікітінського, начальника ГАУ НКВС СРСР, наголошувалося: “Евакуйований матеріал являє собою найбільш цінні документи, оскільки відправка їх з усіх архівів відбувалась у **вибірковому порядку*** і проводилася під безпосереднім моїм і т. Гудзенка керівництвом, а також начальників архівів”¹².

Отже, М. Шкляр називає головну причину того, чому не було евакуйовано “основну частину документів держархівів”: це не стільки відсутність транспорту (що, безумовно, мало місце), скільки “вибірковий порядок” евакуації документів (власне, це засвідчують цитовані вище слова П. Гудзенка). Дослідник тогочасної історії архівної справи в Україні І. Мищак, аналізуючи причини масової загибелі й знищення документів, на перше місце ставить “неспроможність” радянських архівістів евакуювати переважну частину архівних фондів у тил¹³. Вона була викликана загальним характером німецького “бліцкригу” і невідповідністю Радянського Союзу до такої війни. Архівні евакогрупи не мали ні часу, ні кадрів, ні транспорту, ні військового захисту від нальотів німецької авіації, щоби провести нормальну евакуацію фондів архівосховищ. Очевидно, що провина в цьому архівістів, передусім їхнього керівництва, була мінімальною. Стосовно іншої причини, яку І. Мищак ставить на друге місце (а ми – на перше! – *В. Д., С. Ю.*), тобто “небажання” евакуювати більшу частину архівних фондів, то його слід віднести на рахунок керівництва НКВС у цілому, а не підпорядкованій наркомату архівної служби.

* Виділено нами. – *В. Д., С. Ю.*

У цифрах результати евакуації виглядають так: до початку жовтня 1941 р. до тилу було вивезено 60 вагонів – близько 6 500 фондів держархівів, 1,5 млн. справ, а також близько 700 тис. справ з фондів партархівів¹⁴. Не було евакуйовано досить велику кількість документів – близько 27 млн. одиниць зберігання і 600 тонн розрізаних документів¹⁵. Усього ж, за роки війни, згідно з офіційними даними (станом на середину 1945 р.), було з різних причин втрачено близько 11,35 тис. фондів обсягом до 46 млн. справ¹⁶.

Архівне управління НКВС УРСР і столичні архіви було спочатку евакуйовано до Харкова (на початку липня)¹⁷, а у вересні 1941 р. – до Златоуста (Челябінська область РРФСР). Із завершенням евакуації у жовтні 1941 р. відбулася реорганізація Архівного управління в Управління державними архівами (УДА) НКВС УРСР¹⁸. Важливим завданням УДА було виявлення і збирання документів періоду Великої Вітчизняної війни. З цією метою циркуляром НКВС УРСР від 16 лютого 1942 р. на начальників управлінь і райвідділів НКВС покладалося завдання разом з представниками архівів забезпечити виявлення, концентрацію й охорону архівних документів, друкованих і періодичних видань, що відображають історію “боротьби радянського народу проти фашистських загарбників”¹⁹.

Задля мобільності дій за останнім напрямком у прифронтовій зоні ще у вересні 1941 р. була створена спеціальна група УДА НКВС УРСР, яка з початку 1942 р. отримала назву оперативної (згодом її інколи для зручності іменували Центральною оперативною групою – ЦОГ, з метою вирізнення серед інших оперативних груп, створених пізніше; ми також називатимемо її саме так). Вона складалася з працівників архівів і чекістів. Її діяльність у 1941 р. і в першій половині 1942 р. поширювалася на неокуповані території України²⁰. Сам П. Гудзенко, який очолював цю групу, свідчив, що тоді діяли дві групи: його (в районі Ворошиловграда) і група П. Павлюка (в районі Харкова). Цікаво, що разом з П. Гудзенком спеціальні завдання виконували такі архівісти, як І. Кірей і майбутня дружина П. Гудзенка – Л. Добровольська (пізніше до них приєдналися О. Безуглий і М. Кравченко), а разом з П. Павлюком працював, зокрема, І. Олійник. Харківська група у жовтні 1941 р. виїхала в евакуацію до Златоуста. Таким чином, як зазначав П. Гудзенко, “з жовтня 1941 р. до липня 1942 р. працювала одна оперативна група Архівного управління”²¹.

У перші місяці роботи опергрупа збирала переважно фронтові газети. Утім, їм траплялись і трофейні документи: наприклад, у січні 1942 р. у районі Лозова – Барвінкове серед документів вермахту була знайдена, зокрема, секретна інструкція за підписом начальника німецького генштабу фон Браухіча “Про боротьбу з радянськими партизанами”, яка була негайно перекладена російською мовою і відправлена до

Москви²². У січні 1942 р. за вказівкою РНК і УДА НКВС УРСР ЦОГ знову була направлена до звільненого (у перший раз) Ворошиловграду (вона прибула туди 4 лютого²³), де спочатку зайнялась організацією роботи архівних установ у прифронтових районах, а надалі – виконанням інших завдань. Діяльністю цієї групи керував П. Гудзенко. Згодом він здійснював загальне керівництво й іншими оперативними групами²⁴. У ряді документів (плани, звіти, тощо) окреслено головні завдання, поставлені перед ЦОГ. Це, зокрема: виявлення і збір документальних матеріалів для використання в оперативних цілях; збір і концентрація документів з історії війни; забезпечення збереження документальних матеріалів державних історичних архівів на території, звільненій від окупантів, тощо²⁵. За планом роботи ЦОГ вона мала організувати також “дочірні” опергрупи для Харківської, Сталінської, Дніпропетровської, Сумської і Полтавської областей²⁶. Станом на весну 1942 р. така група була створена лише для Сталінської області²⁷.

На другий квартал 1942 р. П. Гудзенко (згідно із вказівками керівництва і виходячи з реального стану роботи групи) планував розширення масштабів діяльності ЦОГ²⁸. Передбачалося започаткувати роботу з організації й налагодження діяльності архівних органів у вже звільнених областях і районах УРСР або тих, які ще не були окуповані. Вище архівне керівництво виходило з того, що відступу радянських збройних сил, аналогічного тому, який мав місце у 1941 р., уже не буде, і можна відновлювати і розбудовувати архівну систему в неокупованій частині УРСР. Однак подібні сподівання були передчасними: новий наступ вермахту 1942 р. зруйнував ці плани.

На початку липня 1942 р. у зв'язку з воєнними діями ЦОГ вибула до м. Енгельс, розташованого на р. Волзі²⁹ (тут, до речі, знаходилося УДА НКВС СРСР на чолі з І. Нікітинським). Загалом, оперативна група діяла (враховуючи пересування фронту і відповідні зміни в дислокації) на теренах Південного, Сталінградського, Донського, Воронезького і Першого Українського фронтів³⁰. Підкреслюючи значення ЦОГ у системі архівних органів УРСР воєнного часу, П. Гудзенко зазначав, що група “являлася живою ланкою, що зв'язувала Управління Держархівів УРСР з фронтом, з Україною”³¹.

Отже, в середині липня 1942 р. група прибула до м. Енгельс. Окрім продовження концентрації документів періоду німецько-радянської війни, група проводила евакуацію документів держархівів України з міст Балашова і Сталінграду³² (в останньому знаходилися архівні фонди Одеського облдержархіву³³). Виконуючи перше завдання, ЦОГ упродовж 1942 р. збрала 1 761 примірник радянських газет, близько 9,5 тис. примірників брошур, листівок, журналів. У рамках завдань, пов'язаних зі збором матеріалів про війну, ЦОГ виявляла та вивчала трофейні архіви³⁴. Уже протягом 1942 р., окрім газет, співробітники групи збрали

10 тис. документів трофейного походження, у т. ч. інструкції й настанови німецького командування, діловодні матеріали окремих частин і підрозділів вермахту, особисте листування німецьких військовослужбовців, фотодокументи тощо³⁵. Внесок керівника групи у цю справу особливо проявився під час операції ЦОГ на Сталінградському фронті, за участь у якій він отримав у 1945 р. бойову державну нагороду – медаль “За оборону Сталінграда”³⁶. Група виконувала урядове спецзавдання з липня по вересень 1942 р. у м. Сталінграді, а після цього, до лютого 1943 р., – у районі дій Сталінградського і Донського фронтів³⁷. Багато німецьких документів, особливо “аусвайси” (перепустки) були передані для штабів партизанського руху з метою використання в тилу ворога: по них прилітав з Москви спеціальний літак³⁸.

У листопаді 1942 р. у своєму листуванні з начальником УДА НКВС УРСР М. Шкляровим (знаходився у м. Златоусті) П. Гудзенко виступив з низкою ініціатив з приводу планування роботи ЦОГ на 1943 р. Слід взяти до уваги: оскільки заступник начальника, на відміну від начальника УДА, час від часу перебував у м. Енгельсі, де працювало ГАУ НКВС СРСР, він раніше, ніж його безпосередній начальник у Златоусті, отримував нові накази, інструкції тощо³⁹. Тому П. Гудзенко і звернув увагу М. Шклярова на те, що, по-перше, при складанні планів слід обов’язково передбачати виявлення й облік документальних матеріалів для “Надзвичайної Державної Комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників і їх посібників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР”⁴⁰. По-друге, П. Гудзенко виступив з ініціативою стосовно збору даних по всіх областях УРСР і по кожному об’єкту про те, що саме мали на балансі (кількість документальних матеріалів, бібліотечні фонди, обладнання, інвентар, будинки та ін.) архівні органи перед війною. Причому виконання цього завдання, на думку П. Гудзенка, слід було розпочати без зволікань. Ці дані, вважав він, дадуть можливість при звільненні областей України відразу побачити, що залишилося, і “таким шляхом у нас буде повна картина про заподіяні нам збитки для подання цих даних Державній Комісії”⁴¹. По-третє, бажано було б, зазначав П. Гудзенко, якнайшвидше організувати роботу з розробки документів періоду війни, що надходили до Центрального державного історичного архіву (ЦДІА)⁴².

Отримавши листа від М. Шклярова⁴³, який підтримав ініціативи П. Гудзенка, заступник начальника УДА звернувся до безпосереднього керівника з новим посланням, де мотивував і деталізував розділ плану щодо виявлення й обліку документальних матеріалів для Державної комісії. У листі П. Гудзенко запропонував скликати в Златоусті нараду для ґрунтовного складання плану нових завдань⁴⁴. Така нарада була скликана вже у грудні 1942 р. Ще до її проведення П. Гудзенко підго-

тував план роботи ЦОГ на перший квартал 1943 р., де, з-поміж інших, передбачалося виконати й названі вище завдання⁴⁵.

Результати Сталінградської битви вселяли надію в якнайскоріше визволення України, а відтак було необхідно планувати роботу з відновлення радянської архівної системи та відбудови архівного господарства. Прикметно, що П. Гудзенко в одному з офіційних листів (грудень 1942 р.) передбачав: у вересні 1943 р. УДА буде працювати в уже звільненому Києві⁴⁶ (він помилився лише на два місяці!).

Отже, планування на 1943 р. було обговорено 29–30 грудня 1942 р. у м. Златоусті на нараді керівників евакогруп та начальників центральних державних архівів УРСР. У цей час уже було звільнено від ворога значну частину Ворошиловградської, Сталінської і Харківської областей, і необхідно було відновлювати роботу архівних установ⁴⁷. Організація роботи з відновлення архівної мережі, згідно з рішенням наради в січні 1943 р.⁴⁸, була доручена ЦОГ у складі П. Гудзенка і Г. Пшеничного, які наприкінці цього місяця прибули до райцентру Мілове Ворошиловградської області, де й розпочали роботу⁴⁹ (як згадував П. Гудзенко, вони добиралися на попутних машинах, що доставляли на передову боеприпаси)⁵⁰.

У лютому–березні 1943 р. ЦОГ на чолі зі старшим лейтенантом держбезпеки П. Гудзенком налагодила роботу Ворошиловградського облдержархіву, його філіалу в м. Старобельську⁵¹ та ряду районних архівів Ворошиловградської і Харківської областей. Зі звільненням (у перший раз) Харкова 16 лютого група прибула для налагодження архівної роботи і до цього обласного центру⁵². Робота групи проходила у складних умовах: більшість приміщень архівів були зруйновані або вимагали капітального ремонту. Значні труднощі виникали і в доборі кадрів⁵³. Із захопленням вермахтом Харкова вдруге у березні 1943 р. ЦОГ передислокувалася до Чугуєва, а згодом – до Куп'янська⁵⁴.

Досвід роботи групи в ці місяці був узятий до уваги керівництвом НКВС УРСР, яке 23 квітня 1943 р. затвердило «Інструкцію щодо організації роботи органів Управління державними архівами НКВС УРСР

Начальник УДА НКВС УРСР капітан П. П. Гудзенко виступає з доповіддю на Республіканській нараді істориків-архівістів. Київ. 15 травня 1945 р.

Учасники Республіканської наради істориків-архівістів УРСР.
Перший ряд: (зліва направо: Побединський, невідомий, Жбанков, Г. Пшеничний,
Г. Ганночко, Педашенко, Гусева, Л. Белявський, другий ряд: Марковський,
В. Стрельников, П. Гудзенко, Максаков, П. Павлюк, С. Шевченко, І. Олійник.
м. Київ, 1945 р.

в районах України, звільнених від німецько-фашистських окупантів”. У ній визначалися головні завдання відбудови архівного господарства республіки: відновлення діяльності відділів держархівів УНКВС областей, обласних архівів та їхніх філіалів, міських і районних архівів; виявлення і концентрація документів періоду війни; використання архівних матеріалів в оперативних, наукових і агітаційно-пропагандистських цілях; збирання матеріалів про злочини нацистів та надання допомоги місцевим комісіям у складанні відповідних актів⁵⁵.

Перед ЦОГ окремо ставилося завдання виявлення й концентрації документів періоду війни. Група повинна була, зокрема, збирати акти, кіно- і фотозйомки, листування, записи допитів полонених, накази і розпорядження німецького командування, різні документи установ і організацій тощо. Повноваження П. Гудзенка і групи були досить високими, оскільки всі командири військових частин і начальники відділів контррозвідки “СМЕРШ” мали всіляко сприяти роботі групи і передавати їй начальникові всі відповідні документи⁵⁶.

Подальше звільнення території УРСР від окупантів, що відбувалося влітку–восени 1943 р., створило сприятливі умови для відновлення на цих територіях мережі архівних установ. Значна увага приділялася питанню забезпечення збереження матеріалів. На прохання наркома внутрішніх справ УРСР В. Рясного командувачі фронтів, які діяли на

теренах України, видали накази щодо збереження документів⁵⁷. Їхні копії надавалися кожній опергрупі УДА НКВС, що діяла в тій чи іншій звільненій області України. Копію першого такого наказу від 8 вересня 1943 р., виданого командувачем Воронезького фронту О. Ватутіним, отримав і П. Гудзенко⁵⁸.

Наприкінці серпня⁵⁹ ЦОГ УДА розпочала відповідну роботу в м. Харкові; до 15 вересня тут уже почали діяти відділ УНКВС, обласний і десять районних архівів тощо. Тоді ж у Харкові на основі ЦОГ УДА НКВС УРСР та з урахуванням досвіду її роботи було сформовано кілька оперативних груп для відновлення діяльності архівних установ в інших областях республіки⁶⁰. Далі шлях ЦОГ пролягав через Полтаву на Київ⁶¹. 16 листопада 1943 р. її працівники прибули до щойно визволеного Києва, де групу було реорганізовано в УДА НКВС УРСР⁶².

Отже, наприкінці листопада 1943 р. у столиці України розпочало свою роботу УДА НКВС УРСР, виконуючим обов'язки начальника якого з жовтня 1943 р. було призначено старшого лейтенанта держбезпеки П. Гудзенка⁶³ (він став начальником згідно з наказом від 3 січня 1945 р.⁶⁴; у листопаді того ж року йому присвоїли звання майора⁶⁵). Призначення П. Гудзенка начальником УДА, як припускаємо, було наслідком того, що його попередня робота на чолі ЦОГ була досить високо поцінована керівництвом, адже саме завдяки організаторському хисту П. Гудзенка, його вмінню налагоджувати ефективну взаємодію різних служб і людей, енергійності і високій працездатності вдалося виконати ряд важливих завдань, поставлених перед оперативною групою, зокрема: з виявлення, концентрації архівних документів, друкованих та періодичних видань періоду війни; евакуації архівних документів влітку 1942 р.; з відновлення діяльності архівної мережі України в 1943 р.; використання архівних матеріалів в оперативних, наукових і агітаційно-пропагандистських цілях; збирання матеріалів про злочини окупантів тощо. Новими ж завданнями стали такі: відновлення діяльності центральних держархівів республіки та їх подальша реорганізація; реевакуація архівних фондів; повернення вивезених окупантами архівів; відбудова матеріальної бази архівної системи України та ін.

Згідно з планом роботи УДА на перший квартал 1944 р., підписаним виконуючим обов'язки його начальника П. Гудзенком, передбачалося протягом трьох перших місяців року зробити таке: укомплектувати керівним складом відділи центральних і обласних держархівів; вирішити питання зі штатом ЦДІА (окремим пунктом у плані значиться: організувати ЦДІА, тобто підібрати кадри, приміщення, сконцентрувати документи тощо); укомплектувати штат УДА НКВС УРСР; забезпечити відновлення роботи архівних органів у звільнених від окупантів областях УРСР; організувати віднайдення та використання документальних матеріалів для воєнних і народногосподарських потреб; організувати

облік документів та інструктаж працівників відомчих архівів; по лінії роботи науково-видавничого відділу – видати збірник “про окупаційний режим у Харкові”, підготувати збірники “Окупаційний режим німців на Україні” та “Листи радянських громадян з німецької каторги”, написати статтю “Фальсифікація історії України німецькими окупантами та їх посібниками” тощо⁶⁶. Вказаний у плані на перший квартал 1944 р. збірник документів “про окупаційний режим у Харкові”, дійсно вийшов тоді під назвою “Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині”⁶⁷, і в його підготовці брав безпосередню участь начальник УДА. Ця книжка, видається, була першою опублікованою працею П. Гудзенка.

Весною 1944 р. відбулася перша від початку війни перевірка комісією ГАУ НКВС СРСР роботи українських архівів (перевіряли, власне, роботу центрального апарату в Києві та центральних архівів)⁶⁸. У травні 1944 р. у Києві була скликана⁶⁹ нарада керівників і наукових співробітників УДА, відділу держархівів УНКВС Київської області і Київського облдержархіву⁷⁰. Промовці наголосили на проблемі з кадрами. Так, П. Павлюк вказав на відсутність більш як половини необхідного для налагодження ефективної роботи керівного і наукового складу. Г. Пшеничний відмітив, що відсутність кадрів відбивається на зборі документальних матеріалів та їхній концентрації. Також гальмувала роботу, за його словами, відсутність транспорту. З проханням допомогти архівістам України кадрами до заступника начальника ГАУ НКВС СРСР С. Кузьміна звернувся П. Гудзенко⁷¹.

31 серпня 1944 р. уряд УРСР видав підготовлену й ініційовану УДА постанову, яка передбачала заходи, спрямовані на вирішення багатьох проблем вітчизняної архівної справи, які було порушено на травневій нараді. У постанові, зокрема, йшлося про виділення коштів на будову і капітальний ремонт приміщень архівів, організацію аспірантури при ЦДІА і архівного відділення на історичному факультеті КДУ тощо⁷².

Узявши до уваги пропозицію С. Кузьміна стосовно регулярного проведення виробничих нарад архівістів, УДА організувало протягом 1944 р. десять таких нарад⁷³. На них, зокрема, обговорювалися питання роботи архівів в областях. На кожній нараді виступав П. Гудзенко, який приділяв першочергову увагу питанням покращання роботи місцевих архівів. Загалом, він постійно тримав діяльність архівів України під особистим контролем. На нараді у вересні 1944 р. начальник УДА повідомив присутніх про порушення перед урядом питання про зведення для центральних архівів будинку “недалеко від центру у мальовничій місцевості”. Він також поставив питання стосовно підготовки на історичному факультеті Київського університету 15–20 спеціалістів для роботи в архівних органах⁷⁴ (це було відображено у серпневій по-

станові уряду). У ряді своїх виступів на нарадах П. Гудзенко наголосив: необхідно докласти максимум зусиль до перетворення архівів у науково-дослідні установи⁷⁵.

Архівісти України взяли дійову участь у відбудові міст, заводів, підприємств тощо⁷⁶. У червні 1944 р. УДА навіть провело спеціальну нараду директорів центральних держархівів УРСР і Київського облдержархіву з питань виявлення і використання архівних документів для відбудови Києва і його центральної магістралі – вул. Хрещатик⁷⁷. Необхідну допомогу при відбудові зруйнованих міст, а також об'єктів промисловості України архівні органи надавали й надалі⁷⁸. Як згадує Т. Слюдикова, архівісти “брали участь у відновленні свого міста не тільки пошуками документів для використання їх в народногосподарських цілях, а виходили, як і всі кияни, на Хрещатик розбирати цеглу”⁷⁹.

У грудні 1944 р. у Москві відбулася конференція начальників архівних управлінь і архівних відділів УНКВС республік і областей СРСР, звільнених від загарбників, у якій взяв участь і П. Гудзенко⁸⁰. Він виступив із доповіддю “Досвід роботи по відбудові архівних органів на території УРСР”⁸¹.

Виконуючи завдання зі збору матеріалів про злочини нацистів на території УРСР, архівні установи оприлюднювали результати цієї роботи на сторінках періодичних видань. Так, лише протягом 1944 р. було опубліковано близько 50-ти статей⁸². Велику роботу зі збору документального матеріалу та підготовки його до друку, в тому числі – з історії війни, провадив науково-видавничий відділ УДА, який з грудня 1943 р. очолив колега П. Гудзенка, зокрема і по майбутній роботі в Комісії з історії Великої Вітчизняної війни, Президії АН УРСР та в Інституті історії АН УРСР, Ф. Шевченко⁸³, з яким, за свідченням колег, П. Гудзенко був у найбільш дружніх стосунках. Багато розпоряджень, листів, обіжників та інших матеріалів, що розсилалися УДА як директиви архівним установам на місцях, виходили за підписом П. Гудзенка і Ф. Шевченка. Начальник УДА брав участь у плануванні роботи відділу і в організації його роботи; до того ж, П. Гудзенко очолював Вчену раду при УДА⁸⁴.

Працівники Управління активно готували до публікації збірники документів різноманітної тематики. Так, у списку запланованих до друку видань, датованому червнем 1944 р., значаться такі збірники: “Україна у Вітчизняній війні 1812 р. (10 арк.); “Життя і творчість Т. Шевченка” (20 арк.); “Кирило-Мефодіївське братство” (20 арк.); “Україна напередодні національно-визвольної війни. 1638–1648 рр.” (20 арк.) тощо⁸⁵. Подібна тематика передбачалась і п'ятилітнім планом роботи архівних установ на 1946–1950 рр., що був розроблений УДА і розісланий архівам та нижчим архівним управлінням у вигляді обіжника (від 15 лютого 1946 р., підписано П. Гудзенком і Ф. Шевченком)⁸⁶.

У 1945 р. ГАУ НКВС СРСР ініціювало підготовку тритомного збірника документів “Націоналізація промисловості в СРСР”, у зв’язку з чим П. Гудзенко і Ф. Шевченко доручили начальникам відділів держархівів УНКВС УРСР організувати роботу з виявлення відповідних документів цієї тематики, зняття з них копій і відправлення на адресу УДА⁸⁷. Дану роботу передбачалося завершити у 1947 р.⁸⁸ Саме ця тема (на матеріалах УРСР) пізніше стала предметом докторської дисертації та індивідуальної монографії П. Гудзенка⁸⁹. Таким чином, він, фактично, почав збирати відповідний матеріал для них ще під час роботи на чолі архівних установ України, і суто архівна й археографічна робота згодом органічно перетворилася в дослідну працю з історіописання.

Одними з першочергових завдань архівного будівництва після звільнення України від окупантів були відновлення діяльності центральних державних архівів республіки та їхня реорганізація⁹⁰. У цей період були створені чи відновлені такі архіви, як ЦДАЖР УРСР, ЦДІА УРСР, Центральний державний архів кінофотофонодокументів (ЦДАКФФД) УРСР, їхні філіали у Харкові і Львові. Їх очолили колеги П. Гудзенка – К. Гуслистий (директор ЦДІА в 1944–1945 рр.)⁹¹, В. Стрельський (керівник ЦДІА у 1945–1947 рр.)⁹², О. Юрченко (директор ЦДАЖР; з 1946 р. цей архів очолив майбутній директор Інституту історії АН УРСР А. Скаба)⁹³, Г. Пшеничний (директор ЦДАКФФД у 1943–1978 рр.)⁹⁴ та інші.

Відновлюючи архівну мережу, УДА зіштовхнулося з колосальними труднощами: не було жодного неушкодженого приміщення архівів; не евакуйовані свого часу архівні матеріали, навіть якщо їх не вивезли або не знищили загарбники, в більшості перетворилися на розсип, їх було скинуто з стелажів, перемішано з книгами, газетами тощо (власне, все останнє робили при відступі й самі радянські архівісти, керуючись вказівками керівництва). Війна в багатьох випадках позначилася на умовах зберігання. Зокрема, архівні матеріали часто зберігалися або в не пристосованих для цього приміщеннях або в таких, де через відсутність тривалий час опалення була дуже підвищена вологість, що призводило до враження паперових документів грибком. Щоби запобігти загибелі документів у цьому випадку, керівництво УДА рішуче наголошувало на постійному проведенні всіх можливих заходів для їх урятування, як-от: чищення, просушування, розміщення в кращих приміщеннях тощо⁹⁵. Як зазначав П. Гудзенко у своїй грудневій доповіді 1944 р., лише для приведення в порядок документальних матеріалів, що залишились у київських архівах, “необхідно затратити 654 робочих місяців часу співробітників середньої кваліфікації”⁹⁶.

У своєму дослідженні І. Мишак слушно наголошує, що лише завдяки “вмілим і своєчасним діям архівістів багато документів удалося врятувати від цілковитого знищення”⁹⁷. Так, Київський облдержархів

відновив свою роботу вже на третій день після звільнення міста. За кілька днів листопада 1943 р. архівісти й місцеві жителі зібрали залишки документів цього архіву, що “знаходилися в бліндажах і траншеях, а також були розкидані по всьому подвір’ю Києво-Печерської лаври”⁹⁸. Всі документи було перенесено до сховища і, таким чином, з-під снігу й землі вдалося врятувати майже 30 тис. кг документальних матеріалів⁹⁹.

Загалом, завдяки наполегливій і копіткій діяльності архівістів України, яку організовувало і якою керувало УДА, на території, звільненій від окупантів, вдалось урятувати понад 25 млн. справ¹⁰⁰. Утім, остання цифра (її названо у звіті УДА за 1945 р.), можливо, включає в себе взагалі всі справи, що зберігалися тоді в архівах УРСР, адже в пізнішій публікації П. Гудзенко вказував, що станом на 1 січня 1945 р. було зібрано близько п’ятсот тисяч справ і понад триста тонн документального розсипу¹⁰¹.

Нестача кваліфікованих кадрів значно ускладнювала роботу з упорядкування архівних фондів: на 1 січня 1944 р. в усіх (!) архівних установах УРСР налічувалося лише 285 працівників¹⁰². А тому навіть начальник УДА брав особисту участь у розбиранні та систематизації архівних документів у Києві. На ряді фотознімків з фондів ЦДАКФФД України видно, як під час процесу розбирання архівних фондів начальник УДА приймає і передає далі теки з документами. Співробітники архівів доволі часто працювали допізна або взагалі – по ночах, а у щойно звільненому від окупантів місті діяв режим військового стану. У зв’язку з цим навіть довелося звертатися до коменданта Києва з проханням видати їм перепустки для вечірнього чи нічного пересування містом¹⁰³. Для перевезення документів іноді не було можливості знайти автотранспорт, і це змушувало начальника УДА вести відповідне листування з керівництвом НКВС¹⁰⁴. П. Гудзенко зазначав у своїй доповіді в грудні 1944 р., що через відсутність транспорту доводилося переміщувати матеріали вручну, взимку використовувати санки, влітку – візки. Саме таким чином було зібрано матеріали в більшості архівів¹⁰⁵.

Відновлення діяльності архівних установ у кожному випадку слід було розпочинати з пошуку приміщень та закріплення їх за архівами¹⁰⁶. Перед урядом було порушено питання щодо забезпечення хоча б центральних архівів відповідними приміщеннями¹⁰⁷. П. Гудзенко особисто звернувся до московських архітекторів з проханням допомогти в проектуванні спеціального будинку для центральних українських архівів¹⁰⁸.

У процесі концентрації документів переміщувалися сотні тисяч справ, обладнувалися стелажми архівосховища¹⁰⁹. Відновлення нормальної роботи архівних установ подеколи залежало лише від підключення електроенергії, але домогтися цього було непросто. І знову до вирішення справи підключався начальник УДА¹¹⁰. Деякі архіви створювалися заново, зокрема повністю, з “нуля”, – ЦДАКФФД¹¹¹. Із травня

1944 р. УДА і місцеві державні архіви зазнали реорганізації, зокрема в управлінні почали діяти нові відділи. Проводилася копінг робота з відновлення діяльності (а також реорганізації) відомчих архівів¹¹² тощо.

Серед основних завдань УДА в 1945 р., як вказується у звіті, були такі: пошук і повернення до держархівів УРСР документальних матеріалів, вивезених окупантами за кордон; реєвакуація архівів з тилу; проведення робіт з використання документальних матеріалів у оперативно-чекістських, військових, народногосподарських і науково-видавничих цілях; комплектування архівних органів кадрами і підвищення кваліфікації співробітників тощо¹¹³.

Отже, важливим напрямком роботи УДА були реєвакуація архівних фондів зі сходу СРСР та їх розміщення в архівних установах України. Насамперед були реєвакуйовані держархіви зі Златоустівської евакогрупи, де перебували матеріали УДА, центральних держархівів УРСР тощо. Тут знаходилося близько 25 вагонів архівних документів, значну частину яких повернули в Україну вже 1944 р. Повернення архівних фондів інших евакогруп у зв'язку з нестачею транспорту затягнулося на кілька років. Керівництво УДА, як зазначає І. Мищак, неодноразово зверталось до різних урядових інстанцій з проханням прискорити повернення архівних документів, але це не давало бажаних результатів. Лише із закінченням війни реєвакуацію вдалося завершити¹¹⁴. Це відбулося на початку 1946 р. – було повернуто 1,5 млн. справ найважливіших фондів державних архівів УРСР¹¹⁵. Начальник УДА, як зазначає Н. Платонова, спираючись на матеріали особової справи П. Гудзенка, брав особисту участь у практичному розбиранні та систематизації реєвакуйованих документів¹¹⁶.

Величезну кількість архівних матеріалів було вивезено окупантами. Серед пунктів призначення, до яких потрапляли українські архівні фонди, були тридцять міст і містечок Німеччини, Польщі, Чехословаччини, Румунії, Угорщини, Австрії. З цих країн і потрібно було повертати архіви, чим уже з 1944 р. зайнялось УДА¹¹⁷. Все це достатньою мірою описано в науковій літературі, а тому детальніше зупинимось лише на діяльності П. Гудзенка.

Керуючи всією роботою з повернення документів, П. Гудзенко водночас брав безпосередню участь у розшуку і поверненні вивезених українських архівів: у січні–березні 1945 р. він перебував у відрядженні в Румунії з метою, як зазначено у відповідній анкеті, “пошуку і повернення в СРСР документальних матеріалів, вивезених окупантами”¹¹⁸ або ж, як зазначено у посвідченні відряджуваного, виданого Союзною контрольною комісією (СКК) в Румунії, – з метою “виявлення, приймання і організації відправки архівних матеріалів, вивезених з СРСР”¹¹⁹.

У Румунію він був відряджений за розпорядженням НКВС країни, насамперед із завданням розшукати і відправити до СРСР докумен-

тальні матеріали адміністративних органів діючого під час окупації румунського губернаторства “Трансністрія”. До Румунії окупанти вивезли архіви з Одеси, Чернівців і Кишинєва¹²⁰. Для повернення зазначених архівів до цієї країни було відряджено оперативну групу ГАУ НКВС СРСР на чолі із заступником начальника С. Кузьміним; саме до її складу входив представник УДА НКВС УРСР П. Гудзенко¹²¹. Головний архівіст України побував у таких містах Румунії, як Бухарест, Крайова, Тімішоара та ін., де й віднайшлися фонди українських і молдавських архівів¹²². Документи губернаторства “Трансністрія” були розшукані в Карпатах поруч зі станцією Валеа-Садулуй (в документах та літературі зустрічаються й інші транскрипції передавання назви цієї станції, наприклад – Валеар-Сатулуй тощо) повіту Долж.

Як свідчать архівні документи і згадував сам П. Гудзенко, справа розшуку і вивезення документів з Румунії виявилася непростою. Місцеві чиновники всіляко протидіяли радянським архівістам. Міністерство юстиції країни навіть видало розпорядження про те, щоби відповідні органи на місцях не передавали документів для вивезення до Радянського Союзу¹²³. Голова ліквідаційної комісії губернаторства “Трансністрія” Петреску заявив П. Гудзенку, що не має уявлення, де знаходяться ці документи¹²⁴. Їх розшукували за допомогою радянської фронтової розвідки і рядових бійців румунської армії (П. Гудзенко згадував у статті 1958 р. ще й про румунських робітників)¹²⁵. За усними спогадами колег П. Гудзенка, радянським архівістам іноді доводилося навіть вдаватися до банальних “подарунків” румунським чиновникам, щоби прискорити пошуки. Врешті, документи губернаторства були знайдені в бліндажах і бомбосховищах поблизу вже згадуваної залізничної станції Валеа-Садулуй (з рум. – “Долина Садів”)¹²⁶.

Архів губернаторства загальною кількістю 12 вагонів¹²⁷ (чи 10?)¹²⁸ було вивезено до Одеси. За ці дії місії П. Гудзенка прем’єр-міністр Румунії Н. Радеску 24 лютого 1945 р. відправив ноту протесту до СКК, вимагаючи повернення архіву губернаторства до Бухареста з метою завершення справ з його ліквідації¹²⁹. Як зауважував П. Гудзенко, в той час СРСР вимагав компенсації від Румунії за вчинені нею збитки і саме в документах губернаторства були докази цього. Нота Радеску не мала наслідків, оскільки в той же день в Бухаресті сталася революція і новий, “народний” прем’єр П. Гроза вже не вимагав повернення архіву¹³⁰.

Разом з перекладачем Т. Малиновським П. Гудзенко домагався повернення також і молдавських архівних документів (зокрема, з фондів Кишинівського державного архіву)¹³¹. У м. Крайова радянським архівістам протидіяли голова апеляційної судової палати і голова місцевого трибуналу. Довелося звертатися за допомогою до уповноваженого СКК по даній провінції¹³². Останній дав цим посадовим особам вказівку видати молдавські документальні матеріали¹³³, які знаходилися в підвалах

будинків палати і трибуналу м. Крайова¹³⁴. Лише в с. Бібештах були вилучені архівні документи загальною кількістю 6 вагонів¹³⁵ (тут матеріали зберігались у місцевій церкві), які відправили до Молдавії.

У Румунії були знайдені також матеріали сигуранци всіх повітів Бессарабії і Буковини, які також відправили до Одеси (2 вагони)¹³⁶. Загалом 1945 р. до Одеського облдержархіву було передано десять вагонів документальних матеріалів, до Ізмаїльського – два вагони. Чернівецький облдержархів отримав 10 тонн документів¹³⁷. Таким чином з Румунії було повернуто 54 вагони архівних документів, що належали УРСР і Молдавській РСР¹³⁸ (з доповіді П. Гудзенка на травневій нараді архівістів УРСР 1945 р. стало відомо, що в Україну з Румунії було повернено понад 20 вагонів¹³⁹).

Працівники архівних установ, займаючись опрацюванням документів губернаторства “Трансністрія”, встановили кількість вивезених румунськими окупантами майна та продуктів харчування¹⁴⁰. П. Гудзенко взяв під особистий контроль роботу архівістів над розробленням документів губернаторства¹⁴¹. Відповідні матеріали передавалися до СКК у Румунії, від якої архівні органи УРСР отримали подяку за проведену роботу¹⁴². Утім, у вересні 1945 р. у зв’язку з перемогою в Румунії “народної революції” радянський уряд вніс поправки в попередні угоди з приводу репарацій і архівні органи УРСР отримали припис стосовно припинення подальшого розроблення архіву губернаторства¹⁴³.

Узагальнюючи досвід роботи з повернення документальних матеріалів, П. Гудзенко під час травневої наради українських архівістів 1945 р. висловив ряд слушних думок щодо цього, оскільки діяльність у даному напрямку тривала¹⁴⁴.

Такими були основні віхи діяльності в роки війни одного з очільників (а з листопада 1943 р. – керівника) архівних органів УРСР. Наявні джерела свідчать, зокрема, про досить ефективну роботу ЦОГ на чолі з П. Гудзенком у прифронтовій зоні. Керівництво П. Гудзенка архівними органами УРСР частково припало на останні роки війни, коли розпочалося відновлення архівної системи, що відбувалось у вкрай важких умовах розрухи, нестачі матеріальних ресурсів, харчів і одягу для архівістів тощо. Завдяки наполегливості та енергійності, організаторським здібностям та якостям господаря П. Гудзенко зумів налагодити ефективну роботу з відновлення архівної системи, забезпечити умови для її подальшого вдосконалення (звісно – в межах і в сенсі, запрограмованих політикою компартії), поступу налагодження процесу реєвакації архівів з тилу. Саме в період його керівництва розпочалося становлення, після розгрому 1930-х рр., наукової роботи архівних органів, зокрема – археографічної. Організаційні й наукові ініціативи, що виходили безпосередньо від П. Гудзенка, були завжди спрямовані як на підвищення

результативності діяльності архівних установ, так і поліпшення умов життя і праці їхніх співробітників.

¹ Див.: Вітальний лист від колективу співробітників Інституту історії АН УРСР з нагоди 89-річчя від дня народження П. Гудзенка. – Арк. 1 зв.; Адрес з нагоди 80-річчя від дня народження П. Гудзенка // Родинний архів О. П. і В. М. Бахаревиц.

² Див.: *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні (1917–1973). – К.: Наукова думка, 1975. – С. 7, 120, 143, 161, 171; *Грімстед П. К., Боряк Г.* Доля скарбів української культури під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. – К.: ПУ АН УРСР, 1991. – С. 11–12; *Грімстед П. К.* “Празькі архіви” у Києві та Москві. Повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки. – К.: Держкомархів України, 2005. – С. 38, 39, 79–82, 120, 124, 145, 222, 234; *Мищак І. М.* Архівна справа в Україні середини 1940-х – середини 1960-х років. (Історичний нарис). – К.: НБУ ім. В. І. Вернадського, 2006. – 188 с. тощо.

³ *Гудзенко П.* Історики-архівісти в дні Великої Вітчизняної війни // Науково-інформ. бюлетень Архівного управління УРСР. – 1958. – № 2. – С. 30–42.

⁴ *Даниленко В., Юсов С.* Пантелеймон Петрович Гудзенко: наукова і науково-організаційна діяльність // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей на пошану П. П. Гудзенка / Відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: ПУ НАН України, 2007. – Вип. 12. – С. 5–60.

⁵ *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. – С. 256.

⁶ Там само. – С. 256.

⁷ *Грімстед П. К., Боряк Г.* Доля скарбів української культури під час Другої світової війни... – С. 12–13.

⁸ Див.: Там само. – С. 11; Нариси архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Матяш та К. Климової. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська Академія”, 2002. – С. 445–446.

⁹ Нариси архівної справи в Україні. – С. 445–446; *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. – С. 137.

¹⁰ *Гудзенко П.* Історики-архівісти в дні Великої Вітчизняної війни. – С. 31.

¹¹ *Грімстед П. К., Боряк Г.* Доля скарбів української культури під час Другої світової війни... – С. 12.

¹² ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2313. Вказівки УДА НКВС СРСР та доповідні записки до Управління про евакуацію архівних документів з України та їхню розробку. 8 грудня 1941 р. – 21 грудня 1942 р., арк. 1.

¹³ *Мищак І. М.* Архівна справа в Україні середини 1940-х – середини 1960-х років. – С. 149.

¹⁴ *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. – С. 138; *Мищак І. М.* Архівна справа в Україні середини 1940-х – середини 1960-х років. – С. 35.

¹⁵ *Копьлова О.* К проблеме сохранности Государственного архивного фонда СССР в годы Великой Отечественной войны // Советские архивы. – 1990. – № 5. – С. 38.

¹⁶ *Мищак І. М.* Архівна справа в Україні середини 1940-х – середини 1960-х років. – С. 47.

¹⁷ Удостоверение, выданное зам. начальника Архивного управления НКВД УССР П. П. Гудзенко в связи с направлением в г. Харьков по новому местопребыванию Архивного управления. 8 июля 1941 г. Арк. 1 // Родинний архів О. П. і В. М. Бахарєвих.

¹⁸ *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. – С. 136, 142–143.

¹⁹ Нариси архівної справи в Україні. – С. 446–447.

²⁰ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2568, арк. 35; *Павлюк П.* Архіви України в роки Великої Вітчизняної війни // Науково-інформаційний бюлетень Архивного управління МВС УРСР. – 1948. – № 2. – С. 12. П. Павлюк називає оперативну групу Центральною, але на звороті фотодокументів вона згадується як Перша. – Див., напр.: ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного Х04 – 0–01; Там само. – Х04 – 0–194799.

²¹ *Гудзенко П.* Історики-архівисти в дні Великої Вітчизняної війни. – С. 32.

²² Там само. – С. 33; [П. П. Гудзенко]. Краткая справка об участии в Великой Отечественной войне. – Арк. 1 // Родинний архів О. П. і В. М. Бахарєвих. Див. також: ЦДАВО України, ф. 14, оп. 7, спр. 99. Материалы Республиканского совещания начальников архивных отделов УНКВД и директоров центральных и областных госархивов УССР и их филиалов, состоявшегося 15–18 мая 1945 г. в г. Киеве. 2 января 1945 г. – 28 мая 1945 г. – Арк. 28–29; Там само, оп. 1, спр. 2568, арк. 36 тощо.

²³ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2319. Звіт про роботу за 1941 р. і план роботи УДА НКВС УРСР на 1942 р.; Звіти про роботу оперативної групи у Ворошиловграді та архівних установ Ворошиловградської, Харківської і Сталінської областей за 1942 р. і I квартал 1943 р. 5 лютого 1942 р. – 4 січня 1943 р. – Арк. 62.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2313, арк. 26–27; Там само, оп. 5-л, спр. 27. Отделение кадров. Списки и характеристики сотрудников Архивных органов МВД УССР, которые представлялись к правительственным наградам. Апрель 1948 г. – 15 декабря 1948 г. – Арк. 13; *Платонова Н.* Гудзенко Пантелеймон Петрович. – С. 64.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2319, арк. 28, 28-е, 28-и; [П. П. Гудзенко]. Краткая справка об участии в Великой Отечественной войне. [Машинопис із правками та автографом особистого підпису автора]. – Арк. 1 // Родинний архів О. П. і В. М. Бахарєвих.

²⁶ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2319, арк. 28.

²⁷ Там само, арк. 28-г.

²⁸ Там само, арк. 28-и.

²⁹ Командировочное удостоверение П. П. Гудзенко от 7 июля 1942 г. в связи с переездом оперативной группы Архивного управления НКВД УССР в г. Энгельс. – Арк. 1 // Родинний архів О. П. і В. М. Бахарєвих. Нариси архівної справи в Україні. – С. 446–447.

³⁰ НА ПУ, ф. 1, оп. 3-01, спр. 1446, арк. 5.

³¹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2568, арк. 37.

³² Там само, спр. 2319, арк. 68.

³³ *Гудзенко П.* Історики-архівисти в дні Великої Вітчизняної війни. – С. 33.

³⁴ Див.: Гудзенко Пантелеймон Петрович: [Некролог]. – С. 157.

³⁵ *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. – С. 141–142.

- ³⁶ НА ПУ, ф. 1, оп. 3-01, од. зб. 1446, арк. 4 зв.
- ³⁷ Копія довідки від 21 червня 1945 р., виданої П. Гудзенку відділом кадрів НКВС УРСР, що надає право на отримання медалі “За оборону Сталинграда”. – Арк. 1 // Родинний архів О. П. і В. М. Бахарєвих.
- ³⁸ [П. П. Гудзенко]. Краткая справка об участии в Великой Отечественной войне. – Арк. 2 // Родинний архів О. П. і В. М. Бахарєвих.
- ³⁹ Див., напр.: ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2319, арк. 82 зв.
- ⁴⁰ Там само, арк. 73.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Там само, арк. 73 зв.
- ⁴³ Там само, арк. 83.
- ⁴⁴ Там само, арк. 82–82 зв.
- ⁴⁵ Там само, арк. 84.
- ⁴⁶ Там само, арк. 86.
- ⁴⁷ *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. – С. 144.
- ⁴⁸ Удостоверение П. П. Гудзенко от 12 января 1943 г., выданное отделом кадров НКВД УССР в связи с направлением на освобожденную от противника территорию Украины для выполнения специальных заданий. – Арк. 1 // Родинний архів О. П. і В. М. Бахарєвих.
- ⁴⁹ *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. – С. 144.
- ⁵⁰ *Гудзенко П.* Історики-архівисти в дні Великої Вітчизняної війни. – С. 33.
- ⁵¹ Удостоверение П. П. Гудзенко от 15 марта 1943 г., выданное отделом кадров НКВД УССР в связи с направлением возглавляемой им группы сотрудников НКВД для выполнения специального задания в г. Старобельск. – Арк. 1 // Родинний архів О. П. і В. М. Бахарєвих.
- ⁵² *Гудзенко П.* Історики-архівисти в дні Великої Вітчизняної війни. – С. 34–35.
- ⁵³ *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. – С. 144–145; *Мищак І. М.* Архівна справа в Україні середини 1940-х – середини 1960-х років. – С. 37–38.
- ⁵⁴ *Гудзенко П.* Історики-архівисти в дні Великої Вітчизняної війни. – С. 35.
- ⁵⁵ *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. – С. 145.
- ⁵⁶ Удостоверение П. П. Гудзенко от 25 августа 1943 г., выданное секретариатом НКВД УССР в связи с предоставлением ему права на выявление и концентрацию документов периода Отечественной войны советского народа. – Арк. 1 // Родинний архів О. П. і В. М. Бахарєвих.
- ⁵⁷ *Гудзенко П.* Історики-архівисти в дні Великої Вітчизняної війни. – С. 36.
- ⁵⁸ З наказу О. Ватутіна військам від 8 вересня 1943 р. [Фрагмент з копії наказу, переписаний П. Гудзенком]. – Арк. 1–1 зв. // Родинний архів О. П. і В. М. Бахарєвих. Див. також: *Пількевич С. Д.* 40 років радянського архівного будівництва // З історії архівного будівництва на Україні. Зб. статей, присвячений 40-річчю радянського архівного будівництва на Україні. – Х.: Харківоблвидав, 1958. – С. 14.
- ⁵⁹ Див.: Удостоверение П. П. Гудзенко от 13 августа 1943 г., выданное НКВД УССР в связи с направлением на освобожденную от противника территорию Украинской ССР для выполнения специальных заданий. – Арк. 1 // Родинний архів О. П. і В. М. Бахарєвих.

⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2568, арк. 37; *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. – С. 145; *Гудзенко П.* Історики-архівісти в дні Великої Вітчизняної війни. – С. 37.

⁶¹ *Гудзенко П.* Історики-архівісти в дні Великої Вітчизняної війни. – С. 37.

⁶² *Павлюк П.* Архіви України в роки Великої Вітчизняної війни. – С. 13.

⁶³ НА ПУ, ф. 1, оп. 3–01, од. зб. 1446, арк. 3 зв.; Службова записка в. о. Начальника Управління держархівами НКВС УРСР Начальнику Управління держархівами НКВС СРСР про присвоєння спецвань керівникам архівних установ. [Київ, 23 грудня 1943 р.] // Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки. – С. 256.

⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 5-л, спр. 4. Списки личного состава Управления Государственными архивами НКВД УССР и Центральных Госархивов, г. Киев. Переписка с ОКА НКВД УССР по вопросу учета кадров. 3.01.1945 – 26.12.1945 гг. – Арк. 1.

⁶⁵ Там само, оп. 5 а, спр. 7. Статистические отчеты по Архивным органам УССР за 1946 г. Сведения о сотрудниках. 22.01.1946 – 6.12.1946 гг. – Арк. 3а.

⁶⁶ План роботи Управління держархівами НКВС УРСР на перший квартал 1944 р. [Київ, 6 січня 1944 р.] // Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки. Вип. 10: “Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Ф. П. Шевченка / Відп. ред. Г. Боряк. – Том 1. Джерела. – К.: Державний комітет архівів України, 2004. – С. 258–260.

⁶⁷ Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині. Збірник документів. [Підг.: П. П. Гудзенко та ін.; заг. ред. В. І. Стрельський] – К. – Х.: Укрдержвидав, 1944. – 56 с.

⁶⁸ Див.: ЦДАВО України, ф. 14, оп. 7, спр. 95. Протоколи производственного совещания и материалы к ним, материалы республиканского совещания. Май 1944 г. – 1945 г. – Арк. 25.

⁶⁹ Там само, арк. 20.

⁷⁰ Там само, арк. 18.

⁷¹ Там само, арк. 21, 26, 27.

⁷² *Мищак І. М.* Архівна справа в Україні середини 1940-х – середини 1960-х років. – С. 60, 80 та ін.

⁷³ Див.: ЦДАВО України, ф. 14, оп. 7, спр. 95, арк. 22, 37, 45, 51, 56, 58, 66, 70, 75, 78.

⁷⁴ Там само, арк. 56–56, зв.

⁷⁵ Див., напр.: Там само, арк. 75 зв.; Див. також: Обіжник Управління держархівами НКВС УРСР і науково-видавничого відділу начальникам обласних відділів Держархівів УНКВС і начальникам облдержархівів про видання документальних збірників. [Київ, січень 1945 р.] // Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки. – С. 283–285.

⁷⁶ Див., напр.: ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2568, арк. 71–73; *Мищак І. М.* Архівна справа в Україні середини 1940-х – середина 1960-х років. – С. 76–77.

⁷⁷ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2568, арк. 71.

⁷⁸ Там само, оп. 7, спр. 104, арк. 10–10 зв.

⁷⁹ Див.: *Слюдикова Т.* Архівні спогади. Рукопис. Зберігається в особистому архіві Т. Б. Слюдикової.

⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 7, спр. 99, арк. 123.

⁸¹ Там само, оп. 1, од. зб. 2568. Доповідь начальника УДА НКВС УРСР “Досвід роботи по відбудові архівних органів на території УРСР”. Грудень 1944 р. 94 арк.

⁸² *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. – С. 152.

⁸³ *Апанович О.* Федір Павлович Шевченко. Історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина: спогади та історіографічний аналіз. – К.: ПУ НАНУ, 2000. – С. 14; *Пінчук Ю.* Шевченко Федір Павлович // Українські історики ХХ ст.: -:Біобібліографічний довідник. Серія: Українські історики. – Вип. 2. Ч. 1. – К. – Львів: ПУ НАНУ, 2003. – С. 353; *Батурина С. Ф.* Шевченко – історик-архівист // Отечественные архивы. – 2006. – № 4. – С. 19–28.

⁸⁴ Див., напр.: Запрошення члену вченої ради при начальникові Управління держархівами НКВС УРСР А. Д. Ярошенку на засідання Вченої ради. [Київ, 28 листопада 1944 р.] // Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки. – С. 279.

⁸⁵ Список збірників документів, запланованих до видання Управлінням державних архівів НКВС УРСР. [Київ, червень 1944 р.] // Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки. – С. 266; План видання збірників архівних документів Центрального державного історичного архіву на 1945–1949 рр. [Київ, 1 червня 1944 р.] // Там само. – С. 268–269.

⁸⁶ Обіжник Управління держархівами НКВС УРСР і науково-видавничого відділу УДА начальникам відділів Держархівів УНКВС, директорам центральних та обласних держархівів УНКВС про наукову роботу архівів. [Київ, 15 лютого 1946 р.] // Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки. – С. 320–324.

⁸⁷ Обіжник Управління держархівами НКВС УРСР і науково-видавничого відділу УДА начальникам відділів Держархівів УНКВС про підготовку збірника документів “Национализация промышленности в СССР”. [Київ, 27 жовтня 1945 р.] // Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки. – С. 301–303.

⁸⁸ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 7, спр. 104, арк. 44.

⁸⁹ *Гудзенко П. П.* Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР. 1917–1920 рр. – К.: Наукова думка, 1965. – 300 с.

⁹⁰ Див., напр.: *Мищак І. М.* Архівна справа в Україні середини 1940-х – середини 1960-х років. – С. 39.

⁹¹ *Одинока Л.* Гуслистий Кость Григорович // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник: У 3-х вип. – Вип. 2: 1940–1960-ті рр. – С. 69.

⁹² *Стрельський Г.* Стрельський Вячеслав Ілліч // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник: У 3-х вип. – Вип. 2: 1940–1960-ті рр. – С. 207.

⁹³ *Пиріг Р. Я.* Андрій Данилович Скаба // Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – С. 335.

⁹⁴ *Базанова О.* Пшеничний Гордій Семенович // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник: У 3-х вип. – Вип. 2: 1940–1960-ті рр. – С. 170.

⁹⁵ Див., напр.: ЦДАВО України, ф. 14, оп. 7, спр. 95, арк. 47.

⁹⁶ Там само, оп. 1, спр. 2568, арк. 20.

⁹⁷ *Мищак І. М.* Архівна справа в Україні середини 1940-х – середини 1960-х років. – С. 38.

⁹⁸ Там само.

⁹⁹ Там само.

- ¹⁰⁰ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 7, спр. 104. Отчеты по управлению гос-архивами НКВД УССР. 17 января 1946 г. – 18 марта 1946 г. – Арк. 33.
- ¹⁰¹ Гудзенко П. Историки-архівисти в дні Великої Вітчизняної війни. – С. 38–39.
- ¹⁰² Мітюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні. – С. 150.
- ¹⁰³ Див., напр.: ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1-л, спр. 140. Переписка с НКВД УССР, евакуігрупами, госархивами по хозяйственным и административным вопросам в 1943–1944 гг. 4 июня 1943 г. – 18 января 1945 г. – Арк. 46.
- ¹⁰⁴ Див., напр.: Там само, арк. 30, 33, 35.
- ¹⁰⁵ Там само, оп. 1, спр. 2568, арк. 48.
- ¹⁰⁶ Див., напр.: Мищак І. М. Архівна справа в Україні середини 1940-х – середини 1960-х років. – С. 40.
- ¹⁰⁷ Див., напр.: ЦДАВО України, ф. 14, оп. 7, спр. 95, арк. 21.
- ¹⁰⁸ Там само, оп. 1, спр. 2577, арк. 17.
- ¹⁰⁹ Див., напр.: Мищак І. М. Архівна справа в Україні середини 1940-х – середини 1960-х років. – С. 40.
- ¹¹⁰ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1-л, спр. 140, арк. 34.
- ¹¹¹ Мітюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні. – С. 147.
- ¹¹² ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2430, арк. 80–85.
- ¹¹³ Там само, оп. 7, спр. 104, арк. 1–2; Там само, спр. 96. Планы работы УГА. Январь 1945 г. – 13 октября 1945 г. 35 лл.
- ¹¹⁴ Мищак І. М. Архівна справа в Україні середини 1940-х – середини 1960-х років. – С. 43.
- ¹¹⁵ Мітюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні. – С. 160.
- ¹¹⁶ Платонова Н. Гудзенко Пантелеймон Петрович // Українські архівисти: Біобібліографічний довідник: У 3-х вип. – Вип. 2: 1940–1960-ті рр. / Упор.: Т. В. Портнова. – К.: Держкомархів України. УДНДІАСД, 2002. – С. 64.
- ¹¹⁷ Див., напр.: Мищак І. М. Архівна справа в Україні середини 1940-х – середини 1960-х років. – С. 44–46.
- ¹¹⁸ НА ПУ, ф. 1, оп. 3–01, од. зб. 1446, арк. 30.
- ¹¹⁹ Див., напр.: ЦДАВО України, ф. 14, оп. 7, спр. 57. О возвращении документальных материалов, вывезенных в Румынию. 16 марта 1945 г. – 2 октября 1945 г. – Арк. 47–48.
- ¹²⁰ Гудзенко П. Историки-архівисти в дні Великої Вітчизняної війни. – С. 39.
- ¹²¹ Там само. – С. 39; Мищак І. М. Архівна справа в Україні середини 1940-х – середини 1960-х років. – С. 44.
- ¹²² НА ПУ, ф. 1, оп. 3–01, од. зб. 1446, арк. 7; Гудзенко П. Историки-архівисти в дні Великої Вітчизняної війни. – С. 40.
- ¹²³ Гудзенко П. Историки-архівисти в дні Великої Вітчизняної війни. – С. 40.
- ¹²⁴ [П. П. Гудзенко]. Краткая справка об участии в Великой Отечественной войне. – Арк. 3 // Родинний архів О. П. і В. М. Бахаревих.
- ¹²⁵ Гудзенко П. Историки-архівисти в дні Великої Вітчизняної війни. – С. 40.
- ¹²⁶ Лист П. П. Гудзенка до Т. Й. Малиновського. 7 травня 1980 р. – Арк. 1 // Родинний архів О. П. і В. М. Бахаревих. Гудзенко П. Историки-архівисти в дні Великої Вітчизняної війни. – С. 40–41.
- ¹²⁷ Нариси архівної справи в Україні. – С. 461.

¹²⁸ Гудзенко П. Історики-архівісти в дні Великої Вітчизняної війни. – С. 41. Порівн.: Мищак І. М. Архівна справа в Україні середини 1940-х – середини 1960-х років. – С. 44.

¹²⁹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 7, спр. 57, арк. 62; Нота прем'єр-міністра Румунії Радеску Союзній контрольній комісії від 24 лютого 1945 р. Копія. – Арк. 1 // Родинний архів О. П. і В. М. Бахарєвих.

¹³⁰ [П. П. Гудзенко]. Краткая справка об участии в Великой Отечественной войне. – Арк. 4 // Родинний архів О. П. і В. М. Бахарєвих. Гудзенко П. Історики-архівісти в дні Великої Вітчизняної війни. – С. 41.

¹³¹ Див., напр.: ЦДАВО України, ф. 14, оп. 7, спр. 57, арк. 3; Гудзенко П. Історики-архівісти в дні Великої Вітчизняної війни. – С. 40–41.

¹³² Лист П. П. Гудзенка до Т. Й. Малиновського. – Арк. 1–2 // Родинний архів О. П. і В. М. Бахарєвих. Гудзенко П. Історики-архівісти в дні Великої Вітчизняної війни. – С. 40.

¹³³ Копії вказівок уповноваженого СКК у Румунії підполковника Ворошилова від 9 лютого 1945 р. Спогади П. П. Гудзенка про вилучення в Бібештах молдавських архівних документів. – Арк. 1 // Родинний архів О. П. і В. М. Бахарєвих.

¹³⁴ Гудзенко П. Історики-архівісти в дні Великої Вітчизняної війни. – С. 40.

¹³⁵ Копії вказівок уповноваженого СКК у Румунії підполковника Ворошилова від 9 лютого 1945 р. Спогади П. П. Гудзенка про вилучення в Бібештах молдавських архівних документів. – Арк. 2 // Родинний архів О. П. і В. М. Бахарєвих.

¹³⁶ Нариси архівної справи в Україні. – С. 461.

¹³⁷ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 7, спр. 104, арк. 5.

¹³⁸ Грімстед П. К., Боряк Г. Доля скарбів української культури під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. – С. 23.

¹³⁹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 7, спр. 99, арк. 32.

¹⁴⁰ Див., напр.: Там само, спр. 90, арк. 10.

¹⁴¹ Там само, оп. 7, спр. 90. Переписка и другие материалы по вопросу реэвакуации документальных материалов быв. Губернаторства “Транснистрия” из Румынии и о размещении, упорядочении, разработке и использовании док. материалов в госархивах УССР. – Арк. 7.

¹⁴² Там само, спр. 104, арк. 35.

¹⁴³ Там само, спр. 90, арк. 56.

¹⁴⁴ Там само, спр. 99, арк. 34.

Danylenko V., Yusov S.

The article provides a detailed activity research of P. Hudzenko (1907–1994), a Ukrainian archivist, specialist in early text studies, historian, one of the founders of Ukrainian archival system, over the 1941–1945 period. A special emphasis is made on his role in arranging evacuation of archival documents at the very beginning of the war, organizing work of the operational group of the Directorate for NKVS State Archives of Ukrainian SSR on the front-line area (1942–1943), reactivation of the archival system within the reconstruction period (1943–1945), returning of archival documents removed by the occupants.

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ДОКУМЕНТАЛЬНІ НАРИСИ

Алла АКСЬОМ

МАЙСТЕР ПЕНЗЛЯ І СЛОВА

(Документи ЦДАМЛМ України
до біографії художника-графіка Валентина Литвиненка)

28 серпня 2008 р. виповнилося 100 років від дня народження видатного майстра української графіки Валентина Гавриловича Литвиненка (1908–1979).

У Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України зберігається архівний фонд митця (ф. 1000, оп. 1, 2), що налічує 656 од. зб., до яких входять численні творчі матеріали: книжкові ілюстрації до народних казок, творів українських і російських класиків, радянських і зарубіжних письменників, карикатури, станкова графіка, ліногравюри, пейзажі, малюнки, документи про В. Г. Литвиненка, образотворчі матеріали.

Валентин Литвиненко народився у Кременчуці, в родині небагатого торговця, який невдовзі після його народження помер, залишивши вдову та п'ятеро дітей. Великій родині, яка втратила годувальника, жилося дуже нелегко. Тому невдовзі їй довелося залишити Кременчук та переїхати до села Дейманівки, де мати почала працювати акушеркою.

Мова, якою написані литвиненківські казки, мотиви пейзажів, його типаж, теми та настрої – усе це принесли роки життя на Полтавщині. Литвиненко рано навчився малювати та любив читати. З дев'яти років він захопився полюванням та рибальством, збирав та складав колекцію пташиних яєць, метеликів, ловив та приручав диких птахів і невеликих тварин. У домі часто мешкали ручні ворони, яструби, зайці, білки та інші птахи й звірята. Ці захоплення, почуття єднання з природою, без яких не було б згодом найкращих гравюр та книг Литвиненка, без яких просто неможливий весь його художній світ, допомогли йому в майбутньому стати одним із найкращих художників-графіків України.

У 1924 р. В. Литвиненко разом із матір'ю приїхали до Криму, де шістнадцятирічним юнаком він почав працювати – спочатку чорноробом, учнем маляра, згодом покрівельником. Працюючи на будівництві, одночасно відвідував студію живопису академіка М. С. Самокиша в Сімферополі, а пізніше, в Києві – І. Ф. Селезньова. Після служби в

Червоній армії вступив на робітфак при Харківському художньому інституті.

Свій творчий шлях В. Литвиненко розпочав у 1932 р. у газеті “Комсомолец України” як художник-карикурист (ф. 1000, оп. 2, од. зб. 91).

Окрім газетних малюнків, він виконував ілюстрації для книг та журналів. З 1941 р. постійно працював у сатиричному журналі “Перець” (ф. 1000, оп. 1, од. зб. 327–339).

З перших днів війни разом з відомими українськими художниками М. Дерегусом, В. Вовченком, В. Мироненком, І. Кружковим Валентин Литвиненко працював у армійських газетах, а потім – у видавництвах Москви, Харкова, Києва. Він створив чимало політично гострих, високохудожніх листівок, плакатів, лубків, гасел, агітвікон. Плакати та листівки виходили величезними тиражами, “поток” ішли на фронт, поширювалися на території тимчасово окупованої України (ф. 1000, оп. 1, од. зб. 341, 344, 346). У таких роботах митця, як “Рус не здається!”, “На тобі !... українського хліба, української сталі... та землі”, “Партизанська клятва”, відображено високий патріотизм його співвітчизників, їх моральну силу і непохитність (ф. 1000, оп. 1, од. зб. 342, 345, 347, 348).

Значне місце у творчості художника займала станкова графіка. В 1944–1945 рр. написані сповнені глибокого людського почуття малюнки гуашшю: “Лист”, “Люблю і пишаюсь” (ф. 1000, оп. 1, од. зб. 375, 376). Станкові малюнки “Новий порядок”, “Душогубка”, “Дядечку, я боюся”, “Німці на Україні” знаходили безпосередній відгук у серцях людей, викривали й таврували нацизм (ф. 1000, оп. 1, од. зб. 377, 378).

Твори художника періоду війни – життєві, патріотичні, пристрасні, переконливі й правдиві.

У повоєнні роки Валентин Гаврилович успішно працював у галузі станкової графіки, політичної сатири, книжкової ілюстрації. У гравюрі на лінолеумі ним створені прекрасні ілюстрації до байок Л. Глібова (ф. 1000, оп. 1, од. зб. 10, 11, 12), І. Крилова (ф. 1000, оп. 1, од. зб. 23–25), цикл малюнків до творів І. Франка (ф. 1000, оп. 1, од. зб. 61–78), ряд ілюстрацій до українських народних казок. У них художник образно передає життєствердну силу природи, її яскраве цвітіння, оспівує любов до життя.

Валентин Литвиненко.
1970-ті роки

Із захопленням Валентин Литвиненко ілюстрував твори класиків російської та української літератури. Його ілюстрації до творів Т. Шевченка “Катерина”, “Сон” (ф. 1000, оп. 1, од. зб. 81, 83), М. Салтикова-Щедрина “Збірка оповідань” (ф. 1000, оп. 1, од. зб. 44), М. Гоголя “Вечори на хуторі біля Диканьки”, “Страшна помста” (ф. 1000, оп. 1, од. зб. 9), Остапа Вишні “Зенітка” (ф. 1000, оп. 1, од. зб. 98), Лесі Українки “Біда навчить” (ф. 1000, оп. 1, од. зб. 56) ще раз переконують в умінні художника проникнути в дух часу і людських характерів, створити образи, які яскраво доповнюють задуми письменників.

Творчість Валентина Гавриловича Литвиненка – дуже багатогранна. Його ліричні пейзажі несуть у собі ледь помітне зернятко легкого гумору. Зібрані до купи твори художника переконують, якого тонкого, натхненного лірика ми мали в його особі.

Пейзажі “Золота осінь”, “Мисливська лірика”, “Залишився”, “Південь”, “Мисливський мотив” – це справді ліричні поезії, в яких мистецтво ліногравюри досягає нових художніх якостей (ф. 1000, оп. 1, од. зб. 62–65). Згадані ліричні пейзажі Литвиненка можуть слугувати зразком талановитого використання техніки ліногравюри для створення хвилюючих художніх образів великої емоційної сили. Важко уявити, наприклад, щось простіше за сюжетом, композицією, колоритом, ніж пейзаж “Золота осінь”. Смарагдові рядки зеленої озимини, що зливаються в суцільний масив біля пожовклої лісопосадки, трикутник відлітаючих птахів на світлому небі – оце й увесь сюжет. А яка сила емоційного заряду! Ліричний образ осені з її прозорим смутком і елегійністю передані тут скупими засобами ліногравюри (ф. 1000, оп. 1, од. зб. 48).

Однією з характерних рис творчості Валентина Литвиненка є його вміння оперувати образами тварин і птахів для відтворення саме тих людських якостей, які слід засудити, висміяти. Такі твори, як “Журі”, “Шпак-композитор”, “Музикант”, “Все добре в міру”, сприймаються як дотепні байки з гострим сатиричним зарядом (ф. 1000, оп. 1, од. зб. 411, 412, 414, 415).

Валентин Литвиненко приятелював з Олександром Копиленком. Саме йому він переказав якомсь кілька своїх сюжетів. Майстер слова порадив записати їх. Відтоді казки й оповідання стали своєрідним хоббі художника.

Валентин Литвиненко створив для малечі більш як десять казок, які приваблюють своїм щирим усміхом, добродушним лукавством і дотепністю. У красиве обрамлення з прозорого віття й мережива листочків вміщено зміст книжки – казки “Хитра жаба”, “Чарівна сопілка”, “Стара сосна та дятел-молодець”, “Лисиця та їжак”. Зрозуміло, він сам зробив ілюстрації до своїх творів. Кожна сторінка цієї книги, обкладинка, заставка сприймаються як довершений мистецький твір (ф. 1000, оп. 2, од. зб. 88, 89).

Роботи Валентина Литвиненка з успіхом демонструвалися на республіканських, всесоюзних і міжнародних виставках, експонуються в численних музеях країни. Вони побували й у багатьох країнах світу: Китаї, Індії, Греції, Новій Зеландії, Франції, Бельгії, експонувалися на Всесвітній виставці у Венеції, на виставці графіки у Лондоні, про що свідчать листи Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами з повідомленнями про поширення творів В. Г. Литвиненка за кордоном (ф. 1000, оп. 1, од. зб. 504).

В особовому фонді Валентина Литвиненка зберігається низка матеріалів про його творчість. Серед них – каталоги його персональних виставок у Москві, Києві, Астрахані в 1952–1977 рр. (ф. 1000, оп. 1, од. зб. 507; оп. 2, од. зб. 83), альбоми робіт за 1944–1978 рр. (ф. 1000, оп. 1, од. зб. 482). Фотоспадщина художника представлена світлинами воєнного та повоєнного періоду (ф. 1000, оп. 1, од. зб. 519–521).

Творчість Валентина Гавриловича Литвиненка глибоко національна, органічно пов'язана з життям і працею українського народу. Його твори є незаперечним внеском в історію українського мистецтва ХХ ст.

Aksiom A.

The publication describes the documents respecting life and creative development of V. Lytvynenko, a Ukrainian graphic artist (1908–1979). His personal fond, preserved at TsDALM of Ukraine, includes newspaper drawings, books and magazines illustrations, posters, postcards, lyric landscapes, as well as some materials related to his creative work.

Марат БАЛИШЕВ

**ДОКУМЕНТАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ
ХАРКІВСЬКОЇ ОБСЕРВАТОРІЇ:
ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ
ТА ВВЕДЕННЯ ДО НАУКОВОГО ОБІГУ**

1864 рік, коли пішов з життя академік Василь Якович (Вільгельм Яків) Струве (1793–1864), засновник відомої астрономічної династії, може вважатись офіційною точкою відліку солідного “віку” сімейного архіву трьох поколінь Струве, оскільки першим, хто, успадкувавши його, почав займатись упорядкуванням “паперів” батька, був його син – академік Оттон Васильович (Отто Вільгельм) Струве (1819–1905).

Після смерті в 1905 р. у Німеччині О. В. Струве частина документів з архіву цієї родини “осіла” у сховищах Головної (Пулковської) астрономічної обсерваторії, після 1944 р. їх було передано до Архіву Академії наук СРСР. Ці документи описано в повоєнний період (1946–1950) і вже введено до наукового обігу (як особові фонди № 721 “В. Я. Струве” та № 286 “О. В. Струве”).

В Україні також зберігається величезний масив цінних свідоцтв з наукової спадщини астрономів, який тісно переплітається з особовими (біографічними) документами членів цієї “зоряної” родини. Приблизно 100 років тому (близько 1905 р.) значна частина даної колекції була передана з Німеччини до Харкова Євою Оттонівною Струве, дочкою академіка О. В. Струве, його середньому сину – Людвігу Оттоновичу Струве, професору Харківського університету, директору університетської обсерваторії. Але сучасні реалії є такими, що “харківська” частина згаданої колекції документів, відзначивши свою вікову і більше давність, все ще лишається практично недоступною для широких кіл дослідників – астрономів, істориків.

Щодо історії документального зібрання відомо, що різного часу в його науковому та фізичному впорядкуванні брали участь цілий ряд астрономів, зокрема В. О. Михайлов (1901–1955), один із найстарших співробітників Харківської обсерваторії, який особисто знав проф. Л. О. Струве та його родину. Саме йому довелося докласти чималих зусиль та життєвої кмітливості, щоб зберегти весь обсерваторський архів (величезна кількість його документів датується початком ХІХ ст.) у період окупації Харкова (1941–1943) під час Другої світової війни.

Саме В. О. Михайлов і склав перший “Перелік” документів – “Список писем, вычислений, заметок, находящихся в архиве основателя Пулковской обсерватории академика астронома В. Я. Струве” (наприкінці 40-х рр. ХХ ст.). Із частини кореспонденції ним були сформовані

38 тек-досьє з дуже умовним, як на архівіста, визначенням відносно архівного терміна “одиниця зберігання”. Наприклад, значний обсяг листування фондоутворювача з конкретним адресатом, як і ведеться, став причиною формування окремої справи (з назвою за прізвищем останнього); “внутрішній опис” кожної “теки” було складено в алфавітному порядку за прізвищами кореспондентів (“Аргеландер” – “Енке”). Якщо автор листа не був встановлений (або обсяг документів (листування) конкретної особи був незначним), систематизація здійснювалася за географічною ознакою, тобто за назвою країни (наприклад, “Англія”, “Літтров та інші австрійці”) чи в хронологічному порядку з урахуванням дати їхнього створення. Загальна кількість документів, згідно з обліковими даними, що залишив нам В. О. Михайлов, склала 4 639 аркушів лише тільки листування.

Зі збережених та “впорядкованих” документів (орієнтуючись на уривчасті облікові дані першого дослідника-упорядника) за тими ж ознаками були сформовані 73 в’язки. У вказаному “Переліку” окремо зазначалася загальна кількість аркушів документів родинного архіву Струве та офіційних листів, що увійшли до колекції.

У 80-ті рр. ХХ ст. ґрунтовну роботу з упорядкування документів родини Струве було проведено німецьким астрономом В. Р. Діком (тоді студента Харківського державного університету ім. О. М. Горького, який приїхав з НДР). Розробивши нову схему систематизації документального масиву, він виокремив кілька груп документів і сформував з них чотири, так би мовити, особові фонди: “Фонд В. Я. Струве”, “Фонд О. В. Струве”, “Фонд Л. О. Струве” та “Фонд В. К. Деллена”. При цьому упорядник частково залишив запропоновану В. О. Михайловим схему розподілу документів у комплексі “Листування” (за одиницями зберігання).

Наприкінці 90-х рр. ХХ ст. харківська колекція документів родини Струве вивчалася пулковськими астрономами. Вони також зробили спробу створення опису фондів, зазначивши при цьому показники обліку: “обсяг рукописних архівних фондів – 68 см; книг та окремих видань – 73 см”. Ними був складений новий опис за такою схемою: 1) Листування В. Я. Струве; 2) Листування О. В. Струве; 3) Листування невстановлених осіб; 4) Документи до біографії і наукової діяльності (щоденник В. Я. Струве; родовідне дерево родини Струве, складене О. В. Струве; дипломи і “пам’ятні адреси” В. Я. Струве; дипломи і “пам’ятні адреси” О. В. Струве; окремі документи, які стосуються службової діяльності); 5) Документи Л. О. Струве; 6) Документи В. К. Деллена; 7) Документи з історії обсерваторії при Харківському університеті; 8) Колекція гравюр і фотографій: портрети професорів Дерптського університету (39 портретів); особисті фотографії харківських астрономів та членів їх родин (виконані відомими, переважно

харківськими, фотохудожниками кінця XIX – початку XX ст.: А. Федецьким, М. Овчинниковим, Ю. Гленцнером, Є. Трофімовим, С. Ісаковичем, Б. Блюмом, Ю. Більдтом); 9) Документи до історії архівного документального зібрання.

Вважаючи останній варіант опису найбільш доцільним, докладніше зупинимося на характеристиці документів з цих розділів.

Розділ “Фонд В. Я. Струве”. Серед найцінніших наукових документів – оригінали журналів спостережень та обробок (1813–1821); авторські рукописи доповідей з астрономії; тексти лекцій акад. В. Я. Струве зі сферичної астрономії, записані його сином акад. О. В. Струве; перелік наукових праць В. Я. Струве; щоденник періоду студентських років засновника династії, його книги: “Звездный каталог В. Я. Струве на эпоху 1830.0 наблюдений 1822–1843 гг.” (1852); “Труды астрономов Пулкова”, під редакцією В. Я. Струве (1853).

Комплекс “Листування”. Із російським академіком В. Я. Струве листувалися багато відомих учених і державних діячів Європи та Америки (перша пол. XIX ст.). “Харківська” частина документів із сімейного архіву (на момент їх першої систематизації, проведеної В. О. Михайловим) складалася з окремих фрагментів листування з більш ніж 200 адресатами (приблизно 1400 листів).

Серед кореспондентів знаходимо прізвища таких всесвітньо відомих учених: Ф. В. Аргеландер – 175 листів (1823–1859), І. Е. Боде – 14 листів (1816–1826), Д. Ф. Бонд – 2 листи (1851–1856), Г. В. Брандес – 13 листів (1818–1832), А. Л. Буш – 8 листів (1840–1850), К. Е. Бер – 9 листів (1840–1851), І. Г. Галле – 2 листи (1855–1856), К. Л. Ганзен – 7 листів (1815–1823), К. Л. Гардінг – 7 листів (1815–1823), Д. Ф. В. Гершель – 3 листи (1840–1853), Б. А. Гулд – 6 листів (1848–1854), К. Х. Кнорре – 83 листи (1820–1857), А. Я. Купфер – 10 листів (1834–1850), У. Ж. Ж. Леверр’є – 6 листів (1847–1856), Б. А. Лінзеназ – 2 листи (1842–1852), І. Паррот – 18 листів (1819–1840), М. Г. Паекер – 99 листів (1814–1854), Е. В. Прейсс – 20 листів (1823–1834), А. Н. Савіч – 33 листи (1833–1853), Г. Х. Шумахер – 19 листів (1820–1846), І. Енке – 30 листів (1820–1858), Д. Б. Ері – 32 листи (1841–1858), Б. С. Якобі – 5 листів (1840–1850).

Наукове опрацювання епістолярної спадщини родини Струве вкрай ускладнюється тією обставиною, що листування велося виключно іноземними мовами – німецькою (готичний шрифт), французькою і, частково, англійською; тексти насичені астрономічними термінами та мовними архаїзмами.

Розділ “Фонд О. В. Струве”. До найбільш цінних наукових документів слід віднести: оригінал рукопису його спогадів під назвою “Из моей жизни”, який складається з таких частин: “Из моего студенческого времени”; “Поездка 1850 г.”; “6 августа 1870 г. в Париже”; “Из вре-

мени нашего пребывания в Риме зимой 1864–1865 гг.”; “Астрономы”. Остання, мабуть, становить найбільший інтерес для історика астрономії. У ній зосередилися записи спогадів про зустрічі з такими всесвітньо відомими вченими, як Араго, Аргеландер, Бессель, Ганзен, Гаус, Дж. Гершель, Деллен, Енке, Ері, Клаузен, Леверр’є, Мезлер, Ольберс, Шумахер. Представлені оригінали унікальних наукових свідоцтв про діяльність Міжнародної комісії мір та ваги в Парижі (1873).

Комплекс “Листування”. На відміну від кореспонденції В. Я. Струве, він менш чисельний та різноманітний стосовно вивчення кола адресатів у науковому спілкуванні; комплекс представлений, переважно, особистим листуванням О. В. Струве з братом, Г. В. Струве, та синами – Германом і Людвігом (остання чверть XIX ст.).

Книги з бібліотеки О. В. Струве: “Наблюдения большой туманности Ориона, выполненные в Казани и Пулкове” (1862); “Годичные параллаксы Альфы Лиры и 61 Лебеда” (1864); “Таблицы Бесселевых функций с 1865–1874 гг.”, під редакцією О. В. Струве (1867); “Собрание наблюдений покрытий звезд во время полного лунного затмения” (1888).

Розділ “Фонд Л. О. Струве”. Слід виділити, як найцінніші, такі документи: рукописи конспектів лекцій Л. О. Струве з небесної механіки (36 лекцій), прочитаних професором Лейпцизького університету Г. Брунсом (1884–1885); матеріали з обробки спостережень “покрытий Плеяд в 1857–1860 гг.”; доповідь “Об астрологии” (1897). Листування проф. Л. О. Струве представлено лише трьома його посланнями – до Р. Ф. Фогеля (1912) та С. Д. Чорного (1912–1913).

Під час останньої систематизації документів російські астрономи особливу увагу приділили вивченню образотворчого ряду документів: це групові знімки пулковських астрономів (середина 50-х рр. XIX ст.) та 26 портретів “невстановлених осіб” “малих розмірів”. Досить детально в “Перелікові” зазначені видання каталогів, таблиць, звітів про роботу всіх представників родини Струве в експедиціях за період 1821–1896 рр. (до Західного Сибіру, Східноприбалтійських провінцій Російської імперії).

Маючи уявлення про стан окремих документів зі “скрині Струве” Харківської обсерваторії, можна констатувати: сьогодні унікальний сімейний документальний архів династії Струве, який зберігається в НДІ астрономії Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, вимагає негайного втручання та особливої уваги фахівців. Не досліджена архівістами цінна документальна спадщина просто гине: документи на паперовій основі вражені грибокком, їхні тексти згасають, воскові печатки руйнуються. Деякі документи, вік яких наближається до двох сотень років, знаходяться вже в стані крайньої ветхості.

Адміністрація НДІ астрономії докладає певних зусиль, щоб зберегти їх та в майбутньому ввести до наукового обігу. На жаль, умови зберігання унікальних документів абсолютно не відповідають жодним архівним вимогам; вони зберігаються в звичайних (проте “надійних”) залізних шафах. Безумовно, являючи собою значну історико-культурну цінність, документи мають і досить високу комерційну вартість...

Balyshev M.

The article highlights the history of arrangement and systematization related to the Struves' family archives – three generations of a well-known astronomer's dynasty, kept at Kharkiv observatory. Special emphasis is made on miserable preservation conditions and critical physical state of the documents which pose a threat to this unique documentary heritage.

Анна ЛАШУК

СТАН ІНФОРМАТИЗАЦІЇ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ ПОЛЬЩІ*

Від редакційної колегії. *Аналітичний огляд і роздуми щодо процесів інформатизації польських архівів на замовлення редколегії “Архівів України” були люб’язно опрацьовані авторкою у вересні 2004 р.*

Стаття є не просто надзвичайно цікавою і глибокою, вона – абсолютно актуальна для українських архівістів і є взірцем аналітичних і архівософських есе, як жанру.

Документ супроводжує людину здавна. Змінюються його форма, способи утворення та зберігання, зрештою значення – як давніше, з моменту створення документа, так і пізніше, коли документ та його зміст перестають бути зобов’язуючими та актуальними. Здавна документи, з різних причин визнані за особливо цінні, оточені піклуванням; докладалися зусилля щодо збереження їх для нащадків, зосередження у приватних та публічних зібраннях. Архівні установи є скарбницями, що зберігають цінні сліди минулого, які не загинули у вихорах історії. Подібно до документів, архіви також еволюціонують. Змінюються їхня організація, способи створення й урядування, а також категорії документів, їхні автори та користувачі. В останнє десятиліття ХХ ст. польські державні архіви зазнали надзвичайно великих змін і очікували на ще більші, не тільки в методах роботи, але й підходах до інакше створеного документа, що має віртуальний зовнішній вигляд.

Ці зміни пояснюються кількома причинами – від політико-економічних, через суспільні, завершуючи поширенням сучасних технологій. Як наслідок, виникає відкрите інформаційне суспільство, офіційне бачення якого в Польщі презентує ряд урядових документів¹. Члени такого суспільства є творцями документів та їх користувачами; впливаючи на спосіб створення і різновид документації, вони змушують до впровадження нових засад і методів їхнього обслуговування в публічних установах, а також в архівах. А як архіви готові до цього? Чи полегшують нові технології виконання традиційних завдань, а, можливо, при застосуванні комп’ютерів утворюється вже нова якість – як документа, так і роботи з ним? У цій статті увагу буде зосереджено на тому,

---

* Переклад з польської Вікторії Москалець.

що вдалося зробити завдяки комп'ютеризації архівів та впровадженню інформаційних систем.

Теоретична робота над інформатизацією архівів набула організованої форми у 70-х роках ХХ ст.² Уже в серпні 1970 р. під керівництвом професора Станіслава Навроцького розпочала свою працю робоча група “Інформатика і Архіви”. Це відбулося через два роки після першого офіційного вживання терміна “інформатика”³. Спочатку вивчався досвід інших країн і здійснювалася підготовка польської архівної методики сприйняття нової технології. Завданням колективу в перші роки діяльності був аналіз картотеки фондів і опрацювання використовуваного до сьогодні зразка картки фонду, що містить формалізований опис, опрацювання інструкції про складання покажчиків⁴, а також створення першої інформаційної системи для архівів – AZAK. На першому етапі комп'ютеризації архіви мали справи з інформаційними технологіями скоріше на відстані, користуючись зовнішніми осередками перетворення даних. За таким способом, наприклад, у 80-х роках ХХ ст. у Лодзькому Політехнічному інституті створено систему AZAK – першу інформатичну збірку архівної інформації⁵. Її друга версія вже у 90-х роках була опрацьована за дорученням Товариства польських архівістів також сторонньою фірмою⁶.

Комп'ютеризація польських державних архівів розпочалася наприкінці ХХ ст.⁷ Перше комп'ютерне обладнання потрапило до Головного архіву давніх актів у 1990 р. Тоді архів придбав комп'ютер, а також одержав від Патриції Кеннеді Грімстед ще один (типу Macintosh), який спочатку використовувався для проведення нею досліджень, а пізніше – для виконання інших архівних завдань. У 1991 р. персональні комп'ютери ІВМ було придбано для п'яти державних архівів: у Любліні, Познані, Щеціні, Варшаві, Вроцлаві⁸. Перші роки комп'ютеризації характеризуються кількома шляхами оснащення архівів комп'ютерами – від централізованих закупівель до подарунків від окремих осіб або установ.

Мізерна кількість комп'ютерного обладнання в першій половині 90-х років ХХ ст. не дозволяла його широкого застосування, однак уможливила набуття першого практичного досвіду. На засіданнях групи “Інформатика і Архіви” ішлося як про плани діяльності, так і про перші результати – можливість практичного використання інформаційного обладнання, а також успіхи та поразки. Кількість комп'ютерів збільшувалася, і архівісти дбали про те, щоб вони не стояли без роботи⁹.

Станом на 1998 р. комп'ютерне обладнання, принаймні по одному комплекту, вже мали всі державні архіви та їхні відділи. Наприкінці ХХ ст. у державній архівній сфері налічувалося понад 600 комп'ютерів. За статистикою, у середньому один комп'ютер припадав на двох працівників, але на практиці було інакше – від одного в Державному архіві

в Лешні й 1,14 у Державному архіві в Каліші до трьох у Державному архіві в Любліні й 3,7 у Державному архіві в Замосці. Відтоді оснащення комп'ютерним обладнанням поліпшилось і в кінці 2003 р. кількість комп'ютерів (разом з ноутбуками) досягла 1007¹⁰. Найбільша їх кількість знаходиться в державних архівах (разом з відділами): в Катовіцах (71), в Кракові та архіві міста Старої Варшави (по 67), в Архіві нових актів (53), в Щеціні й Вроцлаві (по 43), в Головному архіві давніх актів (42). Найменша кількість комп'ютерів припадає на державні архіви в Елблонзі (7), в Лешні і Замосці (по 8), в Каліші (10). Водночас в архівах і Генеральній дирекції державних архівів (далі – ГДДА) налічується 625 принтерів. Інше супутнє обладнання – менш численне. До нього слід віднести засоби безперебійного живлення, проектори, а також багатофункціональні принтери, що одночасно працюють як ксерокси і сканери. Останнім часом збільшується кількість обладнання для оброблення та презентації документів, що зберігаються в архівах: сканерів (наприкінці 2003 р. їх було 74, у тому числі 4 сканери формату А3 та один сканер мікрофільмів), цифрових апаратів (у 2003 р. їх мали: Архів нових актів та державні архіви в Бидгощі, Катовіцах, Радомі, Жешові і Сувалках) та пристроїв для запису на компакт-диски, що дедалі частіше стають невід'ємним компонентом комп'ютерів.

По кільканадцяти роках оснащення архівів комп'ютерне обладнання стало універсальним знаряддям праці, його забезпечення на загал можна вважати задовільним. Натомість стають очевидними проблеми старіння обладнання і периферійного устаткування, потреба в його модернізації або вилученні з ужитку і заміни новим. Більш як 40 % комп'ютерів, що використовувались у 2003 р., виготовлено до 2000 р., а це, при прискореному розвитку технічного прогресу, свідчить, що часто їм важко відповідати постійно зростаючим вимогам.

Комп'ютери, як правило, обладnano операційними програмами та програмами користувача. На початковому етапі комп'ютеризації при підготовці текстів уживалися прості текстові редактори, бази даних були створені на системах управління базами ISIS і dBase, пізніше FoxPro. Централізованим коштом придбано також програму ARJ для архівування даних. У другій половині 90-х років XX ст. впроваджено до використання пакет офісних програм Microsoft Office¹¹. У бухгалтеріях повсюдно використовувалися фінансово-економічні та зарплатні програми. Функціонує також програма PŁATNIK, а для пересилання відомостей використовується електронний зв'язок. Натомість, рідко звертаються до спеціальних програм – Corel, Adobe Photoshop, Fotostation або Adobe Acrobat.

У другій половині 90-х років XX ст. розпочато роботу з об'єднання окремих робочих місць у комп'ютерну мережу. Внутрішні мережі функціонують нині у 27-ми державних архівах (Головний архів давніх

актів, Архів нових актів, Архів механічної документації, державні архіви у містах: Білосток, Бидгощ, Елблонг, Гданськ, Катовіце, Кельце, Краків, Лешно, Люблін, Лодзь, Олштин, Ополе, Пйотркув Трибунальський, Познань, Пшемишль, Радом, Жешув, Сувалкі, Щецін, Торунь, Вроцлав, Замосць, архів міста Старої Варшави), у 12-ти відділах, а також у Генеральній дирекції державних архівів. Не завжди мережа об'єднує всі комп'ютери, у деяких випадках вона з'єднує кілька визначених відділів або окремих робочих місць. Більшість архівів використовують схему client-serwer, спираючись на Windows NT Serwer, окремі з них вживають систему Linux, хоча частина і надалі використовує схему peer-to-peer.

Наступне завдання – доступ до розгалуженої мережі, що забезпечує швидке сполучення з установами та користувачами. На сьогодні вже всі архіви і частина відділів мають можливість використовувати Інтернет. На початковому етапі застосовувався модемний зв'язок, зараз щораз більше архівів мають постійний зв'язок, використовуючи, наприклад, послуги SDI або Neotrada. Прогрес у цій сфері діяльності спостерігається також на офіційних урочистостях. Спочатку презентації відбувалися з використанням зв'язку dial-up, якість якого була ледь допустима, а під час урочистого відкриття першого інтернетного проєкту “Скарби польських архівів” у 2002 р. NASK змонтувало бездротовий зв'язок великої пропускнуної спроможності.

Оснащення архівів комп'ютерами і спосіб його організації – досить визначний показник комп'ютеризації. Значно суттєвішим, хоча важко вимірюваним і порохваним, є застосування обладнання при виконанні архівами своїх безпосередніх функцій. Обсяг і напрями використання устаткування за короткий час виразно змінилися. Спочатку комп'ютер виконував роль поліпшеної друкарської машинки для листування й підготовки наукових текстів. У подальшому комп'ютер почали використовувати для підготовки до видання каталогів виставок та інших публікацій. Розпочалося також зосередження інформації в комп'ютерних базах даних, спочатку – локальних, що використовуються в одному архіві; з часом запроваджено до застосування стандартні бази, а відомості, зібрані в них, об'єднано в загальнопольські зібрання. Нині така функція комп'ютерів стала переважаючою, а існуючі бази даних не тільки зосереджують інформацію про фонди, але й допомагають виконанню установлених функцій. Комп'ютери уможливають складання звітів і створення зведень і діаграм (графіків) під час використання калькуляційних аркушів. За три останні роки спостерігається зростаюче використання комп'ютерного та цифрового обладнання (сканерів, цифрових апаратів) при копіюванні документів і наданні копій користувачам. Всесвітній доступ до Мережі допомагає в пошуку архівної, наукової або правничої інформації, актуалізації програм, що використовуються в архівах, при електронному листуванні.

Варто детально охарактеризувати дотеперішні напрацювання архівів у сфері нагромадження інформації в електронному вигляді. Перші кроки було зроблено в різних установах. Так, державні архіви в Любліні й Познані спільно зі Східним архівом створили реєстри депортованих і репатріантів, Головний архів давніх актів – реєстри євангелістів Варшави XVIII ст. і список карт і планів Варшави XIX ст., Державний архів міста Старої Варшави – електронну версію торговельного реєстру та інших судових реєстрів. Методом спроб і помилок архівісти пристосовували комп'ютери до своєї професійних потреб. Результатом такої роботи стали численні опрацьовані схеми даних, з яких частину було реалізовано, і вони знайшла своє відображення у конкретних інформаційних структурах, що були заповнені даними і функціонують до сьогодні, деякі навіть після конвертації до нових програм. Частина баз не продовжується, а їхні відомості перенесено до стандартизованих програм або становлять закриту збірку історичного змісту. Інші бази не витримали випробування часом або зіткнення з конкретним архівним матеріалом, що виявився більш ускладненим або занадто багатим у порівнянні з баченням програмістів. Від 1995 р. Центр архівної інформації почав провадити й удоступнювати реєстр створюваних і використовуваних в архівах баз даних. Свого часу найбільшою базою був покажчик до документів Вроцлавського кадастрового уряду, створений у Державному архіві у Вроцлаві, що налічує понад 28 тис. записів. Понад 15 тис. записів містили: облікові документи членів місцевого Комітету ПОРП Гданськ-Центр у Державному архіві в Гданську, а також торговельний реєстр "А" фірм за 1917–1945 рр. і покажчик документів Спеціальної Комісії з боротьби зі зловживаннями та економічними злочинами за 1950–1954 рр. у Державному архіві міста Старої Варшави.

Переліки баз даних повинні слугувати не лише для інформування про здійснені архівами заходи, а й для обміну досвідом між авторами, які працюють над аналогічними проблемами. Від 2003 р. цей покажчик доступний на архівному інтернетному сервісі (www.archiwa.gov.ua). Станом на 2004 р. він охоплював 536 різнорідних баз даних. Ця кількість поступово збільшується і варто звернути увагу, що після початкового динамічного росту в останні роки її коливання є незначними. Все рідше архіви створюють власні інформаційні структури, сягаючи частіше у стандартні системи баз даних. Спостерігається також поєднання первісних невеликих зібрань у більші, де зосереджено численніші відомості. Така еволюція можлива лише в тих установах, в яких працюють кваліфіковані співробітники й існують комп'ютерні мережі, що уможливають доступ до спільних архівних баз даних. Уніфіковані дії полегшать у майбутньому введення цих даних до інтегрованої системи. Наприкінці 2003 р. найбільше локальних баз даних функціонувало в державних архівах у Кракові (59), в Катовіцах (53), Гданську

(42) і Бидгощі (36). Більш як половина архівів створили декілька баз даних, користуючись системами, переданими ГДДА. При підрахуванні кількості локальних баз, стандартних, а також електронних описів виявлено, що найбільшу їх кількість в електронному вигляді на кінець 2003 р. мали державні архіви в Познані (1981), Ольштині (1211), Гданську (1044), Ополі (897), Жешові (862) та Архів міста Старої Варшави (850), а найменшу – Архів механічної документації (10), Державний архів в Елблонзі (62), Архів нових актів (97). Іншим показником ефективності використання комп'ютерів для зосередження інформації у структурованому вигляді є кількість баз даних, що припадає на одне комп'ютерне місце. Наприкінці 2003 р. вона коливалася в межах від 0,3 в Архіві механічної документації, близько 2 в Архіві нових актів, бл. 2,5 в Кракові, бл. 3 в Катовіцах і бл. 4 в Головному архіві давніх актів до більш як 70 в Ольштині, бл. 50 в Познані та понад 30 в Ополі, Каліші, Радомі, Замосці та Зеленій Гурі, при середній кількості бл. 15 баз даних на комп'ютер. Ця кількість є одним із показників рівня інформатизації, коли порівнюються різні за величиною бази даних – від кількох сот записів до понад 100 тис. Спочатку обраховувалася кількість зосереджених у базах записів, але відразу після появи реляційних баз даних знехтувано проведенням таких дріб'язкових обчислень¹².

Рішення про створення локальних і зведених баз даних, що виконують функції архівних довідників, виникло з двох причин – реалізації методичних засад та конкретних потреб користувачів. Найчастіше переважає саме друге, коли доступ до документів є негайнішим, аніж їх власне опрацювання. Щоб справитися з цими потребами, належить щоразу завчасно їх передбачити, й, очікуючи на питання визначеного типу, приготувати відповідне знаряддя для надання відповіді. Це вимагає детального відстеження законодавчої діяльності парламенту, а також роботи урядової адміністрації. Саме із законів і розпоряджень часто впливає суспільна потреба в інформації і документах відповідного виду (наприклад, документах, що підтверджують репресії, або документах на право володіння у випадку передбачуваного повернення права власності). Зацікавленість актами, що можуть підтвердити факт переселення або примусової праці, спричинила виникнення найбільших, порівняно з минулими часами, електронних баз даних. Однак не часто вдається заздалегідь підготувати відповідне інформаційне забезпечення, а звідси – й труднощі у виконанні суспільного замовлення.

Щодо тематичної структури локальних баз даних, то нині більше половини з них становлять як покажчики до окремих фондів, так і міжфондові. Найчастіше – це іменні, рідше – предметні, географічні або змішані покажчики. Іменні покажчики переважно охоплюють документи судових, репатріаційних, нотаріальних, тюремних установ, документи ПОРП, а також акти громадянського стану¹³. Надалі використовуються

локальні бази даних описування окремих видів документів, наприклад картографічних, фотографій і печаток, а також актової документації¹⁴. Їхня величина коливається від кількох десятків записів до понад як сотні тисяч. І надалі залишаються найбільшими бази у вигляді покажчиків, що, як правило, використовуються при підготовці відповідей на запити дописувачів та користувачів. Тут варто подати назви деяких з них, що стосуються предмета інформації, а також свідчать про обсяги їх використання: ПОВЕРНЕННЯ (POWROTY) – реєстри осіб, зареєстрованих Державним репатріаційним урядом і Польським Червоним Хрестом (ДА в Лодзі, понад 163 тис. записів); ЦЕНТРАЛЯ (CENTRALA) – реєстр осіб, виселених з Варти (1940–1945), зареєстрованих у Головному переселенському управлінні в Познані (Державний архів (далі – ДА) в Лодзі, понад 153 тис. записів); Пйотркув (PIOTRKOW) – Покажчик до Книг мешканців Пйотркова (ДА в Пйотркові Трибунальському, понад 66 тис. записів); Генеалог (GENEALOG) – відомості з метричних книг римсько-католицького віросповідання, про шлюби і смерті (Відділ в Ломжі ДА в Білостоці, понад 62 тис. записів); PotulicePRL – облік активів Табору праці в Потуліцах (ДА в Бидгощі, понад 36 тис. записів); ПОРП-ОСО (PZPR-OSO) – реєстр особових документів членів і кандидатів Воєводського комітету ПОРП у Радомі (ДА в Радомі, понад 36 тис. записів); Табори праці 1945–1946 рр. – документи на осіб, які перебували в таборах: Торунь-Рудак, у Мельниці, Зимніх Водах і Злотові (ДА в Бидгощі, понад 24 тис. записів).

Щоб уможливити швидкий і ефективний доступ до необхідних матеріалів, слід звернутися до єдиної системи інформації про Національний архівний фонд, що створюється і використовується, спираючись на інформаційне забезпечення. Його запроектували в загальних рисах у першій половині 90-х років ХХ ст. Анджей Бернат та Вітольд Солтис. Їхня концепція спиралася на вибір фонду як базовий рівень описування. Вищі рівні уможливили б конструювання опису фондів архіву, а нижчі – презентування деталей різних документів, а також їхнього змісту. Унікальний покажчик, що поєднує інформацію різних рівнів, має складатися з номера архіву, номера фонду і подальшої низки номерів фондів. Аналіз списку створених і локально вживаних в архівах баз даних вказував на інформаційні обсяги й функції архівів, що якнайширше користувалися комп'ютерними технологіями. Звідси виникли конкретні дії Центру архівної інформації, спрямовані на впровадження єдиних інструментів, що уможлилювали б не тільки такі самі методи праці, обмін досвідом між архівами та взаємне навчання, але й пізніші об'єднання й обмін інформацією. Наступні бази даних були підготовлені працівниками Генеральної дирекції державних архівів та окремих державних архівів. До розробки запрошувалися, як виняток, і зовнішні виконавці. Досвід кількох років застосування монолітних баз даних

показав, що на кількох рівнях діяльності вони полегшують і прискорюють працю, розміщення в Інтернеті об'єднаних відомостей у стандартизованому вигляді, значно зменшують кошти Інтернет-публікацій і скорочують час на пошук інформації, однак за умови, що на архівних веб-сторінках є відповідні лінки.

Робота в цьому напрямі розпочалась у 1993 р. Для реалізації цієї мети було відібрано звітні бази даних, що уможливають збирання інформації на різних рівнях деталізації й об'єднання їх у більші системи. Первинна версія електронної системи спиралася на програму DBASE, що на той час широко використовувалася. За задумом авторів, ця програма повинна виконувати роль архівного обліку і містити дещо детальнішу характеристику фондів, ніж у традиційних описах.

У процесі опрацювання системи автори намагались узгодити обов'язкові до цього часу засади архівістики зі стандартом описування архівних документів Міжнародної ради архівів ISAD (G)¹⁵ та польським стандартом описування FOPAR (автор – проф. Богдан Ришевський)¹⁶. У деяких місцях, через брак конкретних методичних засад, були змушені прийняти нові, дещо контроверсійні рішення. Не всі задуми й наміри було реалізовано в цій системі. Між іншим, відмовилися від детального визначення географічного положення осель фондоутворювачів, через те, що ця мета має бути досягнена під час опрацювання окремого географічного модуля із застосуванням, наприклад, створених Головним статистичним урядом територіальних баз даних, зінтегрованих з просторовим уявленням. Знехтувано також доповненням до бази предметних гасел у зв'язку з тим, що взірцева картотека для архівів ще не опрацьована, а локальне застосування, здійснене, наприклад, у Державному архіві в Бидгощі, може бути одним з пунктів дискусії щодо уніфікованої мови предметних гасел.

У 1995 р. розроблено програмний продукт, що функціонував під робочою назвою “Список фондів”, було переконвертовано до чергової звітної системи управління базою даних – FoxPro. Бета-версію програми протестовано в Державних архівах у Білостоці, Седлеці, Варшаві й Вроцлаві. Підручник користувача було надіслано до архівів у Гданську, Катовіцах, Лодзі і Познані, де він став предметом обговорення на засіданнях методичних комісій. Цю програму було також презентовано наприкінці 1995 р. у Познані на засіданні групи “Інформатика і Архіви”. Вона ж, як перше інформаційне знаряддя, створене в архівах, була також предметом дискусії на засіданні Центральної методичної комісії 22 лютого 1996 р., де, окрім технічного аспекту, стала важливою з огляду на методичні підходи описування архівних матеріалів. Зауваження, висловлені архівами, що брали участь у впровадженні бази даних, а також членами групи “Інформатика і Архіви” і Центральної методичної комісії по можливості було враховано під час удосконалення програми.

У 1996 р. база даних отримала остаточну назву Системи обліку архівного ресурсу SEZAM, теоретично потрапила до всіх державних архівів, що були зобов'язані наповнювати її відомостями про власний архівний потенціал¹⁷. Теоретично – тому, що не всі архіви на той час мали комп'ютери. У такій ситуації основний архів наповнював базу даних інформацією не лише про власні фонди, але й “дочірніх” відділів. У 1997 р. вперше об'єднано відомості всіх архівів і створено “загальнопольський список фондів”, що містив початкову інформацію про всі фонди й зібрання документів, що зберігаються в державних архівах. Під час користування базою SEZAM 1.4 в архівах виникли чергові зауваження щодо її структури і функціонування, отже, необхідними були зміни й доповнення. Тоді ж завершено конвертування бази до чергової програми управління базами даних – до Access¹⁸. Щорічна модифікація змісту і функцій бази свідчила, що вона вміщувала щораз більше елементів, між іншим – структурно-речову класифікацію документоутворювачів і додаткові елементи описування згідно зі стандартом ISAD (G), а зібраний матеріал може бути використаний при підготовці путівника по архіву. Відомості з SEZAM щороку об'єднуються в загальнопольському масштабі і повна база даних в програмі Access доступна в кожному державному архіві, а також у тих установах, які є співвиконавцями інформаційної системи і передають до Центру архівної інформації відомості про власні архівні ресурси.

У 1996 р. розпочато роботу з інформатизації іншого традиційного виду облікової документації – книги надходжень і вибуття, а 1998 р. опрацьовано першу версію в програмі Access і впроваджено до застосування базу даних Книги надходжень державного архіву KANAPA¹⁹. Вона слугувала нагромадженню в електронному вигляді інформації про рух документів в установі, що віддзеркалюють розміщення інформації в традиційних книгах надходжень і вибуття. Через рік бази даних SEZAM і KANAPA, як перше інформаційне забезпечення, розпорядженням Генерального директора державних архівів були впроваджені до обов'язкового застосування при обліку архівних документів в державних архівах²⁰. У 2001 р. KANAPA і відомості, що в ній містилися, було включено до бази даних SEZAM, що була першою, і на сьогодні єдиною, вдалою спробою інтеграції двох модулів планованої системи. Не без причини, власне, ці бази даних, що дозволяють одночасно розпоряджатися фондовим масивом та інформувати про нього, були його основою.

Від електронного списку фондів, яким вона була на початку, база даних SEZAM поступово еволюціонує в напрямку головного засобу обліку в державних архівах, обладнання, за допомогою якого від 2004 р. об'єднує у вигляді рапортів всі облікові дані: книги надходжень, вибуття і переміщень, картотеки фондів і колекцій, а також описи фон-

дів і колекцій²¹. Її, як і першу, 2001 р. було розміщено на архівному Інтернет-ресурсі (www.archiwa.gov.pl). Доступною стала лише частина даних, що описують актуальний стан зібрань з пропуском інформації про чергові надходження і вибуття. Від того часу користувачі можуть за допомогою розлогих мереж ознайомитися з описанням зібрань державних архівів на рівні фонду. Створена система дала можливість пошуку даних за кількома початковими критеріями, а саме: місце зберігання, назва фонду, крайні дати та класифікація фондоутворювачів.

Облікову та інформаційну роль виконують також кілька інших стандартних баз даних. Вони – це спроба інформатизації традиційних архівних довідників, таких, як описи. Різноманітність архівних матеріалів потребує й різних методів їх опрацювання, пропонує методичними рекомендаціями, що впроваджуються розпорядженнями Генерального директора державних архівів. Це знаходить своє відображення також і в базах даних. До сьогодні не створено ще жодного універсального забезпечення, за допомогою якого можна було б проводити інвентаризацію всіх архівних матеріалів, а створені бази даних в цілому відповідають обов'язковим методичним вказівкам.

Першою уніфікованою базою даних, що полегшувала створення фондового інвентаря, була IZA – Інвентарі архівних фондів (Inwentarze Zespołów Archiwalnych), впроваджена для використання в 1997 р. Базою для неї слугували програми створення книжкових інвентарів²². Вона призначена для описування документів на рівні одиниці зберігання й уможливіє створення іменних, географічних та предметних покажчиків. У розпорядженні щодо укладання покажчиків до архівних описів зазначається, що ключові слова покажчиків беруться із заголовків, що за часів інформатизації є недостатнім. База може слугувати для нагромадження і презентації індексів, але достатньою мірою впливає на якість пошуку інформації про зміст документів. Слова, з яких складається заголовок одиниці зберігання, шукають просто як ключові, отже, поглибленням інформації було б сягання до змісту одиниці зберігання і представлення її в базі даних у якості ключових слів. Слід звернути увагу: стандарт FOPAR закладає введення до опису на різних рівнях як ключових предметних гасел, так і іменних та географічних²³, а стандарт ISAD (G) не передбачає таких елементів опису архівних об'єктів на жодному рівні.

Подібно до SEZAM база IZA мала кілька інформаційних версій (найновіша – IZA 4.0). Зміни в ній були не надто істотними, а модифікації полягали у збільшенні можливості пошуку даних, додаванні уніфікованих списків відбору до заповнення деяких полів або вибору вихідного формату роздруку інвентаря. Сама по собі база має обмеження, що виникають, з одного боку, з обов'язкових методичних приписів, а з іншого – з можливості системи Access, в якій вона створена; вона не

може бути універсальним знаряддям при інвентаризації всіх архівних матеріалів і не була впроваджена до обов'язкового використання. До кінця 2003 р. за її допомогою створено інвентарі близько 13 тис. фондів. Уперше відомості бази було об'єднано в 2002 р. і тоді ж виставлено на архівному Інтернет-порталі (www.archiwa.gov.pl) 4 793 електронних описи. Від 2003 р. у мережі можна було ознайомитися вже з 8 790 описами більшості державних архівів, а також кількох інших інституцій. Загалом у кінці 2003 р. електронні описи існували до 13 992 фондів, що становило 20 % від загальної кількості фондів, що зберігаються в державних архівах. Багато з них складено під час опрацювання фондів, хоча поширеною практикою є впровадження до бази даних уже існуючих у картотеках описів. Найбільше інвентарів в електронному вигляді функціонувало в ДА в Познані – до 1 952 фондів (33 % фондів)²⁴, ДА в Ольштині – 1194 (40 %), ДА в Гданську – 995 (30 %), ДА в Ополі – 887 (34 %), ДА в Жешові – 831 (35 %). Значний прогрес у створенні електронних версій інвентарів відбувся за останні три роки. Багато в цій царині зроблено співробітниками архівів у рамках програм “Молодь для історії” і “Перша робота”. Частина інвентарів було створено в локальних базах даних.

Три наступні “інвентарні” бази даних постали як наслідок роботи науковців, що займалися розробленням засад опрацювання різних видів документації²⁵. Описуванню документів, створених до кінця XVIII ст., слугує база даних SCRINIUM, створена у 1996 р. і впроваджена в архівах у 1998 р. – нині використовується її версія 2.0²⁶. Вона не узгоджена з конкретними методичними рекомендаціями і є результатом компромісу архівних і історичних середовищ, що хотіли отримати якомога повнішу інформацію про найдавніші документи – про їх формальну сторону і зміст. Ця база використовується небагатьма архівами, оскільки більшість установ не зберігає пергаментних і паперових документів. Нагромаджені в базі відомості з державних архівів у Кракові, Торуні й Вроцлаві вперше було об'єднано у 2004 р.

Наукова група з опрацювання технічної документації створила ще одну базу даних – Комп'ютерна технічна інформація (КІТА)²⁷. До архівів вона потрапила у 1998 р., але не узгоджувалася з поправками методичних вказівок, що певною мірою вплинуло на її обмежене використання в архівах. Проект таких рекомендацій складено у 2003 р., що стало кінцевим в опрацюванні нової версії цієї бази даних, пристосованої до нових методичних вимог у новіших версіях Accessa. Планується також її об'єднання з базою IZA. У 2004 р. у ній вперше згруповано відомості, зосереджені в державних архівах у Бидгощі й Седліцях та в Музеї Перших П'ястів на Ледніці.

Остання із впроваджуваних в архівах інвентарних баз постала як результат праці наукового колективу картографічної документації й су-

проводжувалася опрацьованими цим же колективом методичними рекомендаціями, уведеними в дію розпорядженням Генерального директора державних архівів²⁸. База MAPY була впроваджена для обов'язкового використання в державних архівах у 2002 р., отже, є найновішою інформаційною системою. Передбачуваний у ній формуляр опису є одним із найширших серед пропонованих і дозволяє нагромаджувати інформацію як про зміст карт, так і про їх фізичний стан та час створення.

Уніфіковані бази даних зосереджують інформацію не лише про фонди архівів, а також і про наявні копії. З цією метою створено бази FILMIK, яка містить інформацію про мікрофільми документів із фондів закордонних архівів, що зберігаються в польських державних архівах, та MIKROFILM, що реєструє мікрофільми власних зібрань. Обидві бази впроваджено до обов'язкового використання розпорядженням Генерального директора державних архівів²⁹. База FILMIK – результат підготовки до реалізації проекту “Відродження пам'яті Польщі” (“Reconstitution of the Memory of Poland”). Централізована реєстрація мікрофільмів за допомогою бази розпочалась у 2000 р. й охопила фонди, що зберігаються у 18-ти архівах; нині ця база використовується в архівах. MIKROFILM – це база, функціонування якої має суттєве значення для управління процесом мікрофільмування власних фондів та вже існуючим фондом мікрофільмів. У зв'язку зі специфікою організації процесу мікрофільмування (він відбувається не лише в архівах, що зберігають оригінали, на певному етапі в цьому бере участь і Архів механічної документації) у кінцевому підсумку стає можливим забезпечення одночасного доступу кількох архівів до складання бази MIKROFILM. Це дає змогу об'єднати дані й розмістити бази on-line; робота над створенням Інтернет-версії розпочалась у 2004 р.

Інвентарні бази становлять модулі планованої системи інформації про Національний архівний фонд, описуючи його на рівнях нижчих, ніж фонд. Вищий рівень – архів – на сьогодні охоплює адресна база, що створюється в Центрі архівної інформації. В ній сконцентровані відомості про польські архіви та інші установи, що зберігають матеріали Національного архівного фонду – як державні, так і недержавні, та установи й архіви поляків на чужині, а саме: про час їх створення, структуру, години роботи, основну бібліографію. Зазначена база є закритою для вільного доступу і використовується при підготовці до видання раз на два роки адресного довідника “Архіви в Польщі”. У Центрі також розробляються географічні модулі, необхідні для ідентифікування описуваної і пошукуваної місцевості та її місцезонашування, далі – місця зберігання матеріалів. До них увійшли в електронному вигляді відомості зі словників та покажчиків, якими користуються в архівах. Це, зокрема, бази покажчиків (SKOROWIDZ і ROSPOND), що містять інформацію про місцевості на території Польщі міжвоєнного

часу з їх адміністративною, судовою і парафіяльною належністю, а також інформацію про населені пункти територій, приєднаних до Польщі після Другої світової війни³⁰. Архіви на місцях також створюють локальні покажчики подібного змісту. Деякі з них у 2005 р. будуть проаналізовані в Центрі з точки зору об'єднання інформації, що міститься в них, в одну систему, наприклад GEO (німецько-польський словник назв місцевості Гданського повіту) – Державний архів у Гданську; “Список місцевості в Галичині” та “Реєстр місцевості Жешівщини” (станом на 1946 р.) – Державний архів у Жешові.

Завжди залишається актуальним завдання створення цілісної картотеки вірцевих гасел. Теоретичні принципи містяться, поміж іншими, в Міжнародному стандарті архівних авторитетних даних на інституції, окремих осіб та родини ISAAR (CPF), хоча можуть бути застосовані лише щодо фондоутворювачів, а не змісту документів³¹.

Поруч з вищезазначеними базами даних, що відповідають методичним рекомендаціям і описують архівний фонд на відповідній стадії, створено кілька тематичних баз даних, які використовуються в державних архівах. Вони постали як відповідь на зростаючу зацікавленість користувачів генеалогічними дослідженнями або як результат конкретних проектів, метою яких було виявлення в архівах документів та реєстрація результатів проведеної роботи в електронному форматі. 1997 р. у державних архівах було проведено виявлення і реєстрацію всіх метричних книг та книг запису актів громадянського стану. Ця робота проводилася на виконання угоди з Фондацією польсько-німецької співпраці. Інструментом до реєстрації цих джерел стала база даних Програма реєстрації метричних книг і книг записів актів громадянського стану (PRADZIAD)³². Щорічно установи реєстрації актів громадянського стану передають до архівів відповідні книги і щорічно архіви поповнюють базу даних новими відомостями. На початок 2004 р. ця база даних налічувала понад 43 тис. записів; з 2002 р. база PRADZIAD виставлена для доступу на архівному Інтернет-порталі (www.archiwa.gov.pl).

Від 1997 р. розпочалася робота з виявлення списків населення, що зберігаються в державних архівах, – від книг реєстрації до списків членів різних організацій. Зазначені списки Центром архівної інформації було введено до бази даних під назвою “Облік населення в архівних документах” (ELA) і передано для використання в архівах³³. Однак, якщо базу даних PRADZIAD можна вважати повною, то база ELA, хоча й містить понад 43 тис. списків, є неповною і має шанси до поповнення в міру опрацювання фондів і віднайдення нових документів. Подібно до бази PRADZIAD, тут єдиним критерієм отримання інформації про документи є географічна назва – місце створення або терени, які вони охоплюють³⁴.

До групи тематичних баз можна віднести AFISZ, тобто реєстрацію плакатів, афіш та листівок з історії Голокосту. Вона створювалася за-

вдяки угоді з Музеєм Голокосту і слугувала для реєстрації документів, виявлених в архівах у 2001 р. За попереднім проектом, разом з описуванням плакатів у базі планувалося виставити їх цифрові копії, але це не було реалізовано. У базі описано понад 2 тис. об'єктів, вона закрита і не поповнюється. Використаний у ній формуляр описування може бути прийнятним для інвентаризації фондів плакатів, що зберігаються в архівах.

Інформаційні технології не лише уможливають підготовку, пошук і використання інформації про архівні фонди, але й допомагають архівам у виконанні їхніх функцій. До сьогодні створено 5 стандартних баз даних³⁵. Так, у 1997 р. розпочато використання бази Система використання архівних матеріалів (SUMA), що нині діє в читальних залах і містить, окрім реєстру користувачів і дослідницьких тем, також перелік архівних справ, що використовуються в читальному залі, а також списки відвідувань читальних залів, що дає можливість зіставлення статистичних даних для звітності. Видавання архівом документів у тимчасове користування реєструє база PUZZLE, створена у 1998 р. Тоді ж підготовлено базу, що фіксує схеми розміщення документів у сховищах, тобто електронний топографічний покажчик – TOPOGRAF. Усі ці бази є пропозиціями довільного застосування, у зв'язку з тим, що не кожне робоче місце має потребу або можливість їхнього використання. Подібний статус має і база даних Реєстр архівних розшуків (RAP), створена у 1998 р. для реєстрування письмових запитів, виконуваних архівами. Первісно вона планувалася для обслуговування канцелярії й реєстрації вхідної та вихідної кореспонденції, але через відмінності в організації виконання цих завдань в архівах та відсутність внутрішніх комп'ютерних мереж у деяких архівах можливість її діяльності обмежено до обслуговування зареєстрованих запитів. За її допомогою став можливим видрук списку запитів, відстеження перебігу листування та створення зведених звітів. При впровадженні в архівах інформаційних систем, що допомагають обігові документації, вони впевнено переймають функції RAP.

Наступна база даних має функціонально-інформативний характер і охоплює проблеми на стику державних архівів та фондоутворювачів. База КОНТРОЛЬ (NADZÓR) була впроваджена до обов'язкового використання у 2000 р.³⁶ Вона містить список і основну інформацію про діловодні справи, які у відомчих архівах перебувають під контролем державних архівів. У цій сфері вона корелюється з поточним реєстром, що його провадить Головний статистичний уряд. Відомості про стан відомчих архівів з 2002 р. об'єднано в загальнопольському масштабі, і на сьогодні вони недоступні за межами державних архівів.

Вищезазначені бази даних передано для використання до всіх державних архівів. Сфера їхнього застосування, однак, дуже різна. Немає архіву, який би використовував усі бази.

Виняток становить база RMP, створена у рамках реалізації міжнародного проекту “Відродження пам’яті Польщі” (“Reconstitution of the Memory of Poland”)³⁷. Мета проекту, що частково фінансувався Радою Європи, – зосередження і доступ до інформації про польські документи або документи, що стосуються Польщі, які у результаті історичних процесів зберігаються за межами країни. База даних RMP не є результатом роботи в польських архівах, варто зазначити, що це перша база, яка об’єднує інформацію про матеріали, що зберігаються в архівосховищах різних країн, зібрану під час виявлення там документів. У даній базі подано відомості як про місце зберігання документів, так і власне про документи, фондоутворювачів та наявні архівні довідники й бібліографію. Описування документів на різних рівнях здійснено на основі стандарту ISAD (G). Від 2004 р. базу виставлено на архівному Інтернет-порталі (www.archiwa.gov.pl).

2003 рік приніс державним архівам нові завдання, пов’язані зі збереженням неархівної документації, дуже важливої з суспільної точки зору – особистої і діловодної, а також побажання іншим зберігачам такої документації. Правилами на архіви покладено обов’язок створення реєстру зберігачів, які отримали дозвіл на здійснення функцій зі збереження документів³⁸. Отже, опрацьовано електронну версію реєстру, доступну і постійно оновлювану on-line на архівному інтернетному сервісі (www.archiwa.gov.pl). Цей реєстр, подібно до презентованих в Інтернеті баз даних SEZAM, IZA і PRADZIAD, спирається на безкоштовну програму MySQL і скрипти php, що істотно вплинуло на зменшення фінансових витрат. Окрім реєстру зберігачів, дана система містить список утилізованих справ. Ця частина бази інформаційно багатша, важливіша з суспільного погляду і використовується значно частіше під час пошуків конкретної документації. З часом до неї буде включено інформацію, що міститься в існуючих локальних базах даних. База є першим практичним критерієм можливостей, які створюють розлогі мережі при нагромадженні спільного банку даних. Подібно до бази NADZÓR, своїм обсягом вона сягає за межі державних архівів, проте не інформує про архівні документи.

Документи, що входять до складу Національного архівного фонду, зберігаються і в багатьох приватних і громадських установах. Планується, що згадана раніше інформаційна система повинна у своїй основі охопити весь архівний фонд – як державну, так і недержавну частини. Елементом політики Генеральної дирекції державних архівів, спрямованої на створення такої системи, є безкоштовний доступ до існуючих баз даних для інституцій, які нагромаджують Національний архівний фонд, що уможливило описування їхніх архівних матеріалів за допомогою уніфікованих інструментів та наступне об’єднання інформації. До цього часу стандартизовані бази даних, переважно SEZAM і IZA,

передано в рамках угоди про співпрацю для використання кільком десяткам інституцій у країні і трьом – у діаспорі³⁹. Деякі з них уже передають до Генеральної дирекції державних архівів зібрані відомості, що включаються до загальнопольського зібрання у програмі Access і згодом виставляються в Інтернеті.

Комп'ютеризація методів роботи та інформатизація архівних даних на перших порах слугували здебільшого працівникам державних архівів, які вишукували інструмент для вирішення низки завдань, зокрема, з опрацювання документів і доступу до них. Від самого початку користувачі також могли користуватися результатами цієї праці.

Набули розвитку і різні форми популяризації архівних документів. Цьому сприяють розлогі мережі й електронні публікації, збагачені ефективними графічними елементами. Перший архівний Інтернет-ресурс постав у 1996 р. за сприяння Генеральної дирекції державних архівів (від 2000 р. у домені archiwa.gov.pl). Він становить мініпортал, що містить, між іншим, список архівів з лінками, що відсилають до їхніх Інтернет-сторінок, новини, хроніку подій, інформацію про видання, державні та міжнародні проекти, згадувані вище бази даних SEZAM, IZA, PRADZIAD, RMP, а також бази, що інформують про особисту та діловодну документацію. На сьогодні власну сторінку в Інтернеті мають: Головний архів давніх актів, Архів нових актів, Архів механічної документації, державні архіви в Білому Стоці, Бидгощі, Гданську, Катовіцах, Кельцях, Кракові, Лешні, Любліні, Лодзі, Ольштині, Пйотркові Трибунальському, Плоцьку, Познані, Пшемишлі, Радомі, Жешові, Седльцях, Сувалках, Щеціні, Торуні, Варшаві, Вроцлаві, Замосці і Зеленій Гурі⁴⁰. У 2000 р. розпочато важливий етап встановлення принципів і реєстрації архівів, що мають віртуальні сервери в урядовому домені ar.gov.pl. Першими зареєстровано домени для державних архівів у Пшемишлі, Бидгощі, Гданську і Жешові. Нині такі домени мають Архів механічної документації, а також архіви в Білому Стоці, Катовіцах, Кельцях, Любліні, Пйотркові Трибунальському, Познані, Радомі, Сувалках, Щеціні, Торуні і Варшаві. У більшості інтернетних архівних порталів містяться підсторінки або відсилки до сторінок місцевих відділів.

Найчастіше вони містять інформацію про локалізацію й організацію архіву, про його історію, фонди, принципи доступу до архівних матеріалів, перелік послуг, що надаються, видання, конференції й виставки. Інколи на них представлено і цифрові копії документів – як елемент оздоблення або як Інтернет-виставка. Жоден з архівів на своєму сайті не надає доступу до архівних документів on-line, але окремі з них публікують інформацію про фонди за допомогою баз даних. Створення і підтримка інтернетних сервісів, а тим більше – їхній графічний покрив, що дозволяє проявитися багатьом індивідуальним підходам,

показали також кілька негативних явищ, таких, як брак систематичної актуалізації даних, дублювання, часом у розбіжних версіях, інформації з описування фондів.

Тут варто зупинитися на кількох ініціативах. Так, Головний архів давніх актів розмістив на своєму порталі інформацію про міжнародні стандарти, головним чином ISAD (G) і EAD. Державний архів у Білому Стоці презентує колекцію фотографій конференцій або виставок та надає (післяплатою) повні тексти інформації про архівні фонди.

Від 2003 р. усі архіви долучилися, відповідно до чинних законів⁴¹, електронного Бюлетеня публічної інформації (“BIP”; <http://bip.ap.gov.pl/>). При створенні і супроводі електронних Інтернет-сторінок архіви не ставлять за мету уніфікацію своїх ресурсів, що ж до “BIP”, то всі без винятку переконалися у необхідності єдиної схеми даних, що полегшує користувачеві пошук потрібної інформації.

Від січня 2004 р. існує можливість проведення Інтернетних дискусій. Форум Ifar (www.ifar.lublin.ap.gov.pl) порушує кілька загальнодоступних тем, наприклад: архівна методика, система інформації про Національний архівний фонд, проблематика побудови баз даних, оцифрування й архівація цифрових матеріалів, європейські програми⁴². Інші можливості створює Науковий архівний портал (www.archiwa.net)⁴³. Він об’єднує науковий доробок польських і закордонних архівістів. На його сторінках публікується інформація про діяльність Міжнародної ради архівів, наукові події на місцях, про створення і використання в інших країнах архівних стандартів, наприклад ISAD (G), ISAAR (CPF), EAD і DublinCore, про найновіші зарубіжні публікації в галузі архівістики, про сьгоднішні проблеми архівістики, а також про електронний документ. Існує можливість включитися до дискусій, що ведуться на порталі.

Від 2002 р. на порталі www.polska.pl презентовано близько 200 документів, що стосуються найважливіших сторінок історії Польщі, візуально презентабельних, стан збереженості яких дозволяє прочитування на моніторі. На цьому ж порталі міститься розділ “Скарби польських архівів”, створений у результаті співпраці державних архівів з Науковою та Академічною комп’ютерною мережею. Кожний із презентованих документів містить, окрім формального описування й бібліографії, опис історичної події, яку відтворює. У 2003 р. розпочато реалізацію ще одного спільного проекту – “Міста в архівному документі”, що уможливить презентацію чергових документів з фондів державних архівів та інших інституцій. Спробою ширшого доступу як до інформації, так і до самих документів, було включення архівів до Польської інтернетної бібліотеки. У рамках цього проекту в 2003 р. проскановано й описано два фонди з Архіву нових актів – Президія Ради Міністрів у міжвоєнний період і Політичне Бюро ПОРП; від 2004 р. ці документи є доступними на порталі www.pbi.pl.

Не можна забувати про інтерактивність розлогих мереж Інтернет. Ідеться не лише про віруси і хакерські атаки, але й електронну пошту, що забезпечує швидкі й вигідні контакти між інституціями, уможливорює для користувачів звернення із запитам. І хоча загального адміністративного керівництва “електронною дорогою” сьогодні проводити неможливо⁴⁴, але таким способом можна подавати інформацію про фонди архівних установ, приймати замовлення на виготовлення копій, попереджувати про візит до читального залу чи замовляти видання.

Публікована в Інтернеті інформація має всі шанси потрапити в поле зору чималої групи зацікавлених осіб. Широке коло користувачів отримують електронні публікації, підготовлені державними архівами. У них міститься як інформація про фонди, так і цифрові копії різних документів. У 2000 р. завдяки співпраці багатьох архівів постали дві мультимедійні публікації на CD-ROM. Одна з них стосується історії Торговельного Банку, друга – висвітлює історію і склад фондів державних архівів (“Archives of Poland”). У 2001 р. завершено багаторічну працю над “Сумаріушем книг Коронної Метрики (1573–1574)”, що включає проскановані аркуші книг Коронної Метрики з часів панування Генріха Валуа разом з регестами документів та покажчиками. Тоді ж було презентовано видання “По чоловічій лінії і по жіночій лінії”, що містить бази даних, використовувани в генеалогічних і демографічних дослідженнях (ELA, PRADZIAD, Німецькі реєстри і книги цивільного стану в Польщі – USC, нобілітації і індігенати у фондах Головного архіву давніх актів – NOBILITACJE та Євангеліки Варшави – EWANGELICY), а також інформацію про місця зберігання згаданих документів. Друге видання “По чоловічій лінії і по жіночій лінії”, створене за новою формою і доповнене базою даних Підляшшя (PODLASIE; Землевласники Підляшшя у другій половині XVII ст.), з’явилося у 2003 р. Форму електронної публікації отримує не лише інформація про фонди. Архів механічної документації видав у 2002 р. з нагоди 50-ліття польської радіостанції “Радіо Вільна Європа” фрагменти вибраних радіопередач, а у 2003 р. – “Воєнний стан на хвилях польської радіостанції “Радіо Вільна Європа”. Від 2003 р. доступними на CD-ROM є також видання “Документи міста Познань [1253] 1254–1790” та публікація “Особисті документи промислових робітників-іноземців (1939–1945) з фонду Президії Поліції в Щецині (Polizeipräsidium in Stettin)”⁴⁶. В останні роки деякі книжкові видання супроводжуються на CD-ROM, що містять аналогічні відомості в електронному вигляді. Від 1996 р. Генеральна дирекція державних архівів готує власні та архівні видання в електронному вигляді на CD-ROM. Проте їхня мета – не поширення, а, скоріше, певна форма забезпечення.

У 2002 р. з’явилося друком видання “Пам’ять Польщі – Пам’ять світу”. Воно презентує об’єкти, що містяться в національному реєстрі

та у світовому реєстрі програми ЮНЕСКО. У 2003 р. до світового реєстру внесено гданські постулати 1980 р., а також акт варшавської конфедерації 1573 р., які у згаданому виданні коротко презентовано.

Для потреб таких електронних публікацій, а також книжкових видань часто виготовляються цифрові копії документів. Це є черговим етапом застосування новітніх технологій. Комп'ютер, а скоріше сканер, поступово стає інструментом для надання репрографічних послуг. Це ще не набуло загального поширення, але частіше є бажаним зі сторони користувачів і можливим до виконання в установах, що зберігають документи. У 2003 р. у всіх архівах разом з деякими відділами існувала така можливість, принаймні щодо документів формату А4. І хоча сканування є і надалі рідко вживаною формою репрографій, що виконувалися на замовлення користувача, проте їхня кількість зростає з кожним днем. У 2000 р. архівам запропоновано вживання окреслених стандартів і параметрів електронних документів (tiff – для диску зніркового, jpg – для диску використання, gif – для диску ілюстраційного), однак не встановлено єдиних принципів описування та реєстрації електронних копій. Систематичне сканування на сьогодні не є широко вживаним (спроби здійснюються в архівах у Бидгощі й у Любліні), а жоден з архівів у найближчому часі не планує переведення архівних документів з паперових носіїв в електронний формат. Сканування як форма забезпечення збереженості документів не визнано ще надійним і рекомендованим, хоча частіше здійснюються спроби оцифрування визначених частин фонду, наприклад у рамках згаданої вище Польської Інтернетної бібліотеки. Предметом оцифрування є передусім фотографія (ЦЕНТР КАРТА, Студія документальних і художніх фільмів та Архів університету Міколая Коперніка в Торуні), рідше, наприклад, інвентарі (Архів дієцезії в Познані) чи картотеки (особові у Центрі документації польської еміграції в Пултуску і каталожні – в архіві Радіо). Цікавий проект сканування метричних книг реалізує Архідієцезіальний архів в Катовіцах. Проте цей вид роботи не визнається пріоритетним.

Документи в цифровому вигляді на сьогодні не приймаються на зберігання до архівів. Однак вони становлять частину, хоч і невелику, фондів окремих інституцій. Найбільше документів такого типу має Архів телебачення, де зберігаються, серед іншого, стрічки аналогові й цифрові з записом відео і звуку. Електронні документи мають також Центральний геологічний архів, Кіноархів Студії документальних і художніх фільмів та архіви вищих навчальних закладів, зокрема Ягеллонського університету, Люблінського Католицького університету й Університету Міколая Коперніка в Торуні.

Надалі розширюється сфера застосування комп'ютерів, особливо – локальних комп'ютерних мереж, у роботі архівів, а складність інформаційних завдань, з якими зіткнулися архіви, засвідчила необхідність під-

готовки архівістів у цій галузі. Нині до обслуговування комп'ютерних систем архіви залучають осіб із спеціальною освітою або користуються послугами сторонніх фірм.

Проведене Генеральною дирекцією державних архівів анкетування і поточний огляд свідчать, що використання комп'ютерів в архівах є повсюдним і приносить конкретні результати у вигляді зростаючих збірок інформації та спрощення і прискорення контактів у справах, що не вимагають загальноприйнятої форми документів, але ще не завжди вживаються адекватні дії, спрямовані на закріплення результатів праці.

Порівняно з першим десятиліттям комп'ютеризації, коли копії “безпеки” створювалися спорадично, настав швидкий прогрес. Цьому сприяло кілька факторів. Один з них – нав'язані ззовні вимоги, як, наприклад, у випадку із законом про охорону особистих даних, що стосуються збереження фондів, які містять такі дані⁴⁷. Не можна нехтувати й особистим негативним досвідом архівістів, які мусили відтворювати тексти, втрачені під час зникнення напруги і зависання комп'ютера, бо не мали у розпорядженні відповідних копій. Розв'язання знайшли у побудові комп'ютерних мереж, в яких копії безпеки створюються автоматично.

Викладений вище досвід кільканадцяти років інформатизації роботи державних архівів належить доповнити інформацією про іншу діяльність, що не принесла належних результатів, але, без сумніву, спричинила підвищення рівня інформаційних знань серед архівістів. Великого значення мали і набувають усі форми підвищення кваліфікації й обміну досвідом. На початковому етапі вони мали чітко визначені організаційні рамки, як, наприклад, організовані у Познані в 1992–1995 рр. “Літні комп'ютерні школи”, в Торуні у 1992–1997 рр. – симпозіум з циклу “Проблеми комп'ютеризації архівів”⁴⁸ та систематичне проведення Інститутом архівістики Університету Міколая Коперніка в Торуні післядипломних навчань. Кілька десятків років ми опановували нові методи праці, звичайно, не теоретично, а практично. Іноді доводилося вчитися на власних помилках, але тоді цього не можна було уникнути⁴⁹. За часів інформаційного суспільства комп'ютер і розлогі мережі стають союзниками клієнтів і споживачів, можуть також допомогти установам найкраще виконувати свої завдання, комп'ютер може бути нашим спільником, якщо ми зможемо коректно формулювати завдання з точки зору інформаційних технологій і правильно розпізнавати пропоновані можливості. І часто однаково придатними в архівах виявляються технічні можливості та здатність точного розуміння, як знання про минуле та гуманітарний злет думки і слова⁵⁰. Тут варто зазначити, що на зв'язок інформатики (як автоматичного обладнання для поширення інформації) з суспільством, наукою і культурою звернено увагу набагато раніше. Владіслав Марек Турський вважає зміну середовища по-

ширення інформації одним із культуротворчих чинників і згадує великих мислителів у розвитку інформаційної техніки, зокрема Б. Спінозу, Б. Паскаля й Арістотеля, який пропонував організацію знання у вигляді бази даних⁵¹.

Справжнім форумом дискусій, рівно як з методичних, так і з технічних проблем, а також обміну досвідом є вже згадувана група “Інформатика і Архіви”. У 1998 р. як усвідомлення зростаючої актуальності роботи з документами нового типу створено науковий колектив у справах електронних архівів⁵². Метою його діяльності стала підготовка положень та складання проекту, спрямованого на використання державними архівами електронних носіїв і запис на них інформації, а також прийняття державними архівами з відомчих архівів облікових документів щодо матеріалів, які передаються. За час роботи колектив ознайомився зі способами користування електронними документами в різних організаційних одиницях та зі стандартом EAD. На сьогодні питанням електронного списку передавання-приймання займається робоча група, створена на базі Центральної методичної комісії. Трапляється, що деякі архіви приймають від фондоутворювачів документи, що їх обліковано в електронному вигляді, наближеному до архівного опису. І знову практика випередила конкретні методичні рекомендації.

У 2001 р. створено наукову групу для проведення функціонального аналізу державних архівів і підготовки кінцевого результату, котрий окреслив би створення Інтегрованої Моделі Інформаційної Системи, що враховувала б усі завдання, виконувані державними архівами⁵³. Результатом роботи колективу стала концепція Інформаційна Система Національного архівного фонду⁵⁴. У 2004 р. створено нову робочу групу, яка у співпраці з науковцями повинна була по-новому провести такий аналіз, врахувавши діяльність архівів у цьому напрямку та зазначене вище інформаційне обладнання для допомоги у виконанні архівами згаданих функцій⁵⁵. Розроблена модель повинна стати підставою подальшої праці над створенням єдиної інтегрованої системи.

Маючи в перспективі мету створення такої системи для польських архівів, архівісти під час поїздок до закордонних колег ознайомилися з інтегрованими інформаційними системами, що функціонують в інших країнах, наприклад у Македонії (презентація Славіци Ніколовської) і у Швеції (презентація Горана Крістіансона). На обширність функціонування планованої системи в Польщі матиме вплив поділ державних архівів на ті, що підпорядковуються Генеральному директору державних архівів, та ті, що залишаються поза цією підлеглістю.

З кожним роком праця групи у справі функціонального аналізу, а в подальшому – програмістів, що починають практичне опрацювання засад системи, можуть утруднюватись у зв'язку з тим, що техніка щоразу розвивається і створює нові можливості. Ми не знаходимося в ситуації

створення системи “на сирому корені”. Від кільканадцяти років ми використовуємо різне інформаційне забезпечення, що час від часу змінюється, але завдяки якому зібрано багато даних. Опрацювання бази, що нагромаджує інформацію про особисту і діловодну документацію, наочно показало, що імпорт даних з багатьох баз цієї тематики, що створюються в архівах і Центрі архівної інформації, є неможливим. І навіть якби вдалось опрацювати відповідні алгоритми, то було б занадто дороге завдання. Перенесення даних зі старих баз до нової залишається здійснювати ручним способом.

А дані надходять з усіх архівосховищ. Загальна кількість створених записів зростає з дня на день. Констатувати можна одне: що у доступній в Інтернеті з 2003 р. бази SEZAM описано близько 80 тис. фондів, у базі IZA – понад 600 тис. архівних одиниць зберігання і кілька сотень тисяч індексних записів. У сумі налічується понад мільйон записів у локальних базах даних, що мають різномірні структури. Навіть так звані стандартизовані бази даних мають свої локальні відмінності, доповнені потрібними там елементами. Поруч з ними створені, наприклад, у державних архівах у Бидгощі або в Катовіцах quasi-системи об’єднують розпорядчу інформацію. І всі вони повинні знайти своє місце в інтегрованій системі. Чи не повинні? І чи буде це єдина інтегрована система для всіх архівів?

У зв’язку інформатизацією і перспективами зінтегрованої системи необхідно торкнутися й питання фінансування цих робіт. Дотепер щорічні видатки на придбання комп’ютерів для архівів становили від 500 тис. до 1 млн. злотих. До того ж, виділялися кошти цільового спрямування – кілька десятків тисяч злотих щороку. Маємо ще додати кошти на створення та утримання Інтернетних сторінок, електронної пошти, адміністрування мережами в архівах. А приблизні кошти опрацювання та впровадження інтегрованої системи, не кажучи про її подальше утримання? У вищезазначеному прикладі Македонії підготовка системи для одного архіву тривала 10 років і вимагала цільових дотацій у сумі кілька сотень тисяч марок. У Польщі інтегровані системи, що створювалися для інших установ, наприклад, Комплексна система Інформації установ соціального забезпечення, Інтегрована система інформації про нерухомість, – коштували від кількох сот мільйонів до понад мільярд злотих. Це в кілька разів більше, ніж річний бюджет державних архівів.

Не викликає, однак, сумніву, що комп’ютеризація поставила перед архівами вимоги, з якими мусимо справитися – як у сфері методики, так і організації праці. Інформаційні системи, хоч і є лише знаряддями праці, вимагають від користувачів змін у способах роботи і навіть мислення, вимагають точності, послідовності й акуратності. Неясними є постановчі процеси, ускладнені і заплутані службові залежнос-

ті і шляхи виконання завдань, багатозначність запису інформації або звичайні орфографічні помилки, що часто виступають у традиційних організаціях при зіткненні з інформаційними технологіями. Отже, зростає значення стандартів, зокрема, в описуванні національної спадщини, що зберігається в архівах. Потреби, що випливають з існуючих проблем, а також з накреслених незалежно планів робіт, визначають, на які види робіт потрібно звернути увагу найближчим часом. Необхідно і надалі накопичувати інформацію в базах даних – створювати нові, активізувати і модернізувати вже існуючі та удоступнювати відомості в локальних мережах та в мережі Інтернет. Допомогти в цьому можуть придбання і модернізація обладнання, створення внутрішніх мереж і доступ до Інтернет. Перед опрацюванням і виконанням зінтегрованої системи необхідно впорядкувати процес керування та впровадити єдиний обов'язковий стандарт архівного опису. Є проблема в залученні програмістів до архівів, які будуть спочатку обслуговувати існуючі бази даних, а в майбутньому співпрацювати над створенням основ та пристосуванням систем. Варто також піклуватися і про тіснішу співпрацю між різними інституціями, що зберігають архівні фонди, з метою опрацювання і застосування єдиних методів.

Архіви у громадській свідомості пов'язані з довготривалістю, а часом – несправедливо – є також синонімом застою і консервативності. Останні роки доводять, що світ розвивається все швидше, суспільство з задоволенням засвоює пропонувані технікою можливості й очікує, що всілякі публічні установи, у тому числі урядова адміністрація, спростують їхні очікування. Теорія архівістики, що створювалася протягом десятиліть, і надалі присвячена практичним діям, однак здається, що академічні осередки, які виховують майбутніх архівістів, впроваджують до навчальних програм розв'язання, вже використовувані в поточній роботі⁵⁶. Наприклад, бази даних, що застосовуються в державних архівах, вже доступні для наукових пошуків у кількох вищих навчальних закладах, а саме: Варшавському університеті, Університеті Міколая Коперніка в Торуні, Гданському університеті, Сілезькому університеті, Підляській Академії, Університеті Марії Кюрі-Склодовської в Любліні та Люблінському Католицькому університеті.

Планування подальших кроків у галузі інформатизації архівів несе за собою швидше певний ризик втрати актуальності деяких цілей, аніж можливість їхньої реалізації. Зміни відбуваються так стрімко, що плани зазнають перегляду, оскільки не завершені в одному році справи у наступному вже стають застарілими та неактуальними, коли техніка приносить можливості нових рішень. Таких планів було безліч. Деякі з них, особливо безперервного чи короткотермінового характеру, реалізовані повністю або частково. Постійної уваги потребують утримання, заміна та розбудова обладнання, проведення внутрішніх мереж

і підключення до них, реєстрація доменів для архівних веб-сторінок, поліпшення кількості та якості інформації, виставленої в Інтернет, наприклад, публікація архівних довідників, а також збільшення кількості архівних послуг за допомогою електронної пошти, наприклад, подання початкової інформації, замовлення копій архівних документів тощо.

З поданих вище відомостей повинна постати інтегрована або хоча б компактна система інформації про Національний архівний фонд. Вона повинна стати доступною в розлогій мережі, принаймні у тій частині, що не охоплена тасмницею. Супроводжуватиме її можливість використання у мережі цифрових копій архівних документів. До інформаційної системи можна включити відомості про документи, які зберігаються не лише в державних архівах, але й в інших установах. Необхідно також вирішити, чи слід продовжувати об'єднання даних і презентацію їх на одній Інтернетній сторінці, чи так само прямувати до опрацювання пошукачки, що обслуговуватиме безліч розпорошених збірок.

Надалі перед архівістами стоїть завдання створення інформаційно-пошукових мов (предметний каталог, картотека зразків гасел, словник ключових слів), які б упорядковували описи фондів та полегшували пошук інформації. Згадані закони про електронний підпис та доступ до інформації мусять бути початком процедур, пов'язаних з використанням електронного підпису.

Серед завдань, що стоять перед архівістами, варто знову підкреслити значення подальших наукових досліджень у галузі архівістики, навчання студентів і підвищення кваліфікації архівістів у галузі інформатизації, підготовки видань, що стосуються як методичних проблем, так і практичного досвіду. Широким форумом для дискусій і традиційного обміну досвідом є симпозиуми, з'їзди істориків і архівістів, підтримувані в останні роки Товариством польських архівістів⁵⁷, а також конференції церковних архівів, організовані Осередком Архівів, бібліотек і церковних музеїв у Католицькому університеті в Любліні⁵⁸. Такими зустрічами в рамках різних дисциплін не можна нехтувати. Їх необхідно продовжувати з надією на практичні результати співпраці не лише в рамках архівів, але й співпраці з іншими установами, що зберігають національне надбання, та науковими осередками.

Усе згадане вище, що пов'язано з використанням комп'ютерів в архівах, стосувалося двох сфер – удосконалення праці й інформатизації архівних довідників. До деякої міри на цьому тлі вирізняється комп'ютер як інструмент до створення та відтворення документа. Електронні архіви – це майбутнє, хоч і недалеко. Для працівників численних фірм і інституцій світ e-mail чи віртуальних документів уже є щоденністю. Найближчим часом архівісти муситимуть вживати практичні дії в рамках завдань, що випливають з архівного закону, а саме: формування Національного архівного фонду, контроль за користуван-

ням архівними матеріалами, що входять до Національного архівного фонду у відомчих архівах⁵⁹. Слід також вчитися по-новому дивитися на документ. Ще не так давно оригінальність документа була однозначною, автентичність – ясно окресленою, зміст – незмінним, а для його пізнання вистачало вправного ока та вміння читати. Нині щоразу частіше говоримо не про документ як предмет зацікавлення і збереження, а про інформацію, яку він несе в собі. Про це йшлося на IV Загальному з'їзді польських архівістів у 2002 р., у рамках якого діяла Секція IV “Комп’ютерне управління документацією”⁶⁰. Вона повинна бути збережена, бо архівіст – а скоріше, його бачення й уміння – має бути присутнім при створенні документа, а не тоді, коли він втрачає важливість і актуальність. Це дозволить запам’ятати інформацію у форматі, що дає можливість її забезпечення і міграції до чергових систем. Для збереження і забезпечення нових електронних документів не треба будувати великих архівосховищ, водночас необхідно обслуговувати сховища даних для інформаційних систем. У такому випадку не можна буде спиратися на дотеперішні принципи реставрації документів. Необхідними стануть глибокі роздуми над методами праці й осмислення нових інструментів формування спадщини, яку ми зберігаємо для майбутніх поколінь.

---

¹ Цілі й напрямки інформаційного суспільства в Польщі, підготовлені Комітетом наукових досліджень і Міністерством зв’язку, затверджені Радою Міністрів 28 листопада 2000 р. (*Przegląd rządowy*, nr 1 (115), styczeń 2001); ePolska – План розвитку інформаційного суспільства в Польщі на 2001–2006, Стратегія інформатизації Польської Речі Посполитої – ePolska на 2004–2006, http://www.informatyzacja.gov.pl/_d/strategia/strategia_informatyzacji_rzeczypospolitej_polskiej-epolska.pdf.pdf.

² *Nawrocki S.* Możliwości zastosowania cybernetyki i jej pojęć w archiwistyce // *Archeion*. – Т. 60. – 1974. – S. 7–21; *tenże.* Działalność zespołu naukowo-badawczego “Informatyka i Archiwa” w r. 1973 // *Archeion*. – Т. 62. – 1975. – S. 315–316; *Barczak H.* Informatyka w archiwach // *Archeion*. – Т. 74. – 1982. – S. 27–38; *Nawrocki S.* Komputer w służbie archiwalnej. – Poznań, 1985; *tenże.* Zespół “Informatyka i Archiwa” // *Archeion*. – Т. 83. – 1987. – S. 310–312.

³ Цей термін на конференції в Закопане в 1968 р. уперше вжив Ромуальд Марчинський (ширше див.: *Turski W. M.* Nie samą informatyką. – Warszawa, 1980. – S. 5).

⁴ Розпорядження Генерального директора державних архівів від 26 січня 1974 № 3 про створення покажчиків до описів (*Zbiór przepisów archiwalnych wydanych przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych / Wybór i opracowanie Tarakanowska M., Rosowska E.* – Warszawa, 2001. – S. 400–406).

⁵ *Jabłoński A., Krystek H.* Rola systemu AZAK w kształtowaniu narastającego zasobu archiwalnego // *Archiwa polskie wobec wyzwań XXI wieku. Pamiętnik III Powszechnego Zjazdu Archiwistów Polskich Toruń, 2-4 września 1997.* – Т. I. – Radom, 1997. – S. 241–247. Як пишуть автори, “Діяльність системи зависла на початку дев’яностих років через брак коштів на її експлуатацію” (там само,

с. 243). Порівн.: *Nawrocki S.* Prace zespołu problemowego “Informatyka i archiwa” a prace komputerowe w Archiwum Państwowym w Poznaniu // *Archiwista*. – № 89. – 1995. – S. 36–37.

⁶ *Jabłoński A., Pustuła Z.* Archiwa zakładowe urzędów wojewódzkich w świetle badań ankietowych “AZAK” stan na 30.10.1995 r. // *Archiwista Polski*. – № 4. – 1996. – S. 44–72.

⁷ Проблема інформатизації архівів уже була предметом виступів і публікацій. Див.: *Ryszewski B.* Problemy komputeryzacji archiwów. – Toruń, 1994; *tenże.* Archiwa i archiwistyka polska wobec komputeryzacji // *Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich / Pod red. J. Staszewskiego*. – T. 1, cz. 2. – Gdańsk–Toruń, 1995. – S. 237–244; *tenże.* Problemy komputeryzacji archiwów // *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*. – T. 70. – 1998. – S. 17–24; *Biernat A.* Ewolucja techniki komputerowej w archiwach // *Technika archiwalna w XX wieku / Pod red. Sierpowskiego S., Wiśniewskiego J.* – Poznań 2001. – S. 13–25; *Nawrocki S.* Znaczenie techniki w pracy archiwalnej w XX wieku // *Technika archiwalna w XX wieku*. – S. 7–12; Stan i perspektywy komputeryzacji archiwów polskich // *Archiwista Polski*. – № 3–4. – 2001. – S. 120–133 (дискусія відбулася в Торуні 12 червня 2001 р. за участі Євгеніуша Бородія, Вальдемара Хоронжевського, Анджея Яблонського, Генріка Кристка, Марка Кучинського і Болеслава Рассальського); *Laszuk A.* Stan i perspektywy komputeryzacji archiwów polskich // *Archiwista Polski*. – № 3–4. – 2001. – S. 134–143; *Nałęcz D.* Archiwa u progu ery informacji – bilans otwarcia // *Archiwa i archiwiści w dobie społeczeństwa informacyjnego: pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Archiwistów Polskich, Szczecin, 12–13 września 2002 r. / Pod red. Nałęcz D.* – T. I. – Toruń, 2002. – S. 23–43. Це питання висвітлено в магістерській праці, підготовленій під керівництвом проф. Е. Колодзєя – *Piątkowski G.* Komputeryzacja archiwów państwowych w Polsce. – Lublin, 2003, машинопис. У журналі “*Archeion*” з № 103 відкрито рубрику “Інформатика і архіви”.

⁸ Як видно з анкетування, проведеного Генеральною дирекцією державних архівів у 2001 р., серед 90 відібраних установ, що створюють і зберігають документацію історичного значення, найраніше комп’ютери з’явилися в Архіві дієцезії в Познані (1986 р.). Трьома роками пізніше почали використовувати комп’ютери у Центральному геологічному архіві, а в 1990 р. в архівах Радіо і Телебачення (за реєстрацією Центру осередка архівної інформації ГДДА – znak SOIA–910–1/01).

⁹ У 1995 р. до річного звіту, що складаються державними архівами, у розділі “Доступ і архівна інформація” введено графу про стан інформатизації. Відтоді у звітах можна постійно знайти інформацію про кількість комп’ютерів, периферійне обладнання, працівників, які обслуговують цю ділянку діяльності, завдання, що виконуються за допомогою такого обладнання, а також про бази даних.

¹⁰ За реєстрацією Відділу організації та удоступнення ГДДА – znak WOU–031–1/04.

¹¹ Деякі архіви, що не входять до державної архівної системи, вирішили використовувати менш поширене програмування, наприклад Центральний військовий архів – Power Builder, Бюро інформації і розшуку Польського Червоного Хреста (ПЧХ) – Neurosoft/HTML/PLS, Архів університету Міколая Коперніка – POSTGRESQL, Архіви Радіо і Телебачення – CUADRA STAR.

¹² Порівн. зіставлення та аналіз даних за 1996 р. у праці: *Laszuk A.* Bazy danych w archiwach państwowych // *Archiwa polskie wobec wyzwań XXI wieku...* – T. I. – S. 233.

¹³ Систематичне створення електронних індексів до актів метричних книг іудейського віросповідання відбувається в рамках проекту Jewish Records Indexing-Poland, що координує Stanley A. Diamond – <http://www.jewishgen.org/JRI-PL/>.

¹⁴ В установах, не підпорядкованих Генеральній дирекції державних архівів, бази даних найчастіше використовуються при описуванні документів на рівні одиниці зберігання та фонду, а також для створення покажчиків (переважно іменних і географічних). Тут варто наголосити, що найбільші зібрання інформації, які зосереджені в комп'ютерних базах даних і налічують сотні тисяч записів, є в таких архівах: Архів дієцезії в Познані, Центральному геологічному архіві, Архіві Телебачення, Архіві Радіо та Архіві Варшавського університету.

¹⁵ Międzynarodowy standard opisu archiwalnego. Część ogólna ISAD (G). – Warszawa, 1995.

¹⁶ Ryszewski B. Problemy komputeryzacji archiwów. – Toruń, 1994; порівн.: Kowalewski M. Zastosowanie standardu opisu archiwaliów FOPAR na przykładzie zespołu archiwalnego Prezydium WRN w Szczecinie // Szczeciński Informator Archiwalny. – 1998. – № 12. – S. 39–63.

¹⁷ База була підготовлена з методичної сторони Анджеєм Бернатом і Анною Лашук, а з технічної – Марком Чехочінським і Адамом Островським (Архів архіву ГДДА, од. зб. 294/13); Laszuk A. System Ewidencji Zasobu Archiwalnego SEZAM // Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne. – 1998. – Т. 70. – S. 91–98.

¹⁸ Конвертацію здійснив Рафал Мровец, а чергову версію бази даних опрацював Марек Кучинський.

¹⁹ Базу створив Анджей Яблонський.

²⁰ Розпорядження Генерального директора державних архівів від 9 березня 1990 р. № 2 щодо обліку архівних документів у державних архівах (Zbiór przepisów archiwalnych... – S. 620, 623).

²¹ Постанова Генерального директора державних архівів від 30 січня 2004 р. № 3 щодо впровадження до застосування в державних архівах бази даних Облікової системи архівного фонду SEZAM 6.0 (реєстрація Центру архівної інформації ГДДА – znak COIA-021-1/03 і COIA-021-2/04).

²² Спрямування щодо створення друкованих описів фондів, що зберігаються в державних архівах, впроваджено розпорядженням Генерального директора державних архівів від 19 березня 1960 р. № 6 (Zbiór przepisów archiwalnych... – S. 275). З інформаційного боку базу даних опрацював Марек Кучинський (Архів архіву, од. зб. 294/13).

²³ Ryszewski B. Problemy komputeryzacji archiwów. – Toruń, 1994. – S. 52–58.

²⁴ Порівн.: Choniawko A. Niektóre aspekty opracowania akt w Archiwum Państwowym w Poznaniu przy wykorzystaniu techniki komputerowej // Archeion. – 2002. – Т. 104. – S. 129–147.

²⁵ Триває робота над новими методичними рекомендаціями щодо опрацювання печаток, фотографій і плакатів з одночасним створенням комп'ютерних баз даних.

²⁶ (Архів архіву, од. зб. 306/21, реєстрація Центру осередку архівної інформації ГДДА – znak COIA-0420-8/01). З інформативного боку першу версію бази опрацював Адам Островський, другу – Марек Кучинський.

²⁷ Інформативний бік бази опрацював Анджей Яблонський.

²⁸ Розпорядження Генерального директора державних архівів від 23 жовтня 2002 р. № 11 щодо впорядкування й обліку картографічної документації в державних архівах (znak ZNA – 021–5/02). З інформативного боку базу опрацював Себастьян Капровський.

²⁹ Розпорядження Генерального директора державних архівів від 28 грудня 1999 р. № 11 щодо мікрофільмування й обліку мікрофільмів у державних архівах (Zbiór przepisów archiwalnych... – S. 638). Базу FILMIK опрацювали Анна Поквар і Марек Барщ, а з технічного боку – Марек Кучинський, інформатизаційна версія бази MIKROFILM – Рафал Мровець.

³⁰ Їх основою є: Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej z oznaczeniem terytorialnie im właściwych władz i urzędów oraz urządzeń komunikacyjnych / Pod red. Bystrzyckiego T. – Przemysł–Warszawa, 1933, а також *Rospond S. Słownik nazw geograficznych Polski Zachodniej i Północnej – Cz. 1: Polsko–Niemiecka.* – Wrocław, 1951.

³¹ Międzynarodowy standard archiwalnych haseł wzorcowych ciał zbiorowych, osób i rodzin (ISAAR CPF). – Warszawa, 2000.

³² Засади бази опрацювала Анна Лашук, з технічного боку її виконав Адам Островський, а чергову версію – Марек Кучинський.

³³ Версію використання бази створив Марек Кучинський.

³⁴ Відомості з бази ELA у частині, що стосується осіб іудейського віросповідання та євреїв, доступні в Інтернеті на порталі Routes to Roots Foundation – <http://www.rtrfoundation.org/search.asp>.

³⁵ Засади цих баз даних підготували колективи, а з технічної сторони її опрацював Марек Кучинський.

³⁶ Розпорядження Генерального директора державних архівів від 15 червня 2000 р. № 8 щодо проведення державними архівами контролю за користуванням архівними матеріалами, що входять до Національного архівного фонду (реєстрація відділу організації та удоступнення – znak WOU – 402–6/2000).

³⁷ Reconstitution of the Memory of Poland. – Warsaw, 2000.

³⁸ Розпорядження міністра культури від 12 травня 2003 р. щодо умов зберігання особистої документації і діловодства працеводців (Dz. U. 2003 nr 98 poz. 901).

³⁹ Архів Польської Академії Наук, Архів Бібліотеки Варшавського університету і Архів Варшавського університету, Архів Національного музею у Варшаві, Музей перших Пястів на Левниці, Архів університету Миколая Коперніка в Торуні, Архів дієцезії в Лодзі, Єврейський історичний інститут, Архів “Солідарності”, Спілка сибіряків у Лодзі, Архів науки ПАН і ПАУ, Інститут національної пам’яті, а також Інститут Юзефа Пілсудського у Нью-Йорку, Польський науковий інститут в Америці, Товариство ветеранів Польської армії в Америці.

⁴⁰ Пор.: *Wojtkowski R. Możliwości wykorzystania lokalnych i światowych sieci komputerowych w promocji zasobu archiwalnego i wymianie informacji // Archiwa polskie wobec wyzwań XXI wieku... – Т. II. – S. 31–36; Flis S. Archiwa polskie a Internet // Archiwa i archiwiści w dobie społeczeństwa informacyjnego... – S. 65–76.*

⁴¹ Закон від 6 вересня 2001 р. про доступ до публічної інформації (Dz.U. nr 112, poz. 1198) з пізнішими змінами, а також розпорядження Міністра

внутрішніх справ і адміністрації від 17 травня 2002 р. щодо Бюлетеня публічної інформації (Dz.U. nr 67, poz. 619).

⁴² Адміністратор дискусійного форуму Рафал Магрись з Державного архіву в Любліні.

⁴³ Редактор порталу – Адам Банецький з відділу в Любані Державного архіву у Вроцлаві.

⁴⁴ Закон від 18 вересня 2001 р. про електронний підпис (Dz.U. nr 130, poz. 1450, з пізнішими змінами).

⁴⁵ *Mijal P., Mijal W.* “Akta osobowe cudzoziemskich robotników przymusowych (1939–1945) z zespołu Prezydium Policji w Szczecinie (Polizeiprasidium in Stettin)”. – Szczecin, 2003.

⁴⁶ *Kresy Wschodnie II Rzeczypospolitej w fotografii. Katalog fotografii z Archiwum Dokumentacji Mechanicznej w Warszawie (1919–1939) / Oprac. Boniecki J.* – Warszawa, 1996; *Meldunki miesięczne wywiadu przemysłowego KG ZWZ/AK 1941–1944. Faksymile / Przygotował do wydania Glass A.* – Warszawa, 2001.

⁴⁷ Закон від 29 серпня 1997 р. про охорону особистих даних (Dz. U. nr 133, poz. 883), розпорядження Міністра внутрішніх справ і адміністрації від 3 червня 1998 р. щодо визначення основних технічних і організаційних умов, яким мають відповідати обладнання й інформаційні системи, що слугують для обробки особистих даних (Dz. U. Nr 80, poz. 521 oraz z 2001 r. Nr 121, poz. 1306).

⁴⁸ Результатом цих симпозіумів стали матеріали, опубліковані в серії “Комп’ютеризація архівів”: t. 1: *Problemy opracowania archiwaliów staropolskich w skomputeryzowanych systemach informacyjnych: materiały symposium, Toruń 9–10 września 1993 r. / pod red. Ryszewskiego B.* – Toruń, 1994; T. 2: *Problemy komputeryzacji archiwów: zagadnienia ogólne, opracowanie dokumentacji kartograficznej i technicznej w skomputeryzowanych systemach informacyjnych: materiały symposium, Toruń, 15 i 16 grudnia 1994 r. / Pod red. Ryszewskiego B.* – Toruń, 1996; t. 3: *Problemy zespołowości w archiwistyce i praktyce archiwów : materiały symposium, Toruń, 20– 21 października 1995 r. / Pod red. Robótki H.* – Toruń, 1997; T. 4: *Problemy struktury zasobu archiwalnego w perspektywie komputeryzacji archiwów: materiały symposium, Toruń, 4–5 października 1996 r. / Pod red. Robótki H.* – Toruń, 1998; T. 5: *Problemy opisu archiwaliów w skomputeryzowanych archiwalnych systemach informacyjnych: materiały symposium, Toruń, 5– 6 grudnia 1997 r. / Pod red. Robótki H.* – Toruń, 1999; T. 6: *Problemy opracowania...*

⁴⁹ Див.: *Stan i perspektywy...* – S. 137–138. Ці питання і надалі залишаються актуальними.

⁵⁰ Про більш широкі аспекти сучасної архівістики й дилеми, перед якими стоять архівісти, порівн., наприклад: *Skupieński K. Od archiwariusza do zarządcy dokumentacji. Ewolucja zawodu archiwisty na przestrzeni wieków // “Archiwista Polski”.* – 2001. – № 3–4. – S. 81–91.

⁵¹ *Turski W. M. op.cit.* – S. 49–51.

⁵² Постанова Генерального директора державних архівів від 23 листопада 1998 р. № 3 про створення наукової групи щодо справ електронних архівів (реєстрація наукового центру архівістики – znak ZNA–021–3/01).

⁵³ Розпорядження Генерального директора державних архівів від 27 листопада 2001 р. № 24 про створення наукового колективу для проведення функціонального аналізу державних архівів.

⁵⁴ Реєстрація наукового центру архівістики – znak ZNA-92-3/03.

⁵⁵ Необхідність співпраці з інформатиками починає поволі втілюватися в життя – порівн.: Piątkowski G. op. cit. – S. 123–124.

⁵⁶ Порівн.: *Nalecz D.* Rozwój archiwistyki a kształtowanie nowych potrzeb w zakresie edukacji // *Archeion*. – 2001. – № 103. – S. 27, 33.

⁵⁷ *Archiwa polskie wobec wyzwań XXI wieku. Pamiętnik III Powszechnego Zjazdu Archiwistów Polskich Toruń, 2–4 września 1997.* – Т. I. – Radom, 1997. – Т. II. – Warszawa, 1998. У рамках з'їзду працювала секція “Інформатика й архівалії” *Archiwa i archiwiści w dobie społeczeństwa informacyjnego. Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Archiwistów Polskich Szczecin, 12–13 września 2002.* – Т. I. – Toruń, 2002.

⁵⁸ Див. матеріали симпозіуму “Комп'ютеризація костельних архівів” у Польщі 25–29 вересня 1997 р. // *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*. – Т. 70. – 1998. – S. 11–100.

⁵⁹ Закон від 14 липня 1983 р. про Національний архівний фонд і архіви (Dz. U. Nr 38 poz. 173 Art. 28. ust. 1 i 4).

⁶⁰ *Archiwa i archiwiści...* – S. 55–101.

Ольга ВОВК

**ДОКУМЕНТИ З ФОНДІВ УКРАЇНСЬКИХ АРХІВІВ
НА МІЖНАРОДНИХ ВИСТАВКАХ “УКРАЇНА – ШВЕЦІЯ:
НА ПЕРЕХРЕСТЯХ ІСТОРІЇ (XVII–XVIII століття)”
ТА “ВІРМЕНСЬКА ДІАСПОРА УКРАЇНИ:
ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ”**

1 жовтня 2008 р. у Національному історичному музеї України (м. Київ) за участі Президента держави Віктора Ющенка та шведського короля Карла XVI Густава відкрилася виставка “Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття)”. Нагодою для неї стали ювілеї укладання українсько-шведських угод (Корсунська угода 1657 р., Великобудищанський трактат 1709 р.) як важливі етапи в історії становлення української незалежної держави. Вітаючи присутніх із визначною для культурницьких взаємин України та Швеції подією, Віктор Ющенко особливо підкреслив, що завдяки цій експозиції українська громадськість зможе вперше ознайомитися з реліквіями, козацькими святинами непростого для наших країн періоду – XVII–XVIII століть – часу, коли Україна намагалася вибороти свою незалежність. У свою чергу, король Швеції Карл XVI Густав відзначив важливість вивчення спільних сторінок нашої історії сьогодні, коли контакти між Україною та Швецією значно активізувалися в усіх сферах – від торговельно-економічної до соціальної та культурної. “Усі ці експонати нагадують нам про буремні давні часи”, – зазначив король Швеції, зауваживши, що вони також є свідченням інтенсивних контактів наших народів як на вищому політичному, так і людському рівнях. “Ми впевнені, що виставка буде цікавою для української громадськості і сприятиме подальшому розвитку зацікавленості у поглибленні наших зв’язків”, – зазначив Карл XVI Густав. Президент Віктор Ющенко та король Карл XVI Густав разом з дружинами оглянули експозицію, а також зробили записи у Книзі почесних гостей Національного музею історії України. Наприкінці огляду міністр культури та туризму Василь Вовкун вручив високим гостям каталоги виставки, а також ювілейні срібні монети та поштові марки, випущені до 300-річчя укладення військово-політичного союзу України й Швеції. Президент України подякував усім, хто долучився до організації виставки “На перехрестях історії”, запросивши

широкі кола української громадськості відвідати цю експозицію, яка є “знаковою” для спільної історії України й Швеції. Виставка триватиме в Україні протягом восьми місяців: з 1 жовтня 2008 р. до 30 березня 2009 р. у м. Києві та з 9 квітня по 31 травня 2009 р. у м. Дніпропетровську.

Зі шведської сторони участь у проєкті взяли Військовий музей, Національний архів, Національна бібліотека Швеції, Військовий архів, Публічна бібліотека м. Ліндчопінг, Національний художній музей. Українську сторону представляють тринадцять музейних,

архівних та бібліотечних закладів, серед яких Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького, Львівський історичний музей, Бахчисарайський історико-культурний заповідник, Національний музей ім. А. Шептицького у Львові, Національний історико-культурний заповідник “Гетьманська столиця”, Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М. М. Коцюбинського, Музей історії м. Києва, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України і два приватні колекціонери. До виставки долучилися також провідні архівні установи України: Центральний державний історичний архів України у м. Києві і Центральний державний історичний архів України у м. Львові, які представили документальні свідчення доби козацтва.

Виставка налічує близько 100 експонатів, із них зі шведського боку – 47 унікальних пам’яток. Це, насамперед, козацькі клейноди, серед яких – гетьманський прапор, що є єдиною реліквією такого рівня в дванадцятимільйонному Музейному фонді України. Загалом у світі збереглися лише три гетьманських прапори доби Козаччини: крім вже зазначеного – прапор Богдана Хмельницького у Стокгольмі (Військовий музей) і Данила Апостола у Москві (Палата зброї Московського Кремля), а загалом у музеях України зберігаються лише п’ять козацьких прапорів XVII–XVIII ст. На виставці представлено також оригінали документів українських гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Пилипа Орлика (серед останніх – прижиттєвий рукописний примірник його Конституції), мапи, гравюри, дипломатичне листування.

Виставка складається з п’яти тематичних розділів. Перші чотири хронологічно охоплюють період XVII–XVIII ст. та ознайомлюють з

основними віхами татарсько-шведських та українсько-шведських стосунків. Документи цих розділів висвітлюють воєнно-політичні взаємини у період виборювання національної свободи та державного становлення козацької нації.

Перший розділ, “Балтійсько-Чорноморська вісь: Шведське королівство та Кримське ханство”, висвітлює шведсько-татарські міждержавні відносини 1660-х років, часу пошуків кримськими ханами на Заході й Півночі Європи союзників для продовження боротьби з Московським царством. Поразка російської армії під Чудновим та укладення 17 жовтня 1660 р. польсько-українського Слободищенського трактату спонукали Москву до спроб порозумітися з Річчю Посполитою, що було вкрай невигідно кримським володарям, які намагалися не допустити польсько-російського зближення. Зважаючи на ці політичні обставини, Бахчисарай вирішив залучити до антиросійської коаліції Швецію. У даному розділі представлено листування кримських ханів та державних діячів Османської імперії з шведськими королями Карлом X Густавом і Карлом XI та Великим канцлером Речі Посполитої щодо укладення політичного союзу проти Москви.

Документи другого розділу – “Кроки назустріч: українсько-шведські стосунки XVII століття” – репрезентують дипломатичну діяльність українського гетьмана та генеральної старшини та їхні спроби затвердження української державності на міжнародній арені в 1640–1650-х роках. У цьому розділі представлено листування гетьмана Б. Хмельницького та І. Виговського (спершу – як генерального писаря, з осені 1657 р. – в якості гетьмана Війська Запорозького) зі шведською королевою Христиною і шведським королем Карлом X Густавом про відновлення попередніх взаємин, що велися з 1650-х років, необхідність посилення дружніх стосунків та проведення переговорів щодо майбутніх союзних намірів. Ці наміри з шведського боку підтверджують королівські інструкції шведському послу Густаву Лільєкроні до українського гетьмана Б. Хмельницького щодо укладення українсько-шведського військово-політичного союзу та, згідно з цією угодою, координації політичних зусиль та об’єднанні військових сил обох держав для подальшої війни проти Речі Посполитої та інших спільних ворогів. За гетьманування І. Виговського справа щодо укладання союзу була продовжена універсалом, який уповноважував трьох українських старшин, а саме Юрія Немирича, Івана Ковалевського та Івана Федоровича, на ведення офіційних переговорів з цього питання із послом шведського короля Карла X Густава Г. Лільєкроні. Таким чином, цей універсал засвідчив послідовність зовнішньополітичного курсу України.

У третьому розділі – “Україна та Швеція у Північній війні 1700–1721 рр.: Воєнно-політичний виступ гетьмана Івана Мазепи за незалеж-

ність України–Гетьманщини” – представлено різнопланові документи, що висвітлюють події цього періоду. Серед них – як документи особистого характеру (листування приватних осіб з повідомленням про настрої шляхти та спроби останньої передбачити політичні перспективи та убезпечити свої маєтності), так і твори, що узагальнюють політичну думку однієї зі сторін (“Рассуждение, какие законные причины Его Царское Величество Петр Первый [...] к начатию войны против короля Шведского имел” барона П. П. Шафірова та “Histoire militaire de Charles XII Roi de Suede” (“Воєнна історія шведського короля Карла XII”) офіційного шведського королівського історіографа Г. Адлерфельда). Окрім цього, подано документи, що висвітлюють перебіг військової кампанії 1704 р., коли кожна з воюючих сторін намагалася забезпечити собі підтримку місцевого (українського) населення (лист Карла XII до Львівського магістрату про звільнення міста від податків та різного виду зборів, а також про заборону шведським військам учиняти будь-які зловживання, лист генерала О. Д. Меншикова Львівському магістрату про звільнення міста від військової екзекуції, а також діаріуш Яна Томаша Юзефовича з викладенням подій, пов’язаних зі здобуттям Львова шведами у 1704 р.).

Четвертий розділ виставки – “Перша політична еміграція України: гетьман Пилип Орлик. Життя, віддане Вітчизні” – розповідає про життя й діяльність Пилипа Орлика, першого українського гетьмана на еміграції. Найпомітнішим документом цього розділу є, безумовно, “Contenta Pactorum inter Ducem et Exercitum Zaporoviensem conventorum, in compendium brevi stylo collecta” (“Затверджені умови договору між гетьманом та Військом Запорозьким, в стислому огляді зібрані”, інакше – короткий виклад “Конституції України 1710 року”, яка відома також як “Конституція Пилипа Орлика” чи “Бендерська конституція”). Безпосереднім приводом до створення цього документа стала політична ситуація, в якій після поразки під Полтавою та відступу на територію сучасної Молдови опинилась українська частина антимосковської коаліції. Перебуваючи на еміграції, після смерті гетьмана Івана Мазепи українське козацьке військо мало обирати нового гетьмана. У зв’язку з цією подією було складено “Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis inter illusterrimum Dominum Philippum Orlik, neoelectum Ducem Exercitus Zaporoviensis, et inter Generales, Colonellos, nec non eundem Exercitum Zaporoviensem, publico utriusque partis laudo conventa ac in libera electione formali juramento ab eodem illusterrimo Duce corroborata, anno Domini 1710, Aprilis 5, ad Benderam” (“Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорозького, та між генеральною старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою

обох сторін і підтвержені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах”). В укладанні тексту цього документа брало участь широке коло осіб з числа генеральної старшини, але основним автором і редактором небезпідставно вважається Пилип Орлик. У стандартній на той час формі документа (*acta conventa*) не тільки відображено світоглядні установки шляхетсько-козацької верстви Української гетьманської держави, але й враховано інтереси всіх станів українського суспільства, включаючи рядових козаків і посполитих. Як політичний маніфест епохи барокко, Конституція має всі ознаки літературного твору, що відображено і в структурі документа, і у викладених у ньому ідеях, і в його стилістичних особливостях.

Інша частина документів розділу – це листи, що належали перу гетьмана Пилипа Орлика та деяких членів його родини (дружини Ганни та сина Григора) до шведських королів (Карла XII, Ульріки-Елеонори, Фредеріка I) та можновладців щодо питань економічної скрути, яка спіткала його на еміграції, під час перебування в Швеції, у м. Крістіанстаді. Проживаючи разом з великою родиною та багатьма прибічниками (представниками генеральної старшини, яка прибула разом з гетьманом з Бендер до Швеції), Пилип Орлик постійно мав фінансові проблеми, які найбільше йому дошкуляли. Не отримавши державних коштів при обранні на гетьманство, Орлик обходився грошовим забезпеченням, яке йому виділяв шведський уряд. Через знецінення місцевих грошей (унаслідок ведення Карлом XII безперервних війн) та зростаючі видатки емігрантського уряду на активну міжнародну діяльність становище ставало раз по раз усе нестерпнішим. Справа доходила до того, що гетьман був змушений закладати купцям своє майно (серед якого були навіть державні клейноди – у тексті одного з документів ідеться про дві булави).

Решту документів четвертого розділу складають листи різних політичних осіб до гетьмана на вигнанні Пилипа Орлика і стосуються діяльності його уряду на міжнародному рівні, пов'язаного, насамперед, з контактами щодо створення антимосковської коаліції (серед цих документів – листи Сілістрійського Абді-паші і кошового отамана Війська Запорозького Івана Мочульського).

Останнім, окремим розділом виставки є тематичний блок “На терезах часу”, що оповідає про відзначення ювілеїв українсько-шведських угод та співпрацю української й шведської інтелігенції початку ХХ ст. У розділі представлено листування відомих українських і шведських письменників та істориків Михайла Грушевського, Михайла Коцюбинського і Альфреда Єнсена, які у своїй професійній діяльності безпосередньо цікавилися постаттю гетьмана Мазепи і так званих “мазепинців”: Пилипа Орлика, Андрія Войнаровського та ін.

Окрім історичних документів, на виставці “Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття)” представлено багато пам’яток історії, предметів культури та мистецтва, що пов’язані з історією козацтва та постатями українських гетьманів: гетьманські клейноди (булава, яка, за легендою, була успадкована Пилипом Орликом після смерті Івана Мазепи, та прапор), прапори Війська Запорозького: Чернігівського полку, прапор із гербом гетьмана Івана Мазепи та стародубського полковника Михайла Миклашевського; представлено також прапор татарської кінноти, зброя (рушниця з кремнієво-ударним замком Кримського ханату), портрети українських гетьманів (Богдана Хмельницького, Івана Мазепи), шведських і польських королів (Густава II Адольфа, Карла X Густава, Станіслава Лещинського) та видатних політичних діячів (Акселя Оксеншерни), пам’ятні медалі, офорти, мапи (турецькі, шведські), малюнки і плани будинків (короля Карла XII у с. Варниця і в м. Бендерах) та фортець (Азова, військових таборів біля Переволочної), історичні картини (“Мазепа на переправі через Дністер” К. Устияновича, “Мазепа і Карл XII на Дніпрі” Г. Седерстрьома, “Меншиков у Батурині або “Батуринські яблука” М. Данченка) тощо. Серед експонатів останнього розділу виставки – чимала кількість газетних статей, поштових марок, конвертів, монет, присвячених 200-та 250-річчю Полтавської битви та постаті Івана Мазепи. І все це слугує одній меті – відкрити для українського загалу досі маловідому сторінку історії українсько-шведських стосунків.

Уже від початку проекту виставка “Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття)” широко висвітлювалася центральними та регіональними ЗМІ, журналісти телеканалів “1+1” та “Інтер” створили низку телевізійних репортажів. За матеріалами виставки було видано каталог і брошури.

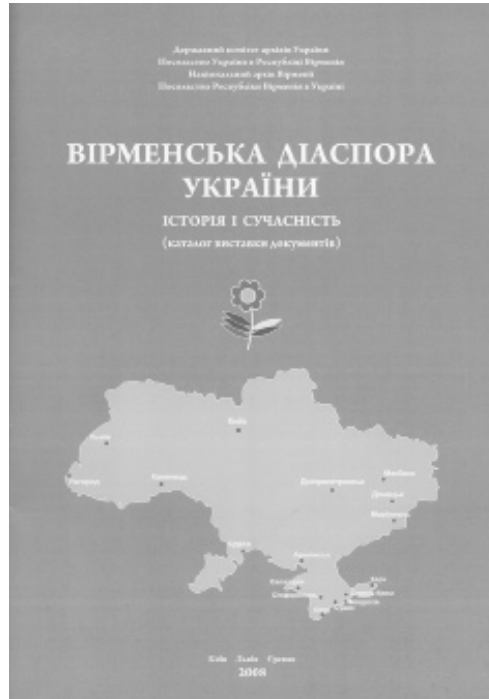
* * *

У вересні–листопаді 2008 р. у рамках Угоди про співробітництво між Державним комітетом архівів України та Національним архівом Вірменії в галузі архівної справи від 14 вересня 2007 р. було відкрито виставку “Вірменська діаспора України: історія і сучасність”. В експозиції виставки використано 36 документів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ, Центрального державного історичного архіву України, м. Львів, Державного архіву в Автономній Республіці Крим, держархівів Донецької, Львівської, Одеської, Харківської, Хмельницької областей. 26 документів представлено Національним архівом Вірменії та Всеукраїнською асоціацією громадських організацій “Союз вірмен України”.

Виставка проходила в кілька етапів – її історичні документи експонувались у трьох містах. 29 вересня в Центральному державному архіві-

музеї літератури і мистецтва України (м. Київ) у відкритті виставки взяли участь Голова Державного комітету архівів України Олександр Удод, відповідальні працівники Держкомархіву, директор Національного архіву Вірменії Аматауні Вірабян, заступник директора Національного архіву Вірменії Соня Мірзоян, відповідальні працівники Національного архіву Вірменії, Посол Вірменії в Україні Армен Хачатрян, представники вірменської діаспори, відповідальні працівники Кабінету Міністрів України, Міністерства культури та туризму України, Міністерства закордонних справ України.

Експозицію, яку було відкрито 30 вересня в Центральному державному історичному архіві України, м. Львів, освятив настоятель Вірменської катедри у Львові о. Тадеос, із вітальними словами до гостей звернулися директор ЦДАІЛ України Діана Пельц, заступник Голови Держкомархіву України Ольга Музичук, директор Національного архіву Вірменії Аматауні Вірабян, його заступниця Соня Мірзоян, голова вірменської громади Львова Карло Саркісян, виконавчий директор всеукраїнської асоціації негромадських об'єднань "Союз вірмен України" Тигран Авакян та інші.

7 листопада виставку "Вірменська діаспора України: історія і сучасність" презентували в Національному архіві Вірменії (м. Єреван). Виставку відкрив директор Національного архіву Вірменії Аматауні Вірабян. З вітальним словом до присутніх звернувся Голова Державного комітету архівів України Олександр Удод. Авторів виставки та гостей привітали заступник Міністра закордонних справ Вірменії Шаварш Коچارян, Посол України у Вірменії Олександр Божко, заступник Голови Держкомархіву України Ольга Музичук.

Особливістю виставки стало поєднання в експозиції оригіналів і копій документів (у місті, де проводилася виставка, експонувались оригінали документів з місцевих архівів та копії з інших міст). Документи виставки було розміщено за тематично-географічним принципом, що висвітлює географію розселення вірмен та заснування вірменських ко-

лоній в Україні. За документами, представленими на виставці, видано каталог.

Історія вірменської діаспори в Україні сягає своїм корінням глибини віків. Перші локальні поселення вірмен (чи “вірменські колонії”) виникали на території Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Криму ще в XI столітті, що було обумовлено, на думку сучасних істориків, падінням вірменської держави Багратидів (886–1045). Одна з перших колоній сформувалася в Києві (згадка про неї зустрічається ще в Києво-Печерському Патерику за 1080–1090-ті роки). Пізніше почали з’являтися колонії і в інших містах: у другій половині XIII ст. – у Львові; в XIV–XV ст. – у Кам’янці (Кам’янці-Подільському), Володимирі (Володимирі-Волинському), Снятині, Белзі; у XVI ст. – у Хотині, Барі, Язловці, Замості; в XVII ст. – у Бережанах, Підгайцях, Бродах, Жовкві, Золочеві, Станіславі, Тисмениці, Студениці, Умані; у XVIII ст. – у Городенці, Кутах, Обертині, Могилеві (Могилеві-Подільському) та ін.

У Криму вірменські колонії виникли в XI–XIII ст. у Кафі (Феодосія) і Солдайє (Судак), пізніше – в Гезлеві (Євпаторія), Карасу-Базарі (Білогірськ), Акмечеті (Сімферополь), Інкермані (територія сучасного Севастополя), Солхаті (Старий Крим) та ін. Наприкінці XVIII ст. більшість колоністів Криму (серед них – і вірмени) були переселені в Північне Приазов’я.

Поселення, яке зазвичай займало територію довкола церкви, керувалось органами самоврядування: це могли бути рада старійшин чи вірменське вйтівство, іноді – вірменський суд. Так, у цивільних і кримінальних справах вірмени користувалися кодексом Мхітара Гоша, офіційно затвердженим у Львові 1519 р., та власним процесуальним кодексом (вони отримали дозвіл на це від польського короля Сигізмунда I). Підтвердження своїх прав та регламентацію торгівлі вірмени одержували від влади (королівські привілеї, царські грамоти тощо). У деяких містах (наприклад, Кам’янці-Подільському, де вже в XVI ст. мешкало близько 300 вірменських родин) вони домоглися спеціального статусу для своєї громади. Про це свідчать документи актових книг: з метою забезпечення функціонування національних вірменських ремісничих цехів було розроблено спеціальні статuti, в яких прописувалися певні норми, що стосувались умов їхньої праці та оподаткування (найкраще збереглися актові книги вірменського вйтівського суду м. Кам’янця-Подільського, в яких записано статuti цехів вірменських різників та шевців).

Економічне становище вірменських громад базувалося не тільки на ремісництві, але, великою мірою, і на торгівлі, передусім зовнішній. У період свого розквіту (XIV – перша половина XVII ст.) вірменське купецтво охопило діяльністю Близький Схід, країни Західної Європи, Російську державу. Формувалися товариства, споряджалися каравани

до Туреччини та Персії. Торгівлю шовком останньої вони певний час цілком контролювали, неодноразово отримуючи грамоти на торгівлю перським шовком-сирцем від російських царів.

Надзвичайно важливу роль у консолідації громад та збереженні рівня національної релігійної свідомості відіграла Вірменська Апостольська церква. В XIII–XIV ст. виникли релігійні центри на чолі з церковною адміністрацією, очолювані єпископом або архієпископом (у Києві, Львові, Сочаві, Кам'янці). У XVII ст. при церквах організувалися братства, що займалися не лише релігійними, а й світськими справами. В XIV–XVI ст. Ватикан неодноразово намагався схилити вірмен до унії, але він домогся цього лише після 1640 р., коли на унію пристав львівський вірменський архієпископ М. Торосович. Унія була остаточно реалізована в 70-х роках XVII ст., що спричинило масовий відплив вірменського населення з України (зокрема, до Волощини і Трансільванії). У XVIII ст. майже всі вірмени, що залишилися в регіоні, стали уніатами, зорієнтованими на Вірмено-католицьку церкву у Львові.

Важливою була роль церкви у просвітницькій діяльності. При парафіях існували школи, що давали початкову освіту вірменською та вірмено-кипчацькою мовами. У 1665 р. у Львові засновано Театинську колегію для вірмен (пізніше – Вірмено-українська колегія), що давала вищу освіту для духовництва.

При церквах було утворено осередки, які займалися поширенням релігійної літератури. Спочатку ці книги переписувалися від руки (так, збереглося рукописне Євангеліє 1629 р.), пізніше, в 1616–1618 рр., у Львові почала діяти друкарня Говганеса Карматанянца (Івана Муратовича), яка видавала книжки вірменською та вірмено-кипчацькою мовами.

Не залишилася поза увагою і царина медицини – у м. Кам'янці-Подільському на початку XVII ст. коштом вірменської громади було збудовано кам'яний шпиталь для бідних, на утримання якого за розпорядженням польського короля Сигізмунда II було запроваджено новий податок для вірменського населення міста.

Зникнення колоній пов'язане з кількома причинами: частково – з прийняттям певною частиною вірменського населення унії і, як наслідок цього, асиміляції з місцевим населенням та еміграцією іншої частини вірмен в Крим, частково – з поступовою ліквідацією самоврядування, власних судів, депортаціями (з Києва – за указом російського царя Олексія Михайловича 1660 р., з Кам'янця – після 1672 р., за часів турецького панування). Однак в українських містах все ж таки залишились представники вірменських громад, які продовжували жити пліч-о-пліч з місцевим населенням, разом долаючи всі випробування, які випали на долю України.

Виникали і розросталися нові поселення вихідців з Вірменії. Так, створені в середині XIX ст. вірменські поселення Харкова, Катери-

нослава (Дніпропетровськ), Одеси, Мелітополя, Юзівки (Донецьк) і Слов'янська, які проіснували до початку Другої світової війни, мали чималі громади. Швидко зростала чисельність вірменської діаспори у Харкові (з 1866 по 1897 рр. кількість представників громади збільшилась у місті з 24 до 468 чоловік, а в 1926 р. їх налічувалося вже більше 3 тис.).

Після занепаду у XVII ст. вірменських громад у центральних та західних українських регіонах наприкінці XIX – на початку XX ст. почалося їхнє відродження – чисельність діаспори поповнилася за рахунок переселенців-вірмен, які рятувалися в Україні від погромів і депортацій, запроваджених турецьким урядом у Західній Вірменії. Українські міста (Київ, Львів, Одеса, Харків та ін.) притягували вірмен, зокрема молодь, яка могла здобути освіту в гімназіях і університетах, створюючи наукові та національні товариства, залучаючись до суспільно-політичного життя країни, що більшою мірою стало можливим після революції 1917 р. (так, у м. Харкові почали з'являтися громадські вірменські організації: Національна вірменська рада, в 1920–1930-ті роки – Харківська вірменська трудова колонія, Харківське товариство трудящих вірмен, Комітет допомоги Вірменії; також у місті існували вірменський дитячий садок, школа, клуб та навіть Вірменська драматична трупа).

Документи для виставки “Вірменська діаспора в Україні: історія і сучасність”, надані державними архівами України, репрезентують історію виникнення та існування вірменських громад на українських землях починаючи з XIV століття (найстаршим документом виставки є магістратська книга Львова 1382 р.). Це, передусім, представлені центральними державними історичними архівами України у м. Києві та Львові документи, що свідчать про статус вірменських громад м. Львова та м. Кам'янець-Подільського (переписана на пергаменті “Золота книга” привілеїв міста Львова, кодекс львівських вірмен, затверджений 1519 р. польським королем Сигізмундом I, грамоти королів Речі Посполитої на підтвердження прав та привілеїв цих громад), про розвиток торгової та ремісницької діяльності (унікальні, написані вірмено-кипчацькою мовою, цехові статuti вірменських різників та шевців м. Кам'янець-Подільського, королівські привілеї та царські грамоти), про релігійне життя громад (грамоти та листування голови Вірменської апостольської церкви з представниками місцевої церкви, рукописне Євангеліє), про економічний стан представників громади (записи в актових книгах Луцького гродського суду та Кам'янець-Подільського вірменського ві-йтівського суду).

Державні архіви областей України надали на виставку документи, що розповідають про життя вірменської діаспори в кожному з цих регіонів країни. Так, Державний архів Львівської області презентував

документи XVII–XIX ст., що підтверджували права вірменської громади (рішення магістрату на підтвердження права власності на нерухоме майно Вірменської капітули) та свідчили про розвиток її культурного життя (рукописний збірник молитов, список книг бібліотеки вірменської консисторії).

Серед документів Державного архіву Харківської області переважають документи місцевої вірменської діаспори початку XX ст., а саме: відомості про статистичний склад населення м. Харкова, статут Харківської вірменської колонії, статут Християнського релігійного товариства вірменського віросповідання при храмі Св. Григорія у Харкові, документи комісії нацменшин окрвиконкому щодо вірменської колонії, документи особового характеру.

Документи Державного архіву Донецької області висвітлюють релігійну та “культурно-освітню” сторони життя вірменської діаспори після революції 1917 р. в м. Донецьку (до того – м. Юзівка (з 1869 р.), а з 1924 р. – м. Сталіно).

Державний архів Одеської області надав на виставку документи другої половини XIX ст. – початку XX ст., що стосуються релігійного життя вірменської громади, зокрема питання побудови та розширення в Одесі вірменської церкви.

Документи Державного архіву Хмельницької області відносяться до періоду XIX – початку XX ст. і висвітлюють питання функціонування місцевого вірмено-католицького костюлу (серед них – листи єпископа та провізорів щодо використання грошей, отриманих за продаж речей, закладених громадянами за позики), а також освіти дітей членів вірменської громади (наприклад, атестат про закінчення курсів Кам'янець-Подільської Маріїнської жіночої гімназії).

Документи, представлені Національним архівом Вірменії, стосуються громадського та релігійного життя вірменських громад кримських міст Євпаторія, Одеса, Старий Крим і Феодосія у другій половині XIX – першій половині XX ст. та встановлення дипломатичних зв'язків між Республікою Вірменія та Україною на початку XX ст. Це, зокрема, документи щодо заснування і функціонування вірменського училища в м. Феодосія, реставрації вірменського монастиря Св. Хреста в м. Старий Крим, стану вірменської парафіяльної школи в м. Євпаторія, побудови вірменської церкви в м. Одеса, документи Тимчасового та Радянського урядів, листування Дипломатичної місії України на Кавказі та представників Республіки Вірменія (комісарів та генеральних консулів).

Таким чином, як відзначив Надзвичайний і Повноважний Посол України у Вірменії Олександр Божко, історичні документи з архівів України та Вірменії дозволяють скласти досить повне уявлення про

життя вірменських поселень, їхню роль в економічному житті України, відносини з владою, стосунки між різними вірменськими верствами і т. ін.

У рамках Угоди про співробітництво між Державним комітетом архівів України та Національним архівом Вірменії в галузі архівної справи в наступному, 2009 році, планується відкриття виставки з історії вірменської діаспори в Україні в Автономній Республіці Крим.

Ігор ВЕРБА

**НАУКОВА СПАДЩИНА
АКАДЕМІКА МИКОЛИ ВАСИЛЕНКА**

(Василенко Микола Прокопович. Вибрані твори у трьох томах:

Том 1. Історичні праці (Упорядн.: І. Б. Усенко (кер. колективу). Т. І. Бондарчук, Є. В. Ромінський. Відп. ред. Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко. К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; ТОВ “Видавництво “Юридична думка”, 2006. – 608 с. (8 с. іл.); Том 2. Юридичні праці. 2006. – 506 с.; Том 3. Спогади. Щоденники. Листування. 2008. – 720 с.)

Майже двадцять років науковці й широка громадськість чекали на видання вибраних творів видатного українського історика права, ініціатора створення і другого президента ВУАН, видатного громадського діяча, академіка ВУАН Миколи Прокоповича Василенка (1866–1935).

Протягом півстоліття ім'я і наукова спадщина академіка М. П. Василенка в Україні були забуті. Якщо поодинокі енциклопедичні видання і згадували його, то з незмінним штампом “український буржуазний націоналіст”. І не бралось до уваги, що це був вчений унікального таланту, прекрасний організатор науки, щирий українець і людина широкої та відкритої душі.

Задля повернення доброго імені Миколи Прокоповича в науку чимало зробили юристи та історики, зокрема В. В. Вороненко, Л. В. Матвеева, Л. Д. Кістерська та І. Б. Усенко. Саме їхніми зусиллями у 1991 р. побачила світ перша солідна монографія про життєвий і творчий шлях академіка М. П. Василенка. В українській зарубіжній історіографії до увічнення імені визначного вченого-правника доклала багато зусиль його дружина – знаний історик Н. Д. Полонська-Василенко.

Нині читач може ознайомитися нарешті з науковим доробком Миколи Прокоповича. Передне слово до видання написав директор Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України академік Ю. С. Шемшученко. Він, зокрема, наголосив, що видання вибраних праць академіка М. П. Василенка – це данина пам'яті про непересічну людину, яка залишила помітний слід в українській юридичній науці та історії НАН України.

Завідувач відділу Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук І. Б. Усенко написав короткий нарис про вченого, де висвітлив основні віхи його життя і творчості. Змальовано постать багатогранної людини і вченого, якому судилася складна й драматична доля.

Упорядники першого тому вибраних творів академіка М. П. Василенка (І. Б. Усенко, Т. І. Бондарчук, Є. В. Ромінський) вмістили в ньому історичні праці дослідника, переважно написані й опубліковані до 1917 р., загальною кількістю – 27. Це такі класичні студії вченого, як “Очерки по истории Западной Руси и Украины”, “Памятник

украинской литературы конца XVIII века”, “К истории церковных и монастырских архивов”, “Селяни й кріпацтво на Україні”, “Варяги”, “Гайдамачина”, “Киево-Печерская лавра”, “Павло Полуботок” та інші.

Не обійшли увагою упорядники й праць, написаних Миколою Прокоповичем в пам’ять чи на пошану своїх побратимів у царині науки, зокрема таких: “Калачов Николай Васильевич – ученый-юрист, сенатор (1819–1885)”, “Памяти почетного члена общества Александра Матвеевича Лазаревского”, “О. М. Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии”, “Политические взгляды М. П. Драгоманова”, “Проф. М. С. Грушевский как историк”. Зазначені наукові розвідки суттєво збагатили свого часу українську історичну науку, вони представляють інтерес і для сучасних учених, насамперед як пам’ятка історіографії.

Окремо слід наголосити на археографічному опрацюванні видрукуваного матеріалу. Упорядники намагалися максимально зберегти всі мовні особливості оригіналу. Як виняток, у російськомовних текстах відповідно до сучасних правил виправлялася пунктуація, праці ж, написані українською мовою, подавалися майже без змін.

Упорядники другого тому (І. Б. Усенко, Т. І. Бондарчук, А. Ю. Іванова, Є. В. Ромінський) вмістили в ньому юридичні праці М. П. Василенка, Формально не маючи юридичної освіти, як зазначає автор перед-

мови до тому І. Б. Усенко, він на стику XIX і XX ст. одним із перших привернув увагу до історії так званого малоросійського права. Результатом цього стала низка його статей, вміщених у другому томі, зокрема “Вопрос о сервитутах в юго-западном крае”, “Право магдебургское”, передмова до монографії О. М. Лазаревського “Малороссийские посполитные крестьяне” та ін.

Віддали належне упорядники й великій роботі Миколи Прокоповича по заснуванню й розбудові Української академії наук у 1918 р., вмістивши у томі його пояснювальну записку з цього приводу до Ради Міністрів Української Держави.

Як справедливо наголошують упорядники, у ВУАН академік М. П. Василенко створив наукову школу, очолював Комісію для вивчення історії західноруського і українського права. Здобутки цієї Комісії і до цього часу лишаються неперевершеними. Можна стверджувати, що цей період був найбільш плідним і в науковій кар’єрі академіка М. П. Василенка. Підтвердженням цього є наукові студії видатного вченого, представлені у другому томі. Читач зможе ознайомитися з такими працями Миколи Прокоповича, як “Кременецький лицей і університет св. Володимира. Історично-юридична розвідка”, “Пам’ятник української правничої літератури XVIII століття”, “Як скасовано Литовського Статута (з історії кодифікації західноруського та вкраїнського права)”, “Конституція Филиппа Орлика” та інші.

Заслуговує на відзначення пошукова робота упорядників. Вони вперше віднайшли й умістили у збірці передмову до 7-го тому “Праця комісії для вивчення західноруського та українського права”. Це видання згаданої Комісії свого часу вважалося знищеним і не побачило світ. Також вдалося відшукати, опрацювати й оприлюднити два фрагменти незавершеної великої монографії М. П. Василенка другої половини 1920-х рр. “Нариси з історії науки західноруського та вкраїнського права”, що вважається своєрідним вступом до книги “Тадеуш Чацький й його значіння”.

Цікаво, що тодішні студії Миколи Прокоповича були щільно пов’язані з його науково-громадською діяльністю. Так, у 1921–1922 рр. він входив до складу змішаної радянсько-польської комісії по виконанню умов Ризького мирного договору 1921 р. Одним із питань роботи цієї комісії (української підкомісії) стало повернення культурних цінностей. Тоді академіку М. П. Василенку і групі вчених (академіку Д. І. Багалію, Д. М. Щербаківському, П. П. Смірнову, А. Є. Крістеру, В. О. Романовському, О. П. Оглоблину) вдалося відстояти бібліотеку Кременецького лицейу і збірку книг Т. Чацького. Вони залишилися в бібліотеці Київського університету.

Чи не найцікавішим у збірці вибраних творів М. П. Василенка є 3-й том, підготовлений згаданими упорядниками. Він вміщує спогади, щоденники та листування видатного вченого.

Свої спогади “Моя жизнь”, “Две недели в Лукьяновской тюрьме”, “Отрывки из воспоминаний. История моего приват-доцентства” дослідник написав у дуже важкий період життя, коли знаходився під вартою у справі напівміфічної організації “Київський обласний центр дій” (вересень 1923 – листопад 1924 рр.). У той час Микола Прокопович хворів і декілька тижнів провів у лікарні будинку громадської примусової праці.

Свого часу частина спогадів академіка М. П. Василенка вже друкувалася в окремих виданнях (“Українському історичному”, “Віснику АН УРСР”), але не в повному обсязі. І тільки зараз упорядники видання вперше звірили спогади вченого з оригіналом, реконструювали й оприлюднили їх повністю. Це стало можливим завдяки їх роботі в Інституті рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського та у ЦДАВО України, де збереглися рукописні варіанти споминів. Фрагмент (третій розділ) мемуарів науковця про роки його навчання у Дерптському університеті віднайшовся випадково у фонді “Колекція окремих документальних матеріалів українських еміграційних установ, організацій і осіб” (ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 433), оскільки відклався у фонді не М. П. Василенка, а М. М. Василька (співзвучність прізвищ).

Продовженням спогадів вченого стали “Щоденники”, які Микола Прокопович вів у 1921–1923, 1925–1927 рр. Вони зберігаються в особовому фонді М. П. Василенка (ф. 40) в Інституті рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського. У “Щоденниках” ідеться переважно про наукові справи у ВУАН, обговорення Статуту Академії, заснування науково-дослідних кафедр з української історії, аналізуються стосунки між ученими.

Уперше в томі зібрано й епістолярну спадщину М. П. Василенка. До цього жанру творчості вчений ставився особливо ретельно. Його листи – це завершені маленькі шедеври про події, сучасником яких він був. Загалом упорядники вмістили 270 епістол. Це листи дослідника до відомих учених М. С. Грушевського, Є. О. Ківлицького, В. Є. Грабаря, Д. М. Петрушевського. Серед цього епістолярію вирізняються листи особистого характеру до родини Требінських і Н. Д. Полонської-Василенко.

З Марією Требінською, невісткою відомого історика І. В. Лучицького, Микола Прокопович познайомився у 1890 р. на одній з вечірок. Це була добра і чуйна жінка. Вона рано овдовіла, жила в скруті, виховуючи двох дітей – доньку Олену і сина Дмитра, який важко хворів. Микола Прокопович всіляко допомагав цій чудовій родині. Завдяки його зусиллям Олена і Дмитро вивчилися на лікарів. Тісні особисті стосунки з Требінськими тривали аж до 1934 року, коли Марії Миколаївни не стало.

Надзвичайно цікавими, просякнутими коханням, теплотою і сердечністю є листи Миколи Василенка до своєї дружини, відомого україн-

ського історика Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко (1884–1973). Вони побрались у 1923 р. у досить зрілому віці. Йому було 57 років, а їй – 39. Це було кохання двох творчих людей, які мали за плечима значний життєвий досвід.

Для Наталії Дмитрівни одруження з Миколою Прокоповичем означало ще й зміну наукових пріоритетів. Знана до революційного зламу 1917 р. як дослідник історії Росії, вона несподівано для багатьох поринула в царину української історіографії, про що ніколи не жалкувала.

Листи, яких загалом налічується 68, охоплюють період 1917–1927 рр. Їх виявлено у фондах Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (ф. 542). Ці джерела змальовують образ М. П. Василенка як людини з тонкою душевною психологією, вченого широкого наукового діапазону. Частина епістолярію торкається важких років його життя, коли він перебував під слідством у сфабрикованій справі “Київського обласного центру дій”. У цей період Наталія Дмитрівна всіляко підтримувала свого чоловіка. Завдяки її неймовірним зусиллям, зокрема зверненням до відомих учених та різних установ, у 1924–1925 рр. академіка М. П. Василенка вдалося врятувати.

Ця непересічна жінка скрасила останні роки життя Миколи Прокоповича, коли він важко хворів, зберегла і впорядкувала його архів. На еміграції саме завдяки Н. Д. Полонській-Василенко отримали правдиву інформацію про видатного вченого і прекрасну людину. Вона написала й опублікувала ряд спогадів про Миколу Прокоповича.

Великої праці з боку упорядників потребувало написання коментарів та пояснень. Загалом до трьох томів вибраних творів складено 2008 (!) коментарів. Це ціла енциклопедія, присвячена життю і діяльності М. П. Василенка. Звичайно, окремих коментарів можна було й уникнути або не давати розлогої інформації про відомих діячів, що є в будь-якій енциклопедії, зокрема про М. С. Грушевського, Д. І. Багалія та інших. Якщо ж уміщувати такі примітки, то треба їх щільніше пов'язувати з коментованим сюжетом. Однак ці побажання жодною мірою не впливають на позитивне сприйняття виконаної роботи. До честі упорядників, вони склали іменний покажчик і покажчик друкованих праць М. П. Василенка (300 позицій). На сьогодні це, очевидно, найновіша бібліографія Миколи Прокоповича. Окрасою до вибраних творів академіка М. П. Василенка є й підготовлена упорядниками основна бібліографія про його життя і діяльність. Видання багато насичене фотоілюстраціями.

Безперечно, ця збірка, випущена у світ в 90-ті роковини створення Національної Академії наук України, стане гідним пошануванням одного з її творців – відомого громадського діяча і видатного вченого академіка М. П. Василенка.

Оксана ПАЩЕНКО

**ПОСТАТЬ, ЩО СИМВОЛІЗУЄ ЕПОХУ:
КНИГА ПРО ГЕРОЯ УКРАЇНИ П. Т. ТРОНЬКА**

(Що ми залишимо нащадкам?: Збірник матеріалів і документів про державну, громадську діяльність та наукову роботу академіка НАН України, Героя України Петра Тимофійовича Тронька / за ред. акад. НАН України В. А. Смоля. – К., 2008. – 552 с.)

Знаний історик, політичний, громадський і культурний діяч Петро Тимофійович Тронько належить до постатей, які символізують собою цілу епоху, уособлюють поступ української наукової думки. Постать цього вченого, без перебільшення, є певним символом не лише в академічній історичній думці, але й у краєзнавстві. Серед його найбільших досягнень – керівництво проектом видання унікальної 26-томової “Історії міст і сіл Української РСР”, започаткування 28-томного “Зводу пам’яток історії та культури України”, відродження Всеукраїнської спілки краєзнавців, організація роботи Українського товариства охорони пам’яток історії та культури, побудова меморіального комплексу на острові Хортиця та створення унікального Музею народної архітектури та побуту України, відновлення зруйнованих пам’яток мистецтва та культури тощо. Саме цій непересічній особистості, довголітньому керівникові відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України колеги з даної інституції присвятили рецензоване видання.

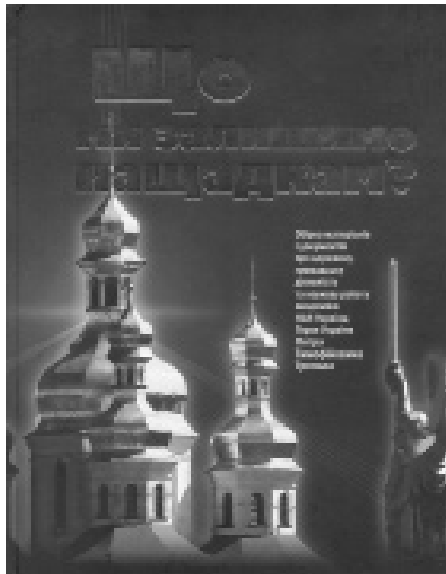
Гортаючи сторінки книги, присвяченої життю та діяльності П. Т. Тронька, передусім звертаєш увагу на багате ілюстративне оздоблення – майже 130 світлин, що яскраво характеризують багатогранне життя та працю вченого. Поряд з фотознімками в книзі представлено й низку документів про життя відомого історика. Особливе зацікавлення викликає, зокрема, урядова телеграма академіка Д. Ліхачова до першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького на підтримку П. Т. Тронька. Більшість цих фотознімків та документів публікуються вперше і є неоціненним джерелом для дослідження основних тенденцій розвитку України у ХХ ст.

За своєю структурою збірник є класичною формою видань пам’яткового характеру і складається з двох розділів, бібліографічного покажчика та додатків, які всебічно змальовують П. Т. Тронька як організатора та керівника українського краєзнавчого руху, відомого вітчизняного історика, політика, непересічну людину.

У першому розділі – “Щире слово шанувальників” – представлено дописи та спогади 25-ти колег та однодумців, учнів та земляків

П. Т. Тронька, у тому числі таких визначних особистостей, як Ф. Шевченко, І. Курас, О. Гончар.

Кожен із вміщених у книгу дописів розкриває різні грані творчої діяльності вченого. Зокрема, І. Курас, звернувши увагу лише на один епізод з життя Петра Тимофійовича, відобразив, на прикладі відродження Свято-Михайлівського Золотоверхого собору в м. Києві, роботу вченого у напрямку відродження духовної спадщини України. Заслугують на увагу розвідки В. Смоля, Ю. Данилюка та В. Войтовича, в

яких розглянуто питання становлення вченого, його діяльність у галузі історико-краєзнавчої та пам'яткоохоронної роботи. Так, В. Смолій цілком слушно вказує, що, перебуваючи в жорстких рамках партійної етики та цензури, П. Т. Тронько “всіляко прагнув зберегти самостійну позицію, висловити власну думку з нагальних питань у гуманітарній сфері”. Зокрема, яскравим прикладом тут може слугувати звернення вченого до очільника комуністичної влади на Україні М. В. Підгорного зі спробою довести недоцільність запровадження у 1950-х рр. принципу добровільності у виборі мови навчання в школах, що могло призвести не лише до звуження сфери вживання мови автохтонним населенням України, але й до непоправних змін у суспільній свідомості та самоідентифікації українців. Саме ці позиції пізніше стали визначальними під час праці Петра Тимофійовича у складі Комісії з підготовки проекту Закону “Про мову в Українській РСР”.

До проблеми історико-краєзнавчої роботи звернулися й О. Реєнт та Є. Склярєнко, більш детально зупинившись саме на краєзнавчій діяльності дослідника та оцінюючи його досягнення через призму життєвого шляху. Високо оцінив краєзнавчу та меморіальну діяльність П. Т. Тронька у своїй розвідці й такий видатний історик, як Ф. Шевченко. Зокрема, він зауважив, що, “незважаючи на велику завантаженість на основній роботі в Уряді, а з 1978 р. – в Академії наук, Петро Тимофійович не став, так би мовити, “весільним генералом” в Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури. Завдяки організаційному хистові П. Т. Тронька та його найближчих сподвижників, яких він згуртував навколо товариства, вдалося залучити до пам'яткоохоронної справи майже 18 мільйонів громадян України, створити струнку мережу обласних, міських, районних та первинних осередків”.

Поряд із спогадами та розвідками про діяльність П. Т. Тронька на ниві краєзнавства як окремі нариси сприймаються дописи І. Мельникової та П. Шабатіна. Зокрема, І. Мельникова присвятила свою розвідку активній участі вченого у розвитку міжнародних наукових зв'язків, його участі в діяльності Національного комітету істориків СРСР, керівництву Радянсько-Чехословацькою комісією істориків, участі у підготовці та проведенні IX Міжнародного з'їзду славистів. Керуючи майже десять років роботою Радянсько-Чехословацької комісії істориків, П. Т. Тронько з властивою йому енергією та творчим підходом до вирішення організаційних і наукових проблем багато зробив для підвищення престижу та ролі діяльності комісії в радянсько-чехословацькому науковому і культурному співробітництві. Важливу роль у діяльності комісії та налагодженні міцних та плідних радянсько-чехословацьких наукових відносин відігравали особисті якості П. Т. Тронька. Його наукова ерудиція, принциповість, об'єктивність у підході до вирішення проблем, повага до різних думок сприяли створенню сприятливої, дружньої атмосфери у діяльності згаданої комісії.

Натомість П. Шабатін звернувся до теми місця й ролі П. Т. Тронька в організації державного управління в Україні, у визначенні національно-культурної політики уряду в складний період, коли "...П. Т. Тронько, з одного боку, зобов'язаний був здійснювати ту лінію партії і держави в галузі національно-культурного будівництва, яка диктувалась з Москви, а з другого – як справжній патріот, не міг не бачити і разом з тим не вживати заходів проти свавілля, яке нав'язувалось зверху, під час проведення національної політики в Україні в галузі культури”.

До другого розділу рецензованого видання ввійшли монографії, статті та виступи, що відображають різні напрямки наукової та громадської діяльності П. Т. Тронька. Зокрема, представлено дослідження вченого з історії Другої світової війни – “Згадаймо всіх поіменно..”, яке генетично поєднує в собі, за висловом Олесья Гончара, великий правдивий фактаж, патріотичний пафос, співпереживання подій і героїку всенародної битви з нацизмом, врешті – авторську захопленість саможертвоністю українського народу в боротьбі з загарбниками. При цьому не можна не відзначити того факту, що, як безпосередній учасник війни, дослідник жодною мірою не ідеалізує наявних у той час процесів. Більше того, як професійний історик він дає об'єктивну оцінку висвітлених у дослідженні проблем. Окремі твердження вченого є дуже актуальними і в наш час, наприклад: “Малопродуктивно мазати дьогтем усе, що було у радянські часи – адже мільйони людей жили у певному, беззаперечно, вкрай політизованому та заідеологізованому суспільстві й діяли відповідно до своїх переконань. У тому, що зроблене ними і перейшло нам у спадок, далеко не все заслуговує осуду”.

Другим напрямком, корифеєм якого по-праву вважається Петро Тимофійович, є краєзнавство та регіональні дослідження історії Украї-

ни. Саме цей напрямок характеризує монографія “Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи”. Власне, це дослідження доволі чітко переконує, що відродження наукового краєзнавства в Україні в повоєнний період, зокрема в 60–80-ті роки ХХ ст., тісно пов’язане з ім’ям П. Т. Тронька. Ідеї, відображені в даній праці, можна коротко охарактеризувати доволі влучним висловом самого автора: “...історія нашої країни починається для людини з історії рідного міста, села, звідки вона пішла у життя”.

Представлені у виданні статті висвітлюють діяльність Петра Тимофійовича як депутата Народних Зборів Західної України 1939 року (стаття “Було це так”) та відомого захисника й охоронця пам’яток історії та культури України (стаття “Берег лівий, берег правий...”).

Окремо слід згадати вміщені в рецензованому виданні тексти виступів П. Т. Тронька на засіданні ХХ сесії Генеральної Асамблеї ООН (1965 р.), на сесії Верховної Ради Української РСР (1989 р.), а також його звітну доповідь на III з’їзді Всеукраїнської спілки краєзнавців (2004 р.).

У третьому розділі – “Бібліографія вченого” – вміщено не лише покажчик друкованих праць П. Т. Тронька за 1934–2007 рр. (788 позицій), але й покажчик літератури про його життя та діяльність, що охоплює видання з 1939 по 2008 рр. (513 позицій). Щоправда, до останнього покажчика не ввійшли рецензії та відгуки на монографії вченого.

Завершують працю “Додатки”: “Основні віхи життєвого шляху” та Список державних нагород, якими відзначено П. Т. Тронька.

Аналіз матеріалів видання підтверджує слушність слів І. Кураса, який зазначив: “...говорити про внесок, значення, роль ... і тому подібне важко. Не настав ще час для підсумків, бо титанічна діяльність продовжується і буде ще дуже плідною. Така невтомна Людина – Петро Тимофійович Тронько”.

Безумовно, навіть у такій вагомій збірці неможливо повною мірою висвітлити всі сторінки багатющого життя і багатогранної діяльності цієї Людини. Наприклад, не зайвими у цій книзі були б рядки про активне сприяння у 70-ті роки тодішнього заступника Голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронька реалізації великої програми архівного будівництва в республіці (у цьому його діяльність залишилася неперевершеною).

Загалом слід відзначити, що видання матеріалів і документів про державну й громадську діяльність та наукову працю Героя України, відомого державного і громадського діяча, вченого-історика, академіка НАН України П. Т. Тронька зацікавить усіх, хто вивчає історію становлення українського краєзнавчого та пам’яткоохоронного руху, хто досліджує українську національно-культурну політику другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

**Перелік матеріалів, видрукованих
в “Архівах України” 2008 року**

<i>Андрієвська Л.</i> Відзначення 90-річчя створення в Україні системи державних архівних установ	№ 1–2
До наших читачів (Передне слово головного редактора)	№ 1–2
Про відзначення працівників архівних установ України з нагоди 90-річчя створення вітчизняної архівної системи	№ 1–2

**Голодомор 1932–1933 років –
геноцид українського народу**

<i>Буценко Н.</i> Організація виявлення працівниками державних архівів документів про Голодомор 1932–1933 рр. та складання реєстрів фондів меморіального характеру	№ 5–6
<i>Берковський В., Григорчук Н., Петрук О.</i> Голодомор 1932–1933 років очима українців діаспори (документи з фондів ЦДАВО України)	№ 5–6
Висновок Національної комісії із зміцнення демократії та утвердження верховенства права щодо правового визначення Голодомору 1932–1933 років в Україні як геноциду українського народу по відношенню до визначення, сформульованого у Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року	№ 3–4
<i>Воробей Р.</i> Зміст і склад документів, переданих до державних архівів відділами РАЦС. Методика виявлення фактів про смерть від голоду, встановлення населених пунктів, що постраждали від Голодомору 1932–1933 рр.	№ 5–6
Загальний перелік сіл/сільрад та колгоспів Української СРР, занесених на “чорну дошку” в 1932–1933 роках	№ 3–4
<i>Кит В.</i> Роль Української греко-католицької церкви в допомозі голодуючим УРСР у 1932–1933 роках	№ 5–6
<i>Кусьнеж Р.</i> Голод на Україні 1932–1933 рр. (за документами польських дипломатів)	№ 3–4
<i>Левченко Л.</i> Збір, приймання на державне зберігання та організація використання свідчень жертв і очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні	№ 5–6
<i>Лозицький В.</i> Деякі питання публікації документів ЦДАГО України з проблематики Голодомору 1932–1933 рр.	№ 3–4
Міжвідомче засідання “Внесок архівістів України у відродження історичної пам’яті (до 75-х роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні)”	№ 5–6
<i>Папакін Г.</i> Архівні документи про “чорні дошки” як знаряддя радянського геноциду в Україні в 1932–1933 роках	№ 3–4
<i>Сербин Р.</i> Осмислення Голодомору у світлі конвенції ООН про геноцид	№ 3–4

- Удод О.* Діяльність державних архівів України із розширення документної бази дослідження Голодомору 1932–1933 рр. .... № 3–4
- Хаварівський Б.* Діяльність державних архівів західних областей України з виявлення документів, що містять інформацію про трагедію українського народу 1932–1933 років ..... № 5–6

Статті та повідомлення

- Великопольська У.* Теоретичні аспекти джерелознавства у науковій спадщині Мирона Кордуби ..... № 3–4
- Леміш Н.* Організація роботи зі службовими документами в органах державної влади Чернігівської губернії в першій половині XIX ст. № 5–6
- Матяш І.* Українське архівознавство: основні періоди та етапи розвитку ..... № 5–6
- Новохатський К.* Організація доступу до документів Національного архівного фонду України та використання архівної інформації ..... № 3–4
- Папакін Г.* Джерельна та історіографічна база дослідження історії державних установ України ..... № 5–6

Публікації архівних документів

- Кентій А.* До історії Листопадового рейду 1921 р. частин Армії УНР під командуванням Ю. Тютюнника в Україну (документи ЦДАГО України про долю групи учасників рейду) ..... № 3–4
- Мариновський Ю., Удовик І.* Невідомі архівні документи про смілянську маєтність (Смілянщину) Г. О. Потьомкіна (1787–1796/1797) ..... № 5–6
- Сухих Л., Вовк О.* Кирило Розумовський: Спроба встановлення спадкового гетьманства ..... № 3–4

Дискусія про архіви

- Кулешов С.* Деякі міркування щодо віднесення наукової спеціальності “Документознавство, архівознавство” до галузі науки “Соціальні комунікації” ..... № 3–4

Архівістика

- Калакура Я.* Архівознавчий осередок Шевченкового університету ..... № 1–2
- Купченко В.* Комплектування державних архівних установ як предмет історіографічних досліджень ..... № 1–2
- Муха Л., Омельченко М., Затока Л.* Пошук нових підходів до питань збереження бібліотечних та архівних фондів ..... № 1–2
- Папакін Г.* Архіви України в міжнародних та міжрегіональних програмах збереження культурної спадщини: досвід та перспективи ..... № 1–2
- Христова Н.* Основні етапи розвитку науково-довідкового апарату державних архівів в Україні за радянської доби ..... № 1–2

Огляди джерел та документальні нариси

- Аксьом А.* Майстер пензля і слова (документи ЦДАМЛМ України до біографії художника-графіка Валентина Литвиненка) ..... № 5–6
- Балишев М.* Документальні пам’ятки Харківської обсерваторії: проблеми збереження та введення до наукового обігу ..... № 5–6
- Глазунов Г.* Доля професора Андрія Сліпанського у світлі маловідомих архівних документів: історико-документальний нарис ..... № 3–4

- Кирилюк Г.* Документи ЦДАМЛМ України про видатну актрису театру і кіно ХХ ст. Наталію Ужвій ..... № 3–4
- Музичко О.* Архів професора Івана Линниченка: історія формування, склад, інформаційний потенціал ..... № 3–4
- Чорний О.* Джерела з історії морських навчальних закладів Півдня України останньої чверті ХVІІІ – початку ХХ ст. .... № 3–4

Україніка в архівах світу

- Грибанова О.* “Я ...заурядный учитель...”
(зі спогадів *І. С. Маріковського*)..... № 3–4
- Тлеубердіна З.* Документи Центрального державного архіву Республіки Казахстан до біографії композитора Сергія Шабельського ..... № 3–4

До історії архівної справи в Україні

- Ємельянова Т.* Невідомі сторінки історії Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного ..... № 1–2
- Клименко Т.* Створення мережі архівних установ на Черкащині у 1919–1937 рр. .... № 1–2
- Лавренюк А.* Центральний державний електронний архів України: пошук відповідей на виклики часу ..... № 1–2
- Лихолоб Н.* Центральний державний архів зарубіжної україніки: перші кроки ..... № 1–2
- Матяш І.* Проекти архівної реформи: основні положення та спроби втілення ..... № 1–2
- Ходоровський М.* Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України: історія, джерельна база, сьогоденні реалії ... № 1–2

Зі спогадів керівників архівної служби України різних років

- “Головна справа життя...”: Інтерв’ю з *Олександром Мітюковим* ..... № 1–2
- Киструська Н.* “...В кінці червня [1996 р.] мені запропонували очолити головну архівну установу” ..... № 1–2
- Пиріг Р.* “...Відтинок моєї долі” ..... № 1–2

Із фондів ЦДКФФА України

- Історія і сьогодення комплексу споруд центральних державних архівів України по вул. Солом’янській, 24 ..... № 1–2

Матеріали до словника архівних діячів

- Бориц І.* Співпраця Вадима Модзалевського та Володимира Міяковського в галузі архівного будівництва доби Української революції (1918–1920) ..... № 1–2
- Войцехівська І.* Архівознавство у науковій спадщині Володимира Іконникова ..... № 1–2
- Мага І.* Віктор Романовський – видатна постать української архівістики ..... № 1–2
- Приходько Л.* Олександр Грушевський і становлення української архівістики у 1917–1920-ті роки ..... № 1–2

Архівна справа за рубезем

- Білоруські архівісти відзначили 85-річчя державної архівної служби .. № 1–2
Лашук А. Стан інформатизації державних архівів Польщі ..... № 5–6
Шумейко М. Від реституції – до спільного користування інформацією . № 1–2

Документальні виставки

- Вовк О.* Документи з фондів українських архівів на міжнародних виставках “Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття)” та “Вірменська діаспора України: історія і сучасність” ..... № 5–6

Пошуки та знахідки в архівах

- Петренко О.* До питання про час і місце народження Володимира Антоновича ..... № 3–4

Критика та бібліографія

- Артамонова С., Желєзняк М.* Вітчизняна архівна справа в особистостях ..... № 1–2
Верба І. Наукова спадщина академіка Миколи Василенка ..... № 5–6
Мага І. Нова праця про архівні колекції осередків української еміграції як складову комплексу документів, віднесених до “архівної україніки” ..... № 3–4
Макієнко О. Ювілейне видання херсонських архівістів ..... № 3–4
Пащенко О. Постать, що символізує епоху: книга про Героя України П. Т. Тронька ..... № 5–6
Сукало А. Нове галузеве бібліографічне видання ..... № 1–2

In memoriam

- Він умів любити людей (Пам’яті *Бориса Іваненка*) ..... № 3–4
 Відомості про авторів ..... №№ 1–2, 3–4, 5–6

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Алла Аксьом – головний спеціаліст відділу використання інформації документів ЦДАМЛМ України.

Марат Балишев – заступник директора ЦДНТА України, аспірант Центру дослідження науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва НАН України.

Владислав Берковський – кандидат історичних наук, завідувач виставковим центром ЦДАВО України.

Надія Буценко – директор Державного архіву Донецької області.

Ігор Верба – доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ольга Вовк – начальник відділу давніх актів ЦДІАК України.

Раїса Воробей – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Чернігівської області.

Наталія Григорчук – завідувач сектора публікації документів ЦДАВО України.

Віктор Даниленко – доктор історичних наук, професор, член кореспондент НАН України, завідувачий відділом історії України II половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України.

Володимир Кім – провідний спеціаліст відділу використання інформації документів ЦДІАЛ України.

Анна Лашук – співробітниця Генеральної дирекції державних архівів Польщі.

Лариса Левченко – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Миколаївської області.

Наталія Леміш – старший викладач кафедри документознавства та інформаційної діяльності Європейського університету.

Юрій Мариновський – історик (м. Черкаси).

Ірина Матяш – доктор історичних наук, професор, директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, Заслужений діяч науки і техніки України.

Георгій Папакін – доктор історичних наук, завідувач відділу Українського інституту національної пам'яті.

Оксана Пащенко – заступник директора ЦДАВО України.

Олена Петрук – головний спеціаліст відділу довідкового апарату ЦДАВО України.

Іван Удовик – аспірант кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

Богдан Хаварівський – директор Державного архіву Тернопільської області.

Святослав Юсов – молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.